

**DOĞU/GÜNEYDOĞU ANADOLU'DA KENTLEŞME
SÜRECİNDE MEZOPOTAMYA-ANADOLU
ARASINDAKİ TİCARİ İLİŞKİLERİN ROLÜ**

Abdulsabur ŞİĞVA

**Yüksek Lisans Tezi
Eskiçağ Tarihi Anabilim Dalı
Prof. Dr. Süleyman ÇİĞDEM**

2015

Her Hakkı Saklıdır

**ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
ESKİÇAĞ TARİHİ ANA BİLİM DALI**

Abdulsabur ŞİĞVA

**DOĞU/GÜNEYDOĞU ANADOLU'DA KENTLEŞME SÜRECİNDE
MEZOPOTAMYA - ANADOLU
ARASINDAKİ TİCARİ İLİŞKİLERİN ROLÜ**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

**TEZ YÖNETİCİSİ
Prof. Dr. Süleyman ÇİĞDEM**

ERZURUM-2015

T.C.
ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLERİ ENSTİTÜSÜ

TEZ BEYAN FORMU

17/06./2015

SOSYAL BİLİMLERİ ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

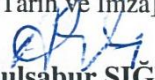
BİLDİRİM

Atatürk Üniversitesi Lisansüstü Eğitim-Öğretim ve Sınav Yönetmeliğine göre hazırlamış olduğum **"DOĞU/GÜNEYDOĞU ANADOLU'DA KENTLEŞME SÜRECİNDE MEZOPOTAMYA-ANADOLU ARASINDAKİ TİCARİ İLİŞKİLERİN ROLÜ "** adlı tezin/raporun tamamen kendi çalışmam olduğunu ve her alıntıya kaynak gösterdiğimi taahhüt eder, tezimin/raporumun kağıt ve elektronik kopyalarının Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü arşivlerinde aşağıda belirttiğim koşullarda saklanmasına izin verdiğimi onaylarım:

Lisansüstü Eğitim-Öğretim yönetmeliğinin ilgili maddeleri uyarınca gereğinin yapılmasını arz ederim.

- ☐ Tezimin/Raporumun tamamı her yerden erişime açılabilir.
- ☐ Tezim/Raporum sadece Atatürk Üniversitesi yerleşkelerinden erişime açılabilir.
- ☒ Tezimin/Raporumun 3...yıl süreyle erişime açılmasını istemiyorum. Bu sürenin sonunda uzatma için başvuruda bulunmadığım takdirde, tezimin/raporumun tamamı her yerden erişime açılabilir.

[Tarih ve İmza]

Abdulsabur ŞİĞVA

T.C.
ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TEZ KABUL TUTANAĞI

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Prof. Dr. Süleyman CİÖDEM danışmanlığında, Abdulsabur Sığır tarafından hazırlanan
bu çalışma 17 / 06 / 2015 tarihinde aşağıdaki jüri tarafından. Tarih
Anabilim Dalı'nda Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

Başkan Prof. Dr. Süleyman CİÖDEM İmza: [Signature]

Jüri Üyesi Yrd. Doç. Dr. Esilmez İmza: [Signature]

Jüri Üyesi Trd. Dr. Osman Emir İmza: [Signature]

Yukarıdaki imzalar adı geçen öğretim üyelerine aittir. / /

Prof. Dr. Mustafa YILDIRIM
Enstitü Müdürü

F-85/00/22.02.2012

İÇİNDEKİLER

ÖZET.....	IV
KISALTMALAR DİZİNİ	VI
ÖNSÖZ.....	VII
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

BİR KAVRAM VE OLGU OLARAK TİCARET VE KENT

1.1. MEZOPOTAMYA VE ANADOLU'DAKİ İLK ARAŞTIRMALAR	4
1.2. TARİHÖNCESİ DÖNEM TİCARET ARAŞTIRMALARI ve KENT KURAMLARI	7
1.3. TİCARET KAVRAMINA GİRİŞ ve KENTİN TANIMI	17
1.4. TİCARETİN FARKLI DİSİPLİNLER TARAFINDAN TANIMLANMASI ..	23
1.4.1. Sosyoloji.....	24
1.4.2. Antropoloji	25
1.4.3. Arkeoloji.....	26
1.5. TİCARET MODELLERİ, MEKÂNSAL YÖNLER	28
1.6. TİCARET TÜRLERİ VE ETNOGRAFİK TİCARET ÖRNEKLERİ.....	33
1.7. TARİHÖNCESİ DÖNEM TİCARET ALGISI ve TİCARETİ YAPILAN MALLAR.....	37
1.8. TİCARET, HEDİYELEŞME ve DEĞİŞ TOKUŞ	40
1.9. TARİHTE İLK KENT ve KENTLEŞME SÜRECİ	42

İKİNCİ BÖLÜM

ANADOLU ve MEZOPOTAMYA: COĞRAFYA, ETKİLEŞİM, TİCARET ve KENTLEŞME

2.1. COĞRAFİK OLARAK ANADOLU ve MEZOPOTAMYA	45
2.2. ANADOLU ile MEZOPOTAMYA ARASINDAKİ TİCARET YOLLARI.....	48
2.3. ANADOLU VE MEZOPOTAMYA ARASINDA TİCARETİ YAPILAN MALLAR.....	53
2.4. BİR ÖRNEKLEM OLARAK OBSİDİYEN TİCARETİ	60

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

NEOLİTİK ÇAĞ'DA DOĞU/GÜNEYDOĞU ANADOLU'DA TİCARET ve KENTLEŞME ÇAĞLARA GÖRE COĞRAFYALAR ARASINDAKİ ETKİLEŞİM TİCARET VE KENTLEŞME

3.1. NEOLİTİK ÇAĞ.....	67
3.1.1. Çanak Çömleksiz Neolitik Çağ	68
3.1.2. Çanak Çömleksiz Neolitik Çağ'da Doğu/Güneydoğu Anadolu'nun Merkezi Köyleri	70
3.1.2.1. Çayönü	70
3.1.2.2. Hallan Çemi	72
3.1.2.3. Nevali Çori.....	72
3.1.2.4. Cafer Höyük.....	73
3.1.3. Çanak Çömlekli Neolitik Çağ	74
3.1.4. Çanak Çömlekli Neolitik Çağ'da Doğu/Güneydoğu Anadolu'nun Merkezi Köyleri	75
3.1.4.1. Çayönü	77
3.1.4.2. Hakemi Use.....	77
3.1.4.3. Akarçay Tepe	78
3.1.4.4. Mezraa-Teleilat	78
3.1.5. Mezopotamya'da Hassuna ve Samarra Kültürleri	79
3.1.6. Neolitik Çağda Anadolu-Mezopotamya Etkileşimleri, Ticaret ve Kentleşme...	80
3.2. KALKOLİTİK ÇAĞ	85
3.2.1. Mezopotamya'da Halaf ve Obeyd Kültürleri	86
3.2.2. Bir Dünya Sistemi Olarak Uruk Ticaret Olgusu ve Anadolu'daki Yansıması ...	89
3.3. GÜNEYDOĞU ANADOLU'DAKİ URUK TİCARET İSTASYONLARI	93
3.3.1. Hassek Höyük	93
3.3.2. Samsat	94
3.3.3. Lidar Höyük	95
3.3.4. Hacinebi Tepesi	95
3.3.5. Doğu Anadolu'daki Uruk Ticaret İstasyonları	96
3.3.6. Değirmen-tepe	96
3.3.7. Tepecik	96
3.3.8. Norşuntepe	97
3.3.9. Arslantepe.....	98
3.4. ANADOLU'DA TOPLUMSAL ÖRGÜTLENMEDE YENİ BİR DÖNEM	99

3.5. ÇANAK ÇÖMLEK ANALİZLERİNDEN MEZOPOTAMYA ile ANADOLU ARASINDAKİ KÜLTÜREL ETKİLEŞİMLER	101
3.6. MEZOPOTAMYA İLE ANADOLU ARASINDA MADENCİLİK, TİCARET ve KENTLEŞME	102
3.7. ERKEN TUNÇ ÇAĞI.....	105
3.8. KENT OLGUSU VE ANADOLU'DA KENTLEŞME SÜRECİ	106
3.10. ERKEN TUNÇ ÇAĞINDA MEZOPOTAMYA-DOĞU ve GÜNEYDOĞU ANADOLU ARASINDA TİCARET VE KENTLEŞME	116
3.11. ERKEN TUNÇ ÇAĞ'INDA DOĞU/GÜNEYDOĞU ANADOLU'NUN MERKEZİ KENTLERİ	122
3.11.1. Titriş Höyük	123
3.11.2. Kazane	124
3.11.3. Arslantepe.....	125
3.11.4. Norşuntepe	126
3.11.5. Değirmentepe	128
SONUÇ.....	131
KAYNAKÇA	135
EKLER.....	143
Ek 1. Mezopotamya ile Anadolu Arasındaki Ticaret Yolları Haritası.	143
Ek 2. Anadolu'da Obsidiyen Kaynak Alanları.....	144
Ek 3. Obsidiyen Kaynaklarının Çıkarıldığı Önemli Yataklar.	145
Ek 4. Neolitik Çağda Güneydoğu Anadolu'daki Yerleşim Alanları.....	146
Ek 5. Eski Çağ'da Anadolu'daki Yerleşim Alanları	147
Ek 6. Halaf ve Hassuna Kültürlerinin Çıkış Alanları.....	148
Ek 7. Halaf Kültürünün Yayılım Alanları	149
Ek 8. Uruk Koloni Sisteminin Yayılım Alanı	150
Ek 9. Anadolu'daki Bakır Yataklarının Bulunduğu Alanlar	151
Ek 10. Arkeolojik Siteler Haritası	152
Ek 11. İran ve Anadolu Platolarındaki Bakır Yatakları.	153
Ek 12. Antik Mezopotamya Haritası.....	154
ÖZGEÇMİŞ.....	155

ÖZET**YÜKSEK LİSANS TEZİ****DOĞU/GÜNEYDOĞU ANADOLU'DA KENTLEŞME SÜRECİNDE
MEZOPOTAMYA-ANADOLU ARASINDAKİ TİCARİ İLİŞKİLERİN ROLÜ****Abdulsabur ŞİĞVA****Tez Danışmanı: Prof. Dr. Süleyman ÇİĞDEM****2015, VII + 155 Sayfa****Jüri: Prof. Dr. Süleyman ÇİĞDEM****Yrd. Doç. Dr. Osman EMİR****Yrd. Doç. Dr. Savaş EĞİLMEZ**

Son yıllarda Anadolu'da arkeoloji alanında önemli çalışmalar yapıldı. Bu çalışmalarda elde edilen sonuçlar toplumların Tarihöncesi yaşantılarını yeniden ele alınmasını sağlayacak kadar önemli verilere ulaşıldı. Anadolu'nun farklı coğrafyaları birbirine bağlayan konumu, kültürel etkileşimlerin yoğun bir şekilde yaşanmasına neden olmuştur. Bu kültürel etkileşimler toplumların sosyo-ekonomik yapılarını derinden etkileyerek yeni değişimlere zemin hazırlamıştır.

Bu çalışmanın amacı, Mezopotamya ile Anadolu arasında yaşanan ticaret faaliyetlerinin Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da kent ve kentleşmeye olan etkisini ortaya koymaktır. Kentler bütün zamanlarda toplumların en devingen alanları olmuş ve toplumların yaşantısında önemli izler bırakmıştır. Çalışmamızda toplumun en devingen ögesi kent ve kentleşme olgusunu Doğu ve Güneydoğu Anadolu özelinde ortaya koymaktır.

Bu çalışmada, ilk önce teorik olarak ticaret aktivasyonu ele alındı. Daha sonra çeşitli buluntulardan yola çıkılarak malların dolaşım ağı tespit edilmeye çalışıldı. Son olarak bu ticaret aktivasyonunun Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da kent ve kentleşmeye olan etkisi ele alındı.

ABSTRACT
MASTER THESIS
IN THE EASTERN/SOUTHEASTERN ANATOLIA IN THE URBANIZATION
PROCESS THE ROLE OF THE COMMERCIAL RELATIONSHIP BETWEEN
MESOPOTAMIA AND ANATOLIA

Abdulsabur ŞİĞVA

Tez Danışmanı: Prof. Dr. Süleyman ÇİĞDEM

2015, VII + 155 Page

Jüri: Prof. Dr. Süleyman ÇİĞDEM
Yrd. Doç. Dr. Osman EMİR
Yrd. Doç. Dr. Savaş EĞİLMEZ

In recent years, important researches have been done about archeology in Anatolia. At the end of these researches, very important results have been reached to rehandle the prehistorical lives of societies. The location of Anatolia, connecting different geographies, has led to intensive interaction of cultures. These cultural interactions have led up to new changes by deep influence on socio economic structure of societies.

The aim of this work is to reveal the effect of commercial activities between Mesopotamia and Anatolia on city urbanisation in East and Southeast Anatolia. Cities have been the most dynamic fields of societies all the time and have been highly impressed the social life. This work reveals the most dynamic factor of society, city and urbanisation specific to East and Southeast Anatolia.

In this work, at first theoretically trade activation is handled. Then setting out with different findings the transferring way was tried to determine. Lastly the effect of this trade activation in South and Southeast Anatolia was discussed.

KISALTMALAR DİZİNİ

GÖ	: Günümüzden Önce
MÖ	: Milattan Önce
MS	: Milattan Sonra
PPNA	: Pre Pottery Neolithic A
PPNB	: Pre Pottery Neolithic B
PPNC	: Pre Pottery Neolithic C
PN	: Pottery Neolithic
vs.	: vesaire
yy.	: yüzyıl
vb.	: ve benzeri

ÖNSÖZ

“Doğu/Güneydoğu Anadolu’da Kentleşme Sürecinde Mezopotamya-Anadolu Arasındaki Ticari İlişkilerin Rolü” başlıklı tezimde, arkeolojik verilere dayanarak Tarihöncesinde görülen mal aktarım modelleri, toplumlar arasında yaşanan kültürel etkileşimleri ve bu etkileşimlerin Doğu ve Güneydoğu Anadolu’da kentleşmeye olan etkisini anlamak için gerekli parametrelerin saptanmasına ve bu konuyla ilgili kavramların irdelenmesine çalıştım. Teorik olarak Tarihöncesi ticaret olgusu ve bu olgunun kentleşmeye olan etkisini ortaya koymak zorlu bir süreçti. Ancak insanoğlunun uygarlık serüvenine cılız de olsa bir ışık tutacak duygusu çalışmayı kolaylaştırdı.

Tezin konusu olan ticaret ve kentleşme olguları toplumların çok yönlü ilişki ağını bir bütün olarak ele alınmasını zorunlu kıldı. Bu zorunluluktan dolayı tezde disiplinler arası bir çalışma esas alındı. Toplumların çok yönlü etkileşim ağı saptanmaya çalışırken tarihin ve arkeolojinin sınırlarını aşan toplumsal ilişki ele alındı. Tezde ortaya çıkan önemli bir sonuç da toplumların maddi öğelerinin yanında manevi öğelerinin ön plana çıkmış olmasıdır.

Tez konusunu seçimimde beni yönlendiren ve tüm çalışma boyunca büyük bir fedakârlıkla benimle ilgilenen tez danışmanım sayın Prof. Dr. Süleyman ÇİĞDEM’e saygılarımı sunarım. Ticaret ve kentleşme alanında önemli okumalar yapmamı sağlayan sayın Doç. Dr. Mehmet IŞIKLI’ya da teşekkürü borç bilirim.

Erzurum – 2015

Abdulsabur ŞİĞVA

GİRİŞ

Doğu/Güneydoğu Anadolu’da Ticaret ve Kentleşme kavramları arkeoloji ve tarih disiplinlerinin üzerinde son yıllarda yoğun bir şekilde tartışma yürüttüğü iki alandır. Bu iki alanın insanoğlu için anlamlı kılan etmen medeniyet ya da uygarlık yolunda dev adımların atıldığı önemli zaman kesitlerinin olmasıdır. İnsanlık tarihinin gelişim evrelerinde hiç şüphesiz önemli kesitler bulunmaktadır. Bunlar: avcı-toplayıcı toplum yapısından kurtulup tarımsal devrimi gerçekleştirmek ve bir artı ürün oluşturup ticaret aktivitesine yönelmek, köy toplumundan kurtulup kent ve devlet temellerinin atılmasıdır. Bu süreçlerin Doğu/Güneydoğu Anadolu’daki gelişim süreci toplumun kendi yerel dinamikleri ve komşu toplumlarla özellikle Mezopotamya toplumlarıyla kurulan uzun mesafeli ticaretin çok önemli bir rolünün olduğu kanısındayız. “Doğu/Güneydoğu Anadolu’da Kentleşme Sürecinde Mezopotamya-Anadolu Arasındaki Ticaret İlişkilerinin Rolü” başlıklı araştırmanın, yüksek lisan tez konusu olarak seçilmiş olmasının nedeni Doğu/Güneydoğu Anadolu’nun kentleşme sürecini Mezopotamya ile kurulan uzun mesafeli ticaretin etkisini saptamaktır.

Mezopotamya ile Doğu/Güneydoğu Anadolu arasındaki ticari etkileşimler Neolitik Çağ’dan başlayarak çok kısa kesitler dışında kesintisiz olarak devam ettiği arkeolojik verilerle kanıtlanmıştır. İki bölge arasındaki etkileşimlerin temelinde Anadolu’nun zengin maden ve yapı malzemesine sahip olması ve bu kaynakların Anadolu’yu Neolitik Çağ’dan itibaren kesintisiz olarak bu kaynaklar açısından fakir olan Mezopotamya dünyası ile kaçınılmaz olarak ilişki içerisine girmesidir. Arkeolojik kanıtlar, Anadolu-Mezopotamya arasındaki ticari ilişki sınırını ilk dönemlerde Güneydoğu Anadolu ile sınırlarken, daha sonraki dönemlerde bu ilişki sınırı Anadolu’nun tamamını içine alacak şekilde genişlediği görülmektedir.

Bu ilişkileri kanıtlayan arkeolojik veriler; Hassuna, Halaf, Obeyd ve Uruk dönemi materyal kültürüne ait zengin verilerdir. İki toplum arasındaki ticaret aktivasyonu ilk olarak obsidiyen ticareti ile başlamış olmasına rağmen zamanla bu ticaret boyutlanarak daha komplike bir hala gelmiştir. Ticaretin boyutlanması iki toplum arasındaki kültürel etkileşime neden olmakta bu durum teknolojik, sosyo-ekonomik, mimari yapı, idari yapılanma ve kentleşme olgusunda bir heterojenliğin oluşmasına neden olmaktadır. Burada tartıştığımız konu Doğu/Güneydoğu Anadolu’daki kentleşme olgusu toplumun

kendi yerel dinamikleri ve Mezopotamya kültürleriyle oluşturdıkları etkileşimin neticesinde ortaya çıktığıdır. Ancak son yıllara kadar Anadolu'daki kentsel gelişmelerin tamamıyla Mezopotamya kökenli olduğu kanısı hakimdir fakat 1960'lardan sonra Anadolu'da yoğunlaşan arkeolojik çalışmalar Mezopotamya etkisi olmadan da Anadolu'nun doğusundaki toplumların kendi yerel dinamikleriyle de mimari, politik, ekonomik ve kentleşme açısından önemli gelişmeler kaydettiğidir.

Çalışmanın Önemi: Çalışmamın temel amacı Tarihöncesi dönem ticaret aktivitesini tanımlamak, ardından toplumlar arasında yaşanan ticaret aktivitesinin kentleşme olgusu üzerindeki etkisini saptamaktır. Bu çalışmada Doğu/Güneydoğu Anadolu bölgesi ile Mezopotamya coğrafyası arasındaki ilişkilerin toplumsal ve sosyo-politik açıdan meydana getirdiği etkilerin bu bölgelerde kentleşmeye olan etkisini belirlemektir. Genel olarak Anadolu kentleşme sürecinin tamamen Mezopotamya etkisiyle ortaya çıktığı görüşü kabul görmekteydi ancak Doğu/Güneydoğu Anadolu'daki kentsel gelişimin yerel dinamikler ve çevre kültürlerle kurulan etkileşimler sonucu gerçekleştirildiğine dair bu çalışmada önemli bulgular ortaya konuldu. Amacımız ortaya konulan bu verilerle Anadolu'nun doğusundaki merkezi köylerin kent düzeyine ulaşp ulaşmadığı hakkında bir durum tespiti yapmaktır. Aynı zamanda amacımız ticaret vasıtasıyla Anadolu'nun doğusundaki toplumların dönüşüm süreçlerini açıklamaktır.

Yöntem: Doğu/Güneydoğu Anadolu'da kent olgusu ve ticaret aktivitesinin kentleşmeye etkisi saptanmaya çalışılırken bir literatür çalışması yapılarak konu hakkında hazırlanmış olan tezler ve eserler dikkatli bir şekilde incelendi. Yine bu çalışma kapsamında konu hakkında yazılmış olan makaleler tarandı ve farklı dillerde yazılmış olan kaynaklardan yararlandık. Bu çalışma kapsamında kazı sonuçları toplantı raporları ile arkeometri sonuçları incelendi. Dönemin daha iyi anlaşılabilmesi için farklı disiplinlerden yararlandık yani çalışmada disiplinler arası bir yöntem kullanıldı.

Tezin birinci bölümünde ticaret olgusu ve bu olgunun merkezi köylere ve kentleşmeye olan etkisi ele alındı. Birinci bölümde ticaret olgusunu tanımlamaya çalıştığımızda konu hakkında yazılmış olan verileri titiz bir şekilde analiz ettik. Ticaret olgusunu ele aldığımızda obsidiyenlerin çıkarıldığı kaynakları tespit etmeye çalıştık ve dolaşım ağını ele aldık. Kuramsal olarak ticaret olgusunun nasıl ele alınması gerekliliği

üzerinde durduk. Hediyeleşme olgusu, malların değiş-tokuş edilmesi ve etnografik ticaret türleri hakkında çalışmalar yaptık. Yine birinci bölümde mal aktarım modelleri üzerinde durduk ve Tarihöncesi dönem ticaret mantığı bir bütün olarak ele alındı.

Tezin ikinci bölümünde ise Anadolu ve Mezopotamya coğrafyaları hakkında genel bilgi verildi ve bu coğrafyalardaki hammadde kaynakları incelenerek ticaret faaliyetlerinin boyutları ele alındı. İki coğrafya arasındaki ticaret aktivitesinin gerçekleştirildiği güzergâhlar incelendi. Mal aktarımının hangi araçlarla gerçekleştirildiği belirtildi. Yine bu bölümde Mezopotamya ve Anadolu coğrafyalarında yapılan arkeolojik çalışmalar hakkında genel bilgi verildi.

Üçüncü bölümde Neolitik Çağ, Kalkolitik Çağ ve Erken Tunç Çağları şeklinde dönemler kategorize edilerek incelendi. Bu dönemler hakkında ayrıntılı analizler yapıldı. Toplumların avcı ve toplayıcı bir yaşamdan yerleşik bir yaşama geçişlerinin serüveni bu bölümde ele alındı. Yine bu bölümde dönemin merkezi köyleri ayrıntılı bir şekilde incelenerek ticaretin toplumların dönüşümünü sağlayarak kentleşme olgusuna geçişin hikâyesi ele alındı. Yine bu bölümde çanak-çömlek analizlerinden yolla çıkılarak toplumların materyal kültürleri hakkında bilgi verildi.

BİRİNCİ BÖLÜM

BİR KAVRAM VE OLGU OLARAK TİCARET VE KENT

1.1. MEZOPOTAMYA VE ANADOLU'DAKİ İLK ARAŞTIRMALAR

Mezopotamya tarihi ele alınırken, yazılı verilere ek olarak Tarihöncesi yerleşim bölgelerindeki kazı çalışmalarında ortaya çıkan maddi bulgular, Mezopotamya gerçeğini bir bütün olarak anlamamıza yardımcı olmuştur. Burada yapılan çalışmalarda Mezopotamya'nın mimari yapısı, sanatsal etkinlikleri, kent-şehir olguları, tarımsal devrim ve sulu tarıma geçilmesi, ticaret organizasyonları ve savunma sistemleri gibi alanlarda atılan dev adımlar eski kentlerin yıkıntıları arasında günümüze ulaşan kalıntılardan Mezopotamya gerçeğini öğrenmekteyiz¹. Bu gerçeklerden yola çıkarak Mezopotamya'da yapılan ilk araştırmaları ele alacağız.

Avrupalı insanının zihninde bir doğu gizemi Eski Ahit'in topraklarına duyulan ilgiden kaynaklanmaktadır². Batılı insanlar Yakındoğu'yu seyyahların anlatımlarından bilmekteydi. Endüstri devriminden sonra batı dünyasının ihtiyacı olan hammadde kaynaklarını Hindistan ve Yakındoğu'dan karşılama isteği batılıları bu bölgeye olan ilgisini de arttırmıştır³. Mezopotamya Tarihi araştırmaları 19. yüzyılın ilk başlarında batılı devletlerin Osmanlı İmparatorluğu denetiminde Irak bölgesine atadıkları diplomatların bu bölgede yaptıkları kazı çalışmalarıyla başlamıştır⁴. Bu kazılar, bugünkü sistemli kazılara benzemese de, aslında, Mezopotamya tarihi için bir dönüm noktası oluşturmuştur. Kazı faaliyetlerini ilk başlatanlar İngiliz'lerdir. 1873 yılında Doğu Hindistan Şirketi (East Indian Company) Osmanlı ile kurduğu politik ilişkiler bağlamında Bağdat'a sürekli acente açtı ve aynı yüzyılın sonlarında, bölgede bulunan üyelerinden, buldukları yazılı tabletleri İngiltere'ye göndermelerini istedi ve bu doğrultuda yüzlerce eser İngiltere'ye ulaştırıldı⁵. İngiltere'nin Bağdat'a konsolos olarak atadığı Claudius James Rich ile Henry Creswicke Rawlinson 1820 yılında Asur

¹ Kemalettin Köroğlu, *Eski Mezopotamya Tarihi: Başlangıcından Perslere Kadar*, İletişim Yayınları, İstanbul 2006, s. 22.

² Harriet Crawford, *Sümer ve Sümerler*, Çev. Nihal Uzan, Arkadaş Yayınları, Ankara, 2010, s.1.

³ Crawford, 1.

⁴ Ekrem Memiş, *Eskiçağda Mezopotamya: En Eski Çağlardan Asur İmparatorluğunun Yıkılışına Kadar*, Ekin Yayınları, Ankara 2007, s. 2.

⁵ Memiş, 2.

İmparatorluğu'nun başkenti Ninive'de (Kuyuncuk) kazılar gerçekleştirdiler ve ele geçirilen eserleri İngiltere'ye yolladılar⁶. British Museum'a gönderilen eserler arasında pişmiş topraktan yapılmış silindir mühürler, çivi yazılı tabletler ve süs eşyaları bulunmaktaydı⁷.

1842 yılında Louvre Müzesi adına Fransız Paul Emil Botta önce Ninive (Kuyuncuk) daha sonra Korsabad'da (Dur-Şarrukin) kazılar yaptı. Korsabad'da Asur'un efsanevi kralı Sargon'un sarayını ortaya çıkardı ve burada bulunan eserleri Fransa'ya götürdü. Botta'nın Korsabad'da sürdürdüğü kazıları kendisinden sonra yerine atanan Victor Place tarafından sürdürüldü. İngiliz bilim adamı A. H. Layard ise Nimrut (Kalah), Ninive (Kuyuncuk) ve Asur (Kale el Şergat) kentlerinde araştırmalar yaptı⁸.

Nimrut'ta II. Asurbanipal'in Ninive'de de Sanherib'in saray kalıntılarını kazıyan A. H. Layard ele geçirdiği eserleri yine British Museum'a gönderdi. Daha sonra kazılar Henry Rawlison ve Hormuzd Rassam tarafından gerçekleştirildi ve Asurbanipal'in sarayının avlanma sahnelerini ve meşhur Asurbanipal Kütüphanesi ortaya çıkarıldı⁹. Burada bulunan çok değerli koleksiyonlar Avrupa müzelerine taşındı. Bu dönemde Osmanlı İmparatorluğu çok ciddi sorunlarla boğuşmaktaydı ve bu duruma herhangi bir tepki verememekteydi. Mezopotamya bölgesindeki kazılarda ele geçirilen eserler Avrupa'da bir heyecan yarattı. Avrupa'ya gönderilen kil tabletler kısa bir zaman sonra çözüldü. Böylece Mezopotamya'daki etnik kökenler, dinler, diller ve kavimler hakkında önemli veriler edinildi¹⁰.

Sümer ören yerleri, 19. yüzyılın ortasından itibaren araştırmacıların akın akın geldikleri bir yer haline geldi. İngiliz elçisi Taylor, 1853'te Ur'da kazı yaptı; 1877 yılında ise Basra'daki Fransız Konsolos Yardımcısı De Sarzec, Teloh'ta çalışmaya başladı. Bölgeden pay almak için 1889 yılında Amerika bölgede çalışmalar başlattı¹¹. Bölgede 18. yüzyılın başlarından itibaren başlatılan arkeolojik çalışmalar günümüze kadar devam etmektedir. Bu kazı çalışmaları sırasında ortaya çıkarılan, farklı

⁶ Memiş, 2.

⁷ Memiş, 3.

⁸ Memiş, 3.

⁹ Memiş, 3.

¹⁰ Memiş, 4.

¹¹ Memiş, 4.

Medeniyetlerin ortak mirası olan, değerli koleksiyonların büyük bir kısmı Avrupa'daki müzelere taşındı.

İnsanlık tarihi açısından oldukça önemli olan Anadolu'daki arkeolojik çalışmalar Osmanlı İmparatorluğu'nda Osman Hamdi Bey ile başlatmak mümkündür. Osman Hamdi Bey ilk kazısını Nemrut Dağı'nda gerçekleştirmiştir¹². Bu kazı çalışması "Osman Hamdi Bey, Le tumulus de Nemroud Dagħ voyages, description, inscription, Costantinople, Pera" ismiyle yayınlamıştır ve bu çalışma Türkiye arkeolojisinin ilk önemli yayınıdır¹³. Osman Hamdi Bey ikinci çalışmasını II. Abdülhamit'in talimatı doğrultusunda Lübnan sınırları içerisinde yer alan Sidon'da¹⁴ gerçekleştirmiş ve burada bulunan mermer lahitleri İstanbul'a getirmiştir. Osman Hamdi Bey üçüncü kazısını da Muğla'da gerçekleştirmiştir¹⁵. Bu dönemde arkeolojik çalışmalara ara vermeden devam eden Osman Hamdi Bey birçok arkeolog yetiştirmiştir¹⁶.

Cumhuriyet dönemi Türk arkeoloji tarihi için bir dönüm noktasıdır. Cumhuriyetin ilk yıllarında Mustafa Kemal'in desteğiyle kazılar gerçekleştirildi. İlk büyük Türk kazısı, Koşay ve Arık tarafından Ahlatlıbel ve Alacahöyük kazılarının gerçekleştirilmesidir.¹⁷ Anadolu Paleolitik Dönemi üzerine önemli araştırmalar olmasına rağmen Neolitik Çağ üzerine yapılan çalışmalar Türk arkeolojisi ve Dünya arkeoloji tarihi açısından bir dönüm noktası oluşturmuştur.

Neolitik Çağ araştırmalarının ilki Fikirtepe, Pendik, Sakçagözü gibi çalışmalardır. İkinci dönem ise 1950 ve 1960'lı yıllarda Jacques Bordaz, Robert J. Braidwood, Halet Çambel, David Frenc, Şevket A. Kansu, Kılıç Kökten, James Mellaart, Ralph Solecki gibi bilim adamlarının Amik Ovası, Biris Mezarlığı, Can Hasan, Çatalhöyük, Çayönü, Erbaba, Fikirtepe, Hacılar, Söğüt Tarlası, Süberde, Yarımburgaz ve Yumuktepe başta olmak üzere ülkenin çeşitli yerlerinde önemli kazılar gerçekleştirdiler¹⁸.

¹² Nezih Başgelen, *Türk Arkeolojisinin Öncüleri, ArkeoAtlas Özel Sayısı*, 2011, s.18.

¹³ Başgelen, 18-19.

¹⁴ Başgelen, 18-19.

¹⁵ Başgelen, 18-19.

¹⁶ Başgelen, 18-19.

¹⁷ Başgelen, 17-19.

¹⁸ Mehmet Özdoğan-Nezih Başgelen, *Sunu: Türkiye'de Neolitik Dönem, Anadolu'da Uygarlığın Doğuşu ve Avrupa'ya Yayılımı, Türkiye'de Neolitik Dönem, Yeni Kazılar-Yeni Bulgular, Arkeoloji ve Sanat Yayınları*, İstanbul, 2007, s. VII.

Baraj kurtarma kazıları ile Türk arkeolojisi yeni bir döneme girilmiş ve Anadolu'daki arkeolojik çalışmalar bilim dünyasında ciddi etkiler yaratmıştır ve Neolitik Çağ üzerine yeni tartışmalara neden olmuştur. Baraj kurtarma kazılarının ilk çarpıcı örnekleri Urfa bölgesinde H. Hauptmann tarafından kazılmış olan Nevalı Çori ile Batman'da M. Rosenberg tarafından kazılan Halan Çemi'den gelmiş ve daha sonra K. Schmidt tarafından kazılan Göbekli Tepe ile V. Özkaya tarafından kazılan Körtik Tepe'de şaşırtıcı sonuçlar ortaya çıkarmıştır¹⁹. 1968 yılında Türkiye Arkeolojisi için çok önemli kurtarma kazıları ODTÜ'nün girişimi ve desteğiyle genç Türk arkeologları tarafından ilk defa modern yöntemler kullanılarak gerçekleştirildi. Bunlar: Tepecik (Ufuk Esin), Değirmentepe (Refik Duru), Tülintepe (Güven Arsebük), Ağın (Ümit Serdaroğlu). Daha sonraki zamanlarda GAP projesi kapsamında yüzlerce kazı çalışması yapılmıştır.²⁰ Bütün bu çalışmalar Türk arkeolojisi tarihi açısından önemli gelişmelere neden olmuş ve günümüzde de devam eden kazılar dünya arkeoloji camiasında büyük bir heyecan yaratmaya devam etmektedir.

1.2. TARİHÖNCESİ DÖNEM TİCARET ARAŞTIRMALARI ve KENT KURAMLARI

Tarihöncesi ticaret araştırmaları insanoğlunun geçmişe dair oluşturduğu algılarda aranmalıdır. Avrupalı elit kesimin geçmişe yönelik çeşitli ve merak uyandıracak tasavvurları 16 ve 17. yüzyıldan sonra oluşmaya başlamasına rağmen, atalarının kullandıkları nesnelere sahip olma ve bunları sergileme düşüncesi ancak 18. yüzyıldan sonra gerçekleşmiştir. Yöneticiler ve elit kesimden insanlar bu tür nesnelere ilgi duyarak Milli Müzelerin kurulmasına öncülük ettiler. Toplumların kendi geçmişlerine ait kanıt arama çabaları ilk zamanlarda daha çok tarihi dönemlerle sınırlı kalmaktaydı, ancak zamanla bu arayışlar boyutlanarak Tarihöncesi dönem araştırmalarını da içermeye başladı. 19. yüzyıldan sonra farklı disiplinlere mensup bilim insanlarının doğada soyu tükenmiş olan canlılar üzerindeki araştırmaları ve evrimci bilim adamlarının çalışmaları sonucunda geçmiş toplumların yaşamlarına dair önemli bulgular elde edildi. Tarih ve Arkeoloji alanındaki çalışmaların tespit ettiği önemli bulgular, geçmiş toplumların yazı olmadan da sonraki kuşaklara muazzam bir miras bıraktığını göstermektedir. Bu

¹⁹ Özdoğan-Başgelen, VIII.

²⁰ Veli Sevin, *Eski Anadolu ve Trakya: Başlangıcından Pers Egemenliğine Kadar*, İletişim Yayınları, İstanbul 2003, s.25.

minvalde düşünüldüğünde Tarihöncesi ticaret olgusu da geçmiş toplumların eylemlerini, kültürel etkileşimlerini vekendisinde olmayanı uzak mesafeler kat ederek arama çabalarını anlama açısından oldukça önemlidir.

Tarihöncesi ticaret araştırmalarının en eskisi 1896 yılında yayınlanan, A. Götze'nin "*Über Neolitischen Handel*" adlı çalışmasıdır. Götze bu çalışmasında aynı mal gruplarının ana kaynak dışında geniş bir coğrafik alana yayılmış olmasının ancak bir ticari aktivite sonucu gerçekleşebileceği tezi üzerinde durmaktadır²¹. Yazar çalışmasında ticaret aktivitesi üzerine detaylı analizler yaparak hangi malların ticarete dahil edileceği ve bu malların dağılım nedenleri hakkında çeşitli tespitlerde bulunmuştur. Bunlar;

a. *Çok benzer olan malların oluşum koşulları ve kullanılan malzemenin yapım amacı aynı ise birbirinden bağımsız bir şekilde oluşma ihtimali bulunmaktadır. Dolayısıyla toplumlar arasında herhangi bir etkileşim olmadan da farklı bölgelerde benzer mallar üretilebilir.*

b. *Benzer malların, komşu bölgelerden moda, göç, savaş, istila ve barışçıl bir ticaret sonucu aktarımı gerçekleşebilir.*

c. *Dağınık bir şekilde çok seyrek olarak bulunan mallar göçer topluluklar yada rastlantı sonucu taşınmış olabilir. Yakındoğu'daki obsidiyenlerin göçer topluluklar aracılığıyla taşındığı iddia edilmektedir.*

d. *Birbirleriyle aynı olan mallar, toplumlar ya da bireyler arasında gerçekleşen bir ticaret aktivitesi sonucu dağılmış olabilirler²².*

Yukarıdaki tespitlere bakıldığında toplumlar arasında mal aktarımının çeşitli yollarla gerçekleştiği ancak bunların tümünün doğrudan ticarete dahil edilemeyeceği görülmektedir. Aynı mal gruplarının farklı toplumlar tarafından üretildiği olgusu farklı toplumların birbiriyle etkileşime girmeden de ortak ihtiyaçlar dahilinde bazı malları üretebildiği gerçeğini bize göstermektedir. Sonuç olarak toplumların gereksinimleri doğrultusunda uzak mesafeler kat ederek bir ticaret aktivitesi içerisine girdiği ancak bir etkileşim olmaksızın da benzer malların üretildiği görülmektedir.

²¹ İ. Banu Doğan, *Tarihöncesinde Ticaret ve Değiş Tokuş*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2008, s.18.

²² Doğan, 18-19.

Tarihöncesi dönem ticareti üzerine yapılan başka bir çalışma ise; İsveçli Prehistoryacı O. Montelius'tur. Montelius "*Eski Zamanlardaki Ticaret*" adlı çalışmasıyla dönemin ticaret aktivitesini tanımlamaya çalışmıştır. Ancak Montelius ticaret aktivitesini ayrıntılı bir şekilde irdelemesine rağmen ticaretin kesin bir tanımını yapmaktan kaçınmıştır. Yazar eserinde toplumların kültürel etkileşimlerini, fikir alışverişlerini, malların dolaşımını arkeolojik verilerle destekleyerek açıklamıştır²³.

G. Kosina, "*Orta Avrupa'da Tarihöncesi*" adlı konferansıya ticaret çalışmalarına yeni bir boyut kazandırmıştır. Kosina kültürel etkileşimde göç olgusunun ticaretten daha etkili olduğunu ifade etmiştir. Yazarın ticaret eylemleri için kullandığı "ticaret istasyonu"²⁴ ve "koloni"²⁵ tabirleri daha sonra yapılacak ticaret çalışmaları için önemli bakış açısı sunmuştur²⁶.

Ünlü Fransız sosyolog ve antropolog Marcel Mauss 1925 yılında yayınladığı "*The Gift*" adlı eseriyle ticaret eylemlerini bir hediyeleşme olarak açıklamıştır²⁷. Mauss birçok toplumda mal aktarım şeklinin hediyeleşme şeklinde gerçekleştiğini ifade etmiştir²⁸. Yazar hediye alanın mutlaka karşılığında hediye vereceği teziyle ticareti bir hediyeleşme olarak açıklamıştır²⁹. Mauss'un belirttiği erken dönem ticaretinin hediyeleşme şeklindeki yapısı günümüzde de çeşitli toplumlar tarafından kullanılmaktadır. Trobriand adası sakinlerinin kulası hediyeleşme ticaretine örnek gösterilebilir.

20. yüzyılın ilk yarısında, prehistorya alanında önemli çalışmalar yapan bilim adamlarından biri de G. Childe'dir. Childe'nin 1925 yılında yayınlanan "*The Dawn of European Civilization*" adlı eseri tarihöncesi arkeoloji alanında yapılmış ilk sentez çalışmadır. 1929 yılında yayımlanan "*The Danube in Prehistory*" adlı kitabında kültürlerin kökeni üzerine durmuş ve Yakındoğu'nun kültürel yayılmanın ana merkezi konumunda olduğunu söylemiştir.³⁰ Childe "*Kendini Yaratan İnsan*" eserinde ise bir zaman yolculuğuna çıkarak insanoğlunun doğadaki zorlu yaşamına ışık tutmuştur.

²³ Doğan,19.

²⁴ Doğan, 20.

²⁵ Doğan, 20.

²⁶ Doğan, 20.

²⁷ John Moreland, "*Production and Exchange in Historical Archeology*", *Companion Encyclopedia of Archeology*, cilt (2), 1999, 637-671.

²⁸ Moreland, 637-671.

²⁹ Moreland, 637-671.

³⁰ Doğan, 22.

Marksist düşünür, uygarlığın neden Yakındoğu'da ortaya çıktığı sorusunu sorarak insan tarihinin en önemli dönüm noktaları olarak kabul edilen "Tarım Devrimi" ve "Kent Devrimi" süreçlerini anlatır.³¹ Bu süreçlerin artı ürünün oluşmasına sebep olduğunu belirten Childe, bunun da ticaret faaliyetlerinin başlamasına önayak olduğunu anlatmaktadır³². Yazar, Magdalen Döneminden bahsederken Akdeniz'de bulunan deniz kabuklarının Fransa'nın ortalarındaki mağaralarda bulunmasının ancak bir ticaret aktivitesiyle açıklanabileceğini ileri sürmüştür.³³ Childe burada bulunan objelerin toplumun temel gereksinimlerini karşılamaktan ziyade estetik amaçlı kullanılan nesneler olduğunu belirtmiştir³⁴. Bu durumun da bölge toplumunun estetik ihtiyacını karşılamaya yönelik yaptığı ticaretin bir göstergesi olduğunu söylemiştir³⁵.

Childe, Neolitik Çağ anlatırken kendi kendine yeterlilik koşullarında gruplar arası etkileşimlerde bir azalmanın olduğunu ancak yakın topluluklar arasındaki ilişkilerin devam ettiğini ve bunun arkeologlar tarafından kanıtlandığını söylemiştir³⁶. Malların ve eşyaların uzun yollar aştığını söyleyen Childe, topluluklar arasındaki eş alma (egzogami) durumunu da bir ticari eylem olarak görmüştür³⁷. Ona göre Akdeniz midyesinin kabuğundan yapılmış bileziklerin Bohemya'dan Güney Almanya'ya kadar tüm neolitik mağaralarda bulunması ancak ticaretle açıklanabilir. Bu tür ticaretin toplumlar arasında kültürel etkileşimlerin yaşanmasına ve daha ileri bir uygarlığın yaratılmasında etkili olduğunu belirtmiştir³⁸. Toplulukların ilkel bir yaşamdan uygar bir yaşama geçmelerinde ticaretin motor bir güç olduğu görüşü yaygındır. Mevcut arkeolojik veriler de bu durumu destekleyecek mahiyettedir.

Childe'nin kuramlarının etkisi altından kalan Robert J. Braidwood Irak Zagroslarında Carmo³⁹ kazısını başlatır. Braidwood'un bu çalışması bilim dünyasının pek alışık olmadığı bir çalışmaydı. Bu çalışmaya doğa ve fen bilimler mensup bilim adamları da katılmışlardır. Bu kazı, Yakındoğu'da besin üretimine nasıl geçildiğini

³¹ V. Gordon Childe, *Kendini Yaratan İnsan*, Çev. Filiz (Karabey) Ofluoğlu, Varlık Yayınevi, Ankara, 1978, s.65

³² Childe, *Kendini Yaratan İnsan*, 65.

³³ Childe, *Kendini Yaratan İnsan*, 65.

³⁴ Childe, *Kendini Yaratan İnsan*, 65.

³⁵ Childe, *Kendini Yaratan İnsan*, 65.

³⁶ Childe, *Kendini Yaratan İnsan*, 91.

³⁷ Childe, *Kendini Yaratan İnsan*, 91.

³⁸ Childe, *Kendini Yaratan İnsan*, 91.

³⁹ Robert J. Braidwood, *Tarih Öncesi İnsan*, Çev. Bilgi Altınok, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 1995, s.X

araştırmak amacıyla yapılmıştır. Braidwood insanoğlunun avcı-toplayıcı ve göçebe bir yaşam tarzından bitki ve hayvan ehlileştirilmesine yani besin üretimine dayalı yerleşik bir yaşam tarzına nasıl geçtiği konusunda epeyce tartışmaların olduğunu söylemiş ancak bunun fiilen nasıl gerçekleştiğini araştırmak için araziye kimsenin çıkmadığını belirtmiştir⁴⁰. Bu noktada alan çalışması yapan Braidwood, ilk üreticiliğin Bereketli Hilal diye tabir edilen bölgede başladığını iddia etmiştir.⁴¹ Yazar yerleşik görüşlerin aksine çekirdek alanlar teorisiyle de Yakındoğu'da tarımsal faaliyetlerin dağ yamaçlarında başladığını söylemiştir⁴². Braidwood Güney Mezopotamya'nın verimli topraklarının dışında zengin doğal kaynakları olan bir bölge olmadığını, Mezopotamya'da yaşayan toplulukların ise ihtiyaç duydukları, maden, değerli taş ve keresteyi tüccarlar vasıtasıyla ithal ettiğini söyler⁴³. Braidwood yapmış olduğu bu çalışmalarla Mezopotamya ve Anadolu'nun Neolitik Çağ yerleşmeleri ve tarım devrimi hakkında önemli tespitlerde bulunmuştur. Böylelikle arkeologların dikkatini Zagroslara-Mezopotamya'ya çeken Braidwood, tarımsal faaliyetlerin başlangıcı konusundaki çalışmalarıyla da tarihöncesi döneme dair daha derinlikli analizlerin yapılmasına imkân sağlamıştır.

Tarihöncesi ticaret ağı üzerine önemli çalışmalarda bulunan uzmanlardan biri de Colin Renfrew'dir. Yazar obsidiyen dağılım haritasını esas alarak toplumların geniş bir coğrafik alanda yürüttükleri ticaretin boyutlarını ortaya koymuştur. Renfrew, ticaret sistemini açıklarken bunun dış ticaretle sınırlamanın doğru olmayacağı mekânsal üniteler arasında da yoğun bir ticaretin yapıldığını vurgulamıştır⁴⁴. Fikirlerin ticaret aktiviteleri sonucunda yayıldığını vurgulayan yazar, devletin doğuşunu ticaret eylemlerinin sonucu olarak görmektedir⁴⁵. Renfrew ticaret çalışmalarını arkeolojik verilerle destekleyerek erken dönem mal aktarım modelleri hakkında önemli tespitlerde bulunmuştur.

Besin üretiminin başlaması, toplumsal örgütlenmenin karmaşıklaşması ve devletin ortaya çıkması gibi süreçler ticaret kavramıyla ilintili olarak görülmüştür. Birbirini

⁴⁰ Braidwood, X.

⁴¹ Braidwood, 166.

⁴² Braidwood, 166.

⁴³ Braidwood, 166.

⁴⁴ Colin Renfrew, *Ancient Civilization and Trade, Trade as Action at a Distance: Questions of Integration and Communication*, 1975, s.4

⁴⁵ Renfrew, *Ancient Civilization and Trade, Trade as Action at a Distance: Questions of Integration and Communication*, 4.

izleyen bu olaylar zinciri uzmanlar tarafından dikkatle incelenen bir alandır. G. Clark arkeolojik kazı çalışmasıyla ilgili ekolojik bir araştırma yapmıştır.⁴⁶ İnsan toplumlarının çevrelerine nasıl uyum sağladıklarını araştırmıştır. Dar bir alanda yapılan çalışmada önemli bulgular tespit edilmiştir⁴⁷. Clark, "*Prehistoric Europe: the Economic Basis*" adlı eserinde toplumların ticaret eylemlerini inceleyerek hammadde ve alet dolaşımına geniş bir yer ayırmıştır⁴⁸.

Tarihöncesi araştırmalar içerisinde hatırı sayılır bir değere sahip olan ve ticaret araştırmalarının başyapıtlarından biri sayılan Sahlins'in "*Stone Age Economics*" adlı eseri ilk olarak 1972 yılında yayınlandı. Kitap, klasik bir antropolojik ekonomi çalışmasıdır. Sahlins kitabını kentsoylu bilim kategorilerinden ziyade ilkel ekonomilerin doğasına borçlu bir bakış açısı olarak tanımlamıştır⁴⁹. Eser, erken topluluklarda üretim, dağıtım ve değiş-tokuş sistemini incelemektedir⁵⁰. Yazar ilkel toplumların ekonomilerini kitabın çeşitli bölümlerinde farklı başlıklar altında incelemiştir. Bunlar; Hediyein Ruhu, İlkel Değiş Tokuşun Sosyolojisi Üzerine ve İlkel Toplulukların Değiş Tokuş Değeri ve Diplomasisi gibi ana başlıklardır⁵¹. Yazar bütüncül bir yaklaşımla ilkel dönem değiş-tokuş sistemini tahlile tabii tutarak tarihöncesi toplumların ticaret aktivitesini anlaşılmasını sağlamıştır.

Tarihöncesi ticaret çalışmalarının önemli bir yapıtı da Karl Polanyi'nin "*Traders and Trade*" adlı makalesidir. Bu makalede Polanyi, ticareti malların pazar yoluyla el değiştirme hareketi olarak tanımlamış, pazarı da arz-talep-ücret mekanizmasını oluşturan kurum olarak ele almıştır⁵². Bu çerçevede Polanyi bütün malları muhtemel ticaret nesnesi olarak görmüştür⁵³. Polanyi ticaretin tarihsel sürecini ele alarak, hangi aşamalardan geçtiğini detaylı analizlerle anlatmıştır⁵⁴.

Tarihöncesi ticaret tartışmalarının önemli bir aktörü de C.C. Lamberg-Karlovsky'dir. Yazar "*Third Millennium Modes of Exchange and Modes of Production*" adlı makalesinde evrimci arkeologların özellikle de G. Childe'nin ilk toplumlardaki

⁴⁶ Doğan, 26.

⁴⁷ Doğan, 26.

⁴⁸ Doğan, 26.

⁴⁹ Marshall Sahlins, *Stone Age Economics*, Aldine Publishing Company, Chicago 1972, s. 149-185-277

⁵⁰ Sahlins, 149.

⁵¹ Sahlins, 149-185-277.

⁵² Karl Polanyi, *Traders and Trade*, University of New Mexico Press, Albuquerque 1975, s.133

⁵³ Polanyi, 133.

⁵⁴ Polanyi, 133.

ticaret aktivitesi tanımlamalarına karşı çıkmıştır⁵⁵. Karlovsky ticaret sisteminin arz-talep mekanizmaları sonucunda bir kar dürtüsüyle gerçekleşebileceğini açıklamıştır⁵⁶. Evrimci arkeologlar ise arz-talep, kar dürtüsü, fiyat sabitlenmesi gibi faktörlerin erken dönem ticareti için bir anlam ifade etmediklerini savunmuşlardır⁵⁷.

Kent kuramları: Kent ve kentleşme olguları ince bir analize tabi tutulduğunda toplumların yaşadığı sosyo-ekonomik süreçlerin kentleşmede önemli bir rol oynadığı görülecektir. Bu açıdan bakıldığında toplumlar arasındaki ticaret aktivitesinin köy topluluklarını kent toplumlarına dönüştürdüğü görülmüştür. Şenel Fırat ve Dicle ırmaklarının suladığı alanlarda kentsel gelişimi şu şekilde ele almaktadır:

“Tarımın bağrında zanaat ve ticaret etkinliklerinin filizlenmesi, toplumsal artının toplandığı ve dağıtıldığı merkezlerde, tarımsal üreticiler yanı sıra din adamları, tapınak hizmetçileri, zanaatçılar, tacirler ve askerlerle kalabalık bir nüfusun oluşmasına yol açmıştır. Böylece Dicle ve Fırat ırmaklarının suladığı ovalarda İ.Ö. 4000-3000 arasında on beş yirmi köy yerleşme yeri, nüfusları artıp ekonomik ve toplumsal yapıları karmaşıklılaşarak köyden kasabaya, kasabadan kente doğru geliştiler⁵⁸”.

Yazar bu gelişmeleri toplumların “fetih ve çöreklenme”⁵⁹ sonucu köy topluluklarının emeği üzerinde kurduğu hâkimiyet ile yaşadıkları dönüşüm sonucu köyden kente doğru bir dönüşümün gerçekleştiğini belirtmiştir⁶⁰. Burada da dikkat edilmesi gereken husus bütün köylerin aynı dönüşüm süreci yaşamadığı ve sadece merkezi köylerin böyle bir dönüşüm süreci yaşadığıdır⁶¹. Şenel; köyden kente geçişi ilkel toplumdan uygar topluma geçişi temsil ettiğini belirtmiştir⁶².

Kent ve kentleşme üzerine çalışma yapan uzmanların birbirinden farklı ve bazen de birbirleriyle örtüşen kent kuramları ortaya attıkları görülmüştür. Çalışmamızda bu kuramların birkaçını irdeleyip Anadolu’da kentleşme olgusunu ele alacağız. Bu

⁵⁵ C. C. Lamberg-Karlovsky, *Third Millennium Modes of Exchange and Modes of Production*, University of New Mexico Press, Albuquerque 1975, s. 345.

⁵⁶ Lamberg-Karlovsky, 345.

⁵⁷ Lamberg-Karlovsky, 345.

⁵⁸ Alaeddin Şenel, *İlkel Topluluktan Uygar Topluma*, Bilim ve Sanat Yayınları, Ankara 1995, s.198.

⁵⁹ Şenel, 198.

⁶⁰ Şenel, 198.

⁶¹ Şenel, 198.

⁶² Şenel, 198.

kuramların ilki “*Kentsel Devrim*” (*The Urban Revolution*) makalesinin yazarı olan G. Cehild’e aittir. Childe makalesinde Neolitik Çağ merkezi köylerin hangi süreçler sonucunda kente dönüştüğünü irdellemektedir⁶³. Child, makalesinde Mısır, Mezopotamya ve İndus Vadisinde ortaya çıkan ilk kentleri inceleyerek kuramını oluşturmuştur⁶⁴. Bu kuramda kenti köyden ayıran temel ölçütler aşağıda özetlenmiştir. Bunlar:

1. *Temel ekonomisi tarıma ve ondan elde edilen artı ürüne dayalı bir ekonomik işleyiş içinde tarım dışı üretimde uzmanlaşmış bir grup zanaatkârın bulunması,*
2. *Tarımdan elde edilen artı ürünü elinde toplayan bir kralın ve bu artı ürünün toplamasını ve dağıtılmasını organize eden bir yönetici sınıfın bulunması,*
3. *Kral, rahipler, yönetici sınıf, zanaatkârlar ve çiftçilerden oluşan bir sosyal tabakalaşmanın ortaya çıkması,*
4. *Yerleşim yerlerinin Neolitik yerleşmelerden daha yoğun nüfus potansiyeline sahip olunması,*
5. *Yazı, matematik ve takvimin kullanılması,*
6. *Tarımdan elde edilen artı ürünün/anamal birikiminin birmekânda odaklaşmasının göstergesi olan tapınak, saray gibi anıtsal yapıların inşa edilmiş olması,*
7. *Uzun mesafeli dış ticaretin yapıyor olması,*
8. *Belirgin bir kavramsallaşma ve gelişkinlik düzeyine ulaşmış resim, heykel yapma gibi sanatların varlığı*⁶⁵.

Yazar makalesinde ortaya koymuş olduğu kurama bakıldığında bir artı ürüne sahip olan toplumların uzun mesafeli ticaret yaparak daha yüksek bir refah seviyesine ulaştığı görülmüştür. Refah seviyesinin artmasıyla tarımsal olmayan üretimin yapıldığı, kompleks bir teknoloji ve iş bölümüne dayanan, üretim ve dağıtımın denetlendiği, sosyo-ekonomik statü olarak farklılaşmış heterojen gruplardan oluşan, nüfus açısından

⁶³ Sevgi Aktüre, *Anadolu’da Bronz Çağı Kentleri*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2004, s.11.

⁶⁴ Aktüre, 13-14.

⁶⁵ Aktüre, 13-14.

daha büyük ve daha geniş alanları kaplayan yerleşim birimlerinin kent olarak tanımlandığı görülmüştür⁶⁶.

Toplumların uygarlık serüveninde çok özel bir öneme sahip olan kent ve kentleşme olgusu birçok yazar tarafında ele alınmıştır. Bu yazarların çoğunun G. Child'ın kuramından etkilendikleri görülmektedir. Bir ekonomi tarihçisi olan Carlo Cippola 1960'lı yıllarda yayınlamış olduğu “Dünya Nüfusunun Ekonomik Tarihi” (The Economic History of World Population) adlı kitabında insanoğlunun tarımsal faaliyetlerini başlatmış olmalarını bir devrim “Tarım Devrimi” olarak kabul etmiştir⁶⁷. Yazar insanoğlunun gelişim sürecini ekonomik temeli olarak ele alarak, toplumların tarihsel anlamda üç aşamadan geçtiğini iddia etmiştir⁶⁸. Bunlar: ilk ve en ilkel olan avcılık, ikincisi bir devrim olarak kabul edilen tarımsal faaliyetlerin başlaması, üçüncüsü ise endüstri devrimidir⁶⁹. Cippola kuramında tarımsal devrimin toplumların sosyo-ekonomik yapılarında bir değişim meydana getirdiği ve durum da kentleşmeyi beraberinde getirdiğini söylemiştir⁷⁰. Yazar tarımsal faaliyetlerin başlaması ile endüstri devrimi arasındaki nüfus artışını esas alarak toplumların gelişim yaşadığı dönüşümleri açıklamıştır⁷¹.

“Tarih İçinde Kent” (The City in History) adlı kitabında Lewis Mumford tarım devrimi sonucunda yaşanan gelişmelerin nüfus artışına neden olduğunu belirtmiştir⁷². Yazar avcı ve toplayıcı toplulukların belirli bir yere bağlı olmaksızın bir yaşam sürdürdükleri ancak tarımsal devrimle birlikte kurulan köylerin zamanla kentlere dönüştüğünü belirtmiştir⁷³. Yazar ilk kentlerin Mezopotamya ve Nil Vadisinin bataklıklarından ortaya çıktıklarını ve birçok yönden Neolitik Çağ köyleriyle ortak özelliklerine sahip olduğunu belirtmiştir⁷⁴. Mumford kuramında yaklaşık olarak İÖ 3000 yıllarında yaşanan teknolojik gelişmelerin basit köy ekonomilerin üst düzeyde örgütlenmiş kentsel ekonomiye dönüştürdüğünü ancak asıl dönüşümün bir kral ya da

⁶⁶ Alev Erarslan, *Anadolu'da İlk Kentler, Kent Olgusu Üzerine Bir Tartışma*, TÜBA-AR (Türkiye Bilimler Akademisi Arkeoloji Dergisi), Sayı 10, 2007, İstanbul, s. 63-72.

⁶⁷ Aktüre, 14.

⁶⁸ Aktüre, 16.

⁶⁹ Aktüre, 16.

⁷⁰ Aktüre, 17.

⁷¹ Aktüre, 17.

⁷² Aktüre, 17.

⁷³ Aktüre, 17.

⁷⁴ Aktüre, 19.

krallık kurumu tarafından gerçekleştirildiğini belirtmiştir⁷⁵. Yazar krallık imgesinin toplumsal ideoloji oluşturmada önemli bir işleve sahip olduğunu belirtmiştir. Sınırları belli olan bir kalenin içinde yaşayan topluluğun bir yurttaşlık bilincine sahip olduğu vurgulayarak kent ve kentleşmenin toplumsal hayata büyük dönüşümlere neden olduğunu belirtmiştir⁷⁶. Mumford, Child'ın İki devriminden yola çıkarak, tarih içinde kent ve kentleşme olgularını ele alırken değişim ve sürekliliği birlikte ele alan ve çözümlemelerinde mekânsal yapıya neden-sonuç ilişkileri içinde bakan ender yazarlardan biri olarak kabul edilmiştir⁷⁷.

Önemli kent kuramcılarında biri olarak kabul edilen Amerikalı yazar Jane Jacobs “Yeni Obsidiyen” (New Obsidian) adını verdiği kuramı diğer yazarların kuramlarından oldukça farklılıklar göstermektedir. Genel görüşe göre tarımsal faaliyetlerin köylerin ve kentlerin kuruluşunda itici bir rol oynadığıdır. Ancak Jacobs’ın kuramına göre günümüzde olduğu gibi geçmişte de toplumsal alandaki önemli gelişmeler kentlerde ortaya çıkıp oradan da kırsal kesimlere yayıldığıdır⁷⁸. Jacobs Yeni Obsidiyen adını verdiği kuramını, arkeolog James Mellaart’ın Çatal Höyük ile ilgili araştırmasında ortaya konulan arkeolojik bulguları kullanarak geliştirmiştir⁷⁹. Erken dönem toplumları için hayati bir öneme sahip olan obsidiyen ticaretinin yapıldığı yer bir pazar işlevi gören kent olarak betimlenmektedir. Jacobs’ın senaryosuna göre;

Birinci evrede, İ.Ö. yaklaşık olarak 10 bin yıllarında obsidiyen kaynaklarını denetimi altında bulunduranlar ile daha uzak bölgelerde yaşayan topluluklar arasında ticaret faaliyetlerini yürütenler bulunmaktadır.

İkinci evrede, zaman içinde talepte ortaya çıkan süreklilik tüketici ve aracı konumundaki toplulukların yerleşik yaşama geçmeleri Yeni Obsidiyen kentinin kurulmasına neden olmuştur.

Üçüncü evrede, ticari faaliyetler zaman içinde boyutlanarak obsidiyen dışında değerli nesnelerin de satılması daha organize yapıların ortaya çıkmasına neden olmuştur.

⁷⁵ Aktüre, 19.

⁷⁶ Aktüre, 19.

⁷⁷ Aktüre, 19.

⁷⁸ Aktüre, 25.

⁷⁹ Aktüre, 25.

Dördüncü evrede, takas yoluyla kente giren malların miktarının artması bozulmadan saklanmasını zorunlu kılınmıştır bu da hayvanların ve bitkilerin evcilleştirmesini zorunlu kılmıştır.

Beşinci evrede, gerçekleştirilen bütün bu ekonomik süreçler, kentin mekânsal yapısına yansımıştır. Kentin bir tarafında volkana bakan bir noktada kurulan pazar yeri bulunmaktadır ve bu pazar yeri ticaret yollarının kavşak noktasında yer almaktadır. Zamanla ticari faaliyetleri boyutlanarak farklı işkollarının oluşmasına neden olmuştur. Bir çekim merkezi haline gelen kente göçer gruplarda yerleşti ve zamanla kent daha da büyüdü ve kırsal alanlara yeni teknolojiler yaydı⁸⁰.

Diğer kent kuramcılarının aksine Jacobs ticaret faaliyetlerin toplumsal dönüşümde belirleyici bir rol oynadığını ve tarımsal etkinlikler dahil bu faaliyetlerin sonucunda ortaya çıktığını belirtmiştir. Yazar kuramını oluştururken Çatal Höyüğü örnek olarak seçmiş olması Anadolu'da ilk kentlerin ortaya çıkış tarihi araştırmaları açısından oldukça önemlidir.

1.3. TİCARET KAVRAMINA GİRİŞ ve KENTİN TANIMI

Tarihöncesi ticaret olgusu tanımlanmadan önce insanoğlunun doğadaki zorlu yaşamının tarihsel arka planına ışık tutulması gerekir. Eğer bu zorlu yaşamın tarihsel arka planı doğru anlaşılmazsa bir üst aşama olan ticaret olgusu da doğru anlaşılamayacağı kanısındayız.

İnsanoğlunun yeryüzündeki yaşam mücadelesi milyonlarca yıllara dayanmakta ve insanoğlu bu zorlu yaşamda kendi akıl evrimini daha ileri boyutlara taşıyarak hayatta kalmayı başarmıştır. İnsanoğlu bu ilkel yaşam döneminde muazzam gelişmeler kaydetmiştir. Bunlardan kısaca bahsetmek gerekirse; gruplar halinde yaşama becerisi, vahşi hayvanlardan korunma, alet yapımı, avcılık ve toplayıcılık, tarımsal devrim, hayvanların evcilleştirilmesi, kalıcı konutların inşa edilmesi, bir artı ürün oluşturmak ve ticari faaliyetlerin başlamasıdır. Bu gelişmeler uygarlık tarihi açısından önemli dönüm noktalarıdır. Ticaret olgusunu da bu gelişmeler ışığında tanımlayacağız.

⁸⁰ Aktüre, 23-24.

Ticaret nedir? gibi bir soruya birbirinden farklı cevaplar verilebilir. Ancak biz burada kuramsal olarak ticaret aktiviteleri üzerine çalışmaları olan uzmanların bakış açılarını dikkate alarak tanımlamalar yapacağız. Tarihöncesi dönem ticaret aktivitesi üzerine önemli çalışmaları olan: Karl Polanyi, Colin Renfrew, Marshal Sahlins, Lamberg-Karlowsky ve Malinowsky gibi uzmanların tezleri çalışmamızın teorik çatısını oluşturmaktadır. Crawford ticareti kendinde olmayan malları arama, talan etme, haraç kesme gibi herhangi bir araçla elde edinmesini sağlayacak şekilde eylemde bulunması olarak oldukça esnek bir şekilde tanımlamıştır⁸¹. Bu bakış açısını dikkate alarak Polanyi'nin ticaret olgusu açıklamasını ele alacağız. Karl Polanyi; kuramsal açıdan ticareti o anda hazırda bulunmayan ürünleri elde etme metodu olarak ele almıştır⁸². Yani ticareti bireyin ihtiyaç duyulan mala ulaşma eylemi olarak ele almıştır. Korsan baskınlarını, yağma, savaş ve av seferlerini bir ticari aktivite olarak kabul etmemiştir⁸³. Bu eylemler tek taraflı bir aktiviteyi içerdikleri için ticaret kapsamına dâhil edilmemiştir⁸⁴. Burada dikkat edilmesi gereken husus esnek tanımlamalar yerine realiteyle bağdaşan tanımlamaların daha çok kabul gördüğüdür. Polanyi'de ön plana çıkan görüş; gönüllülük esasının ön planda olması, ticareti yapılacak bir artı ürünün olması ve bu ticaretin tarafların rızası dâhilinde barışçıl bir eylem olarak gerçekleşmesidir⁸⁵. Yakındoğu'da obsidiyen ticareti üzerine yaptığı çalışmalarla bilinen Renfrew ise; ticareti en basit şekliyle eşyanın transferi olarak ele almış, yani bir şey alan karşılığında bir şey verir ilkesinden hareketle ticareti tanımlamıştır⁸⁶.

Tanımlanmaya çalışılan ticaret olgusu Tarihöncesi dönemdir. Dolayısıyla coğrafik şartlar, bölgeler arası ulaşım olanakları, dönemin temel düşünce yapısı, nüfus yoğunlukları, üretim araçları, toplumlar arası ilişkiler ve dönemin sosyal ve politik koşulları dikkate alınmalıdır. Ticaretin tanımı yapılırken birçok ortak nokta bulunmasına rağmen birbirinden oldukça farklı tanımlar da gözlenmektedir. Sahlins ticaretin yalnızca değiş tokuş olarak görülemeyeceğini, tek bir tanıma

⁸¹ Crawford, 186.

⁸² Polanyi, 133.

⁸³ Polanyi, 133.

⁸⁴ Polanyi, 133.

⁸⁵ Polanyi, 133.

⁸⁶ Colin Renfrew, "Trade and Culture Process in European Prehistory", *Current Antropology*, Cilt: 10, 1969, s. 152.

indirgenemeyeceğini ve ticaretin farklı mekanizmalardan meydana geldiğini söylemiştir⁸⁷.

Ticaretin çok yönlü mekanizmasını anlamamız açısından Sahlins'in tespitleri önemlidir. Sahlins ticaret mekanizmasını ele alırken, genel karşılıklılık (hemen karşılık bekleme-sizin yapılan genel değiş tokuş), dengeli karşılıklılık (bir nesnenin aynı değerde başka bir nesneyle değiş tokuşu) ve negatif karşılıklılık (bedeli ödenmeden bir şeyin alınması) şeklinde ele almıştır⁸⁸. Sahlins çok boyutlu ticaret eylemlerinin farklı yollarla gerçekleşme halini ele almıştır⁸⁹. Ticaret olgusunun karmaşıklığı ancak çok boyutlu izahatlarla anlaşılacağı kanısındayız. Ticaret günümüzde olduğu gibi geçmişte de toplumların ihtiyaçlarını karşılamaları için gereksinim duydukları hayati bir eylemdir. Bu kadar geniş bir zaman ve mekân içerisinde meydana gelen bir eylemin tek bir yolla gerçekleşemeyeceği gibi tek bir değişkene bağlı olması da beklenemez. Bu açıdan bakıldığında Renfrew'in daha sonra açıklayacağımız mal aktarım modelleri kapsamlı bir ticaret perspektifi kazanmamız açısından oldukça önemlidir.

Wright ise değiş tokuş aktivitesini üç şekilde tanımlamaktadır bunlar⁹⁰; yerel ticaret, uzak bölgeler arası ticaret ve uzak bölge mallarının yerel dağıtımıdır⁹¹. Wright'ın tanımlamaya çalıştığı ticaret şekli bir merkezi güç öncülüğünde, sistemli bir şekilde profesyonel tüccar gruplarının gerçekleştirdiği ticaret şeklidir⁹². Burada vurgulanması gereken bir başka nokta ise bu eylemlerin gerçekleşebilmesi için bir organizasyon olması gerekliliğidir. Bu organizasyon şeflik, yerel beylik ve tapınaklar gibi farklı güç mekanizmaları olabilir. Ticaret araştırmaları toplumların ticaret aktivitelerinin ancak tarafların kararlı tutumlarıyla gerçekleşebileceğini ortaya koymuştur⁹³. Kararlı bir tutum sergilenebilmesi için sürekli ve güçlü organizasyon yapılarına ihtiyaç duyulmaktadır. Bu yapıların da yukarıda bahsi geçen güç mekanizmaları olmaları ihtimal dâhilindedir.

⁸⁷ Nur Balkan Atlı, *Obsidien "Ticareti": Yeni Veriler, Yeni Modeller, Yeni Sorunlar, Bir Deneme*, Ege Yayınları, İstanbul 2003, s. 9.

⁸⁸ Balkan-Atlı, *Obsidien "Ticareti": Yeni Veriler, Yeni Modeller, Yeni Sorunlar, Bir Deneme*, 9.

⁸⁹ Balkan-Atlı, *Obsidien "Ticareti": Yeni Veriler, Yeni Modeller, Yeni Sorunlar, Bir Deneme*, 10.

⁹⁰ Balkan-Atlı, *Obsidien "Ticareti": Yeni Veriler, Yeni Modeller, Yeni Sorunlar, Bir Deneme*, 10.

⁹¹ Balkan-Atlı, *Obsidien "Ticareti": Yeni Veriler, Yeni Modeller, Yeni Sorunlar, Bir Deneme*, 10.

⁹² Balkan-Atlı, *Obsidien "Ticareti": Yeni Veriler, Yeni Modeller, Yeni Sorunlar, Bir Deneme*, 10.

⁹³ Balkan-Atlı, *Obsidien "Ticareti": Yeni Veriler, Yeni Modeller, Yeni Sorunlar, Bir Deneme*, 10.

Polanyi başka bir tanımlamada ise; pazar tanımı adı altında ticaret aktivitesini geniş bir bakış açısıyla ele almaktadır⁹⁴. Polanyi'ye göre ticaret malların pazar yoluyla yer değiştirme hareketidir⁹⁵. Ona göre pazardaki arz-talep ve ücret mekanizması çerçevesinde bütün mallar potansiyel ticaret objeleridir⁹⁶. Bütün malların potansiyel ticaret objeleri olarak kabul edilmesi ticaret hacminin boyutları açısından önemlidir. Mevcut veriler ışığında böylesine büyük bir aktivitenin tüccar gruplarının büyük bir organizasyonu ile gerçekleşmesi bireysel olarak gerçekleştirilmesinden daha mantıklı görülmektedir.

Toplumların gelişim evrelerine bakıldığında iş bölümü kaçınılmaz bir olgu olarak karşımıza çıkmaktadır. Değişik iş kollarına mensup gruplar mesailerini belli uzmanlık alanlarında harcayarak yaşamlarını devam ettirmekteydiler. Bu grupların en önemli kesimi şüphesiz tüccarlardı. Ticaret aktivitesinin gizemli yürütücüleri olan tacirler uzak mesafelerde ve sınır boylarında aylarca evlerinden uzak bir şekilde ticaretle uğraşmaktaydılar⁹⁷. Bu tacirler sadece mal taşımamakta onlar aynı zamanda bilgi, teknoloji ve fikir taşımaktaydılar⁹⁸. Toplumların değişim trendi ancak bu tüccar grupların aktiviteleriyle açıklanabilir. Zira onlar, farklı toplumların etkileşimini sağlayarak değişimi gerçekleştirecek bilgiler taşımaktaydılar. Erken dönem ticaretinin geniş bir alanda gerçekleştiği ve toplumlar üzerinde köklü etkilere sahip olduğu bir hakikat olmakla beraber içeriği hakkında yeterli bilgiye ulaşmak da en az o kadar zordur⁹⁹.

Ticaret sadece malların el değiştirme hareketi olarak ele alınmamalıdır. Ticaretle birlikte fikirler, kültürel özellikler ve somut bir şekilde alınıp satılmayan bakış açıları da ticaret vasıtasıyla yayılmaktadır. Renfrew malların el değiştirme hareketini insan ilişkileri temasının başlangıcı olarak kabul eder¹⁰⁰. İnsan ilişkilerinin başlangıcının ticaret olgusuyla ele alınması ticaret aktivitesinin farklı disiplinler tarafından incelenmesini zorunlu kılmıştır. Coleman ticareti birinin diğerine yatırım yapması olarak ele almıştır ve uygarlığın gelişiminin ancak değiş-tokuş ışığı altında daha rahat

⁹⁴ Polanyi, 133.

⁹⁵ Polanyi, 133.

⁹⁶ Polanyi, 133.

⁹⁷ Metin Alparslan, *Eski Anadolu'da Ticaret (M. Ö. II. Binyıl)*, Türk Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü Yayınları, İstanbul 2010, s. 4.

⁹⁸ Alparslan, *Eski Anadolu'da Ticaret (M. Ö. II. Binyıl)*, 4.

⁹⁹ Alparslan, *Eski Anadolu'da Ticaret (M. Ö. II. Binyıl)*, 4.

¹⁰⁰ Renfrew, "Trade and Culture Process in European Prehistory", *Current Anthropology*, 4.

anlaşılabileceğini vurgulamıştır¹⁰¹. Malların yine mallarla değişimi üzerinde duran Wahle, yağma ile barışçıl bir şekilde yapılan ticaretin farkını belirtmiş ve yağmalanmış malların ticaret açısından kanıtlanmasının mümkün olmadığını vurgulamıştır¹⁰². Burada da ticareti yapılan malların somut bir şekilde kanıtlanması esas alınmış ve iki tarafın istekliliği üzerinde durulmaktadır. Kısaca özetlemek gerekirse; ticaret kavramı hakkında birbirinden farklı tanımlar yapılmasına rağmen ortak noktanın karşılıklı bir değişimin gerçekleşmesi olduğu göze çarpmaktadır. Bu değişim bazen ürün, bazen de fikir alışverişi şeklinde gerçekleşmiştir. Renfrew kişiler arası tüm ilişkileri, toplumsal davranışları, mal ve hizmetlerin değiş tokuşunu bir ticaret olarak görmüştür¹⁰³. Tarihöncesi ticaret olgusu araştırmaları geçmiş toplumların medeniyet yolunda attıkları en önemli adımlardan birisidir.

Tarihsel anlamda insanoğlunun yaşantısında bir dönüm noktası oluşturan kent farklı disiplinlerin uzmanları tarafından incelenmiş ve tanımlanmıştır. Bu tanımlamalar dikkatli bir şekilde incelendiğinde birbirinden oldukça farklı tanımlamalar yapılıyor olmasına rağmen ortak tanımlamaların olduğu da görülmektedir. Kent ve kentleşme kavramlarını 1950'lerde ele alan ünlü arkeolog Gordon Child bu konuda yapılan çalışmaların öncülüğünü yapmış ve daha sonra birçok uzman Childe'nin görüşlerini esas alarak kent tanımlamaları yapmışlardır. Bu bakış açısının esas alınıp kent tanımlamalarının yapılması gerektiği kanısındayız. Kent nedir?

Tarihsel olarak kentlerin doğuşu kent ve kentleşme üzerine çalışma yapan birçok uzmanın bu kavramların uygarlığın doğuşu olgusunu da içerdiğini, hatta aynı anlamı içerdiğinin farkında olduğu kanısındayız¹⁰⁴. Uygarlığın bir ölçütü olarak kabul edilen kent, tarım dışı üretimin yoğunca yapıldığı, kompleks bir iş bölümü ve teknolojik gelişmelerin olduğu, üretim ve dağıtımın merkezi bir güç tarafından denetlendiği, sosyo-ekonomik açıdan farklılaşmış heterojen bir toplumsal yapıdan oluşan, büyüklük, yoğunluk ve entegrasyon düzeyine ulaşmış yerleşim yerleri kent olarak kabul edilmiştir¹⁰⁵. Bu tanımda ön plana çıkan husus kentleşme olgusu toplumların sosyo-politik ve ekonomi alanında yaşadığı dönüşüm sonucunda gerçekleştiğidir. Kent olgusu

¹⁰¹ Renfrew, "Trade and Culture Process in European Prehistory", *Current Antropology*, 4.

¹⁰² Doğan, 22.

¹⁰³ Doğan, 11.

¹⁰⁴ Özlem Çevik, *Anadolu'da Kentleşme Süreci*. (Yayınlanmamış Doktora Tezi), 2004, s.9.

¹⁰⁵ Alev Erarslan, *Anadolu'da İlk Kentler, Kent Olgusu Üzerine Bir Tartışma*, 63.

tarihsel anlamda sosyoloji, antropoloji, arkeoloji tarih ve ekonomi gibi sosyal bilimlerin farklı disiplinleri tarafından tanımlanmıştır. Ancak konumuz açısından arkeolojik bakış açısının ele alınmasının daha doğru olacağı kanısındayız.

Arkeolojik bakış açısını esas alan kent kuramcılar, köy ve kent yerleşimleri arasındaki farkların sosyolojik tanımlamaların aksine yaşanan gelişmelerin bazı yapısal farklılıklarla açıklanmasının daha doğru olacağı kanısındadırlar¹⁰⁶. Bu bakış açısına sahip olan arkeologların kent gereğinin ölçütleri olarak; yerleşim yerlerinin alan olarak belli bir büyüme sağlamış olması, nüfus açısından belli bir yoğunluğa sahip olması, çeşitli iş kollarında uzmanlaşmanın sağlandığı, emeğin belli bir merkezi güç tarafından denetlendiği, toplumsal açıdan sosyal tabakalaşmanın olduğu ve uzun mesafeli ticaretin organizeli bir şekilde yapılmasını bir kent ölçütü olarak kabul etmişlerdir¹⁰⁷. Bu perspektiften bakıldığında morfolojik bakış açısının ön plana çıkarılıp kentleri köylerden ayıran temel nitelikleri sıralayan ve arkeologlar tarafından da kabul gören bu bakış açısının çelişkileri var mıdır ya da sosyo-ekonomik açıdan farklılaşmakentlerin kimliğini belirlemede yeterli bir kıstas mı gibi sorular kent olgusu üzerindeki tartışmaların devam edeceğini göstermektedir.

Anadolu'nun erken dönem kentleşme olgusunu anlamak için oldukça önemli olan Çayönü ve Aşıklı Höyük yerleşmeleri arkeolojik veriler ışığında değerlendirildiğinde kent tanımlamaları için faydalı olacağı kanısındayız. Kent bilimcilerin teorilerine göre nüfus yoğunluğu ve yerleşim yerinin büyüklüğü, dışa dönük kompleks bir ekonomik yapıya sahip olmak, çeşitli iş kollarında uzmanlaşmanın sağlanmış olması, toplumu inanç temeli örgütleyen tapınakların olması, toplumsal alanda tabakalaşma ve emeği denetleyen yönetici sınıfın varlığı gibi olguların tamamı bu iki yerleşim biriminde olmasına rağmen bu yerleşimlerin kent olup olmadığı konusunda tartışmalar devam etmektedir¹⁰⁸. Bu açıdan bakıldığında Neolitik Çağ yerleşim birimleri kentten ziyade merkezi köy olarak ifade edilirler. Ancak evrensel kent tanımlamaları zorlukları görüldüğünde zamanla bölgesel koşulları esas alan yaklaşımlar daha yaygınlık kazanmıştır.

¹⁰⁶ Erarslan, *Anadolu'da İlk Kentler, Kent Olgusu Üzerine Bir Tartışma*, 64.

¹⁰⁷ Erarslan, *Anadolu'da İlk Kentler, Kent Olgusu Üzerine Bir Tartışma*, 64.

¹⁰⁸ Erarslan, *Anadolu'da İlk Kentler, Kent Olgusu Üzerine Bir Tartışma*, 70.

Arkeolojik bakış açısının dışında sosyolojik olarak Avrupa merkezli bir bakış açısıyla kentleşme olgusunu ele alan Max Weber yerleşim birimlerinin kentsel bir nitelik taşımaları için şu özelliklere sahip olmaları gerektiğini belirtmektedir¹⁰⁹. Bunlar: Kentin ticaret organizasyonların gerçekleştirildiği bir pazara sahip olması, kamu düzeni için bir hukuksal düzenin oluşturulması, aidiyet duygusunu belirten yurttaşlık bilincinin varlığı ve bütün bu farklılaşmayı sevk ve idare eden bir yönetici sınıfın varlığı¹¹⁰. Bu veriler dikkate alındığında sosyolojik olarak toplumun karşılıklı olarak bağımlılık ilkesiyle örgütlendiği heterojen yapıya sahip mikroişlerin kent olarak kabul edildiği görülmektedir.

1.4. TİCARETİN FARKLI DİSİPLİNLER TARAFINDAN TANIMLANMASI

Ticaret veya meta değişimi konusunda birbirinden farklı ve aynı zamanda birçok ortak noktası da olabilen tanımlar yapılmıştır. Ticaret, farklı uzmanlık alanları tarafından değer gören ve birçok açıdan bu uzmanlık alanlarının odağında yer alan bir konu olması hasebiyle bu farklı uzmanlık alanları tarafından da tanımlanmıştır. Her bir disiplin, o disiplinin değer yargılarına göre ticaret kavramına farklı anlamlar yüklemiştir. Bu disiplinlerin Tarihöncesi ticaret kavramını sosyal bilim analizleri ışığında yorumlamaları ve ticaret kavramına farklı bakış açıları getirmiş olmaları ticaret olgusu açısından oldukça önemlidir. Ticaretin sadece bir meta değişimi olarak görülmeyip, ticaret tanımında toplumsal ilişkiler, fikir alışverişleri, kültürel aktarım gibi manevi öğelerin de vurgulanması ancak farklı disiplinlerin çabasıyla gerçekleşebilmektedir. Farklı disiplinlerin ticaret hakkındaki çalışmaları ticaret aktivitelerini bir bütün olarak kavranması açısından faydalı olacağı kanısındayız. Bu perspektiften bakıldığında modern dönem ilmi çalışmaları uzmanlaşmayı zorunlu hale getirmiştir ancak disiplinler arası bilgi aktarımı ve ortak çalışmaların yapılması daha kapsamlı bilimsel sonuçların alınmasını sağlamıştır. Braidwood'un Irak Zagroslarında yaptığı çalışma farklı disiplinlerin ortak çalışmasına başarılı bir örnektir.

¹⁰⁹ Max Weber, *Şehir, Modern Kentin Oluşumu*, Bakış Yayınları, Çev. Musa Ceylan, İstanbul, 2000, s.59.

¹¹⁰ Weber, *Modern Kentin Oluşumu*, 59.

1.4.1. Sosyoloji

Weber ticareti yarar sağlama ilkesi üzerinden ele almıştır¹¹¹. Ticareti "ekonomik etkinlik"¹¹² terimiyle tanımlayan Weber, ticaretin toplumların kaynaklar üzerindeki etkinliğini barışçıl bir şekilde kullanmasına olanak sağladığını vurgulamıştır¹¹³. Weber'in ticaret tanımlaması analize tabi tutulduğunda fayda kavramının ön plana çıktığı ve ticaretin barışçıl bir şekilde gerçekleşmesinin vurgulandığı görülmektedir. İnsan davranışları üzerine önemli çalışmaları olan G. Homans, ticareti evrensel bir davranış olarak ele almış ve ticaretin farklı alanlarla ilişkisi üzerinde durmuştur¹¹⁴. Bu alanlar; davranışsal psikoloji, ekonomi, etkileşme dinamikleri hakkındaki sorunlar ve küçük grupların yapısı gibi farklı alanlar arasındaki ilişkilerdir¹¹⁵. Ticaret doğası gereği özünde bir eylem içerir. Bu eylemin toplumlar arasındaki ilişki ağı haritası çıkarılması açısından oldukça önemlidir. Ticaret, sadece maddi bir kazanç olmanın ötesinde toplumsal ilişkilerin odak noktası olarak da görülebilir.

Homans'a göre; maddi ve manevi ürünlerin değiş tokuşu sosyal bir davranış olarak ele alınmış ve kişiler arası ilişkiler tanımlanırken "değişim" fikri çokça vurgulanmıştır¹¹⁶. Homans kişilerin bir grup içerisinde yer almasını çekici kılan şeyin grup aktivitesi olduğunu belirtmiştir¹¹⁷. Grup aktivitelerinde iletişim veya etkileşim sıklık değişkeni olarak görülmüş ve grubun tutarlılığı değişim aktivitesini artırmaktadır¹¹⁸. Yazar etkileşimin yoğunluğunun transfer edilen malın niceliğiyle belirlemenin mümkün olduğunu belirtmiştir¹¹⁹. Yazar değiş-tokuş aktivitesinin merkezi bir alanda gerçekleştiğini ve grubun değişimi açısından buranın önemli olduğunu vurgulamıştır¹²⁰. Belli bir periyota maddi malların ve bilginin ürün olarak toplam değiş-tokuşu ticaret aktiviteleri üzerine çeşitli veriler edinmemizi sağlamıştır¹²¹.

¹¹¹ Max Weber, *Toplumsal ve Ekonomik Örgütlenme Kuramı*, Çev. Özer Ozankaya, Cem Yayınevi 2011, s. 103.

¹¹² Weber, *Toplumsal ve Ekonomik Örgütlenme Kuramı*, 103.

¹¹³ Weber, *Toplumsal ve Ekonomik Örgütlenme Kuramı*, 103.

¹¹⁴ Doğan, 69.

¹¹⁵ Doğan, 69.

¹¹⁶ Renfrew, "Trade and Culture Process in European Prehistory", *Current Antropology*, 40.

¹¹⁷ Renfrew, "Trade and Culture Process in European Prehistory", *Current Antropology*, 40.

¹¹⁸ Renfrew, "Trade and Culture Process in European Prehistory", *Current Antropology*, 41.

¹¹⁹ Renfrew, "Trade and Culture Process in European Prehistory", *Current Antropology*, 41.

¹²⁰ Renfrew, "Trade and Culture Process in European Prehistory", *Current Antropology*, 41.

¹²¹ Renfrew, "Trade and Culture Process in European Prehistory", *Current Antropology*, 41.

Ticaret çalışmalarının sosyolojik boyutu açıklanırken grup aktivitesi terimi ön plana çıkmaktadır. Günün koşulları içinde bireysel faaliyetlerin bir değer ifade etmediği, toplumsal eylemlerin onaylandığı görülmüştür. Sosyolojik olarak malların ve fikirlerin takas edilmesi insanın temel davranışlarından biri olarak belirlenmiştir. Ticaret eylemlerinin organize bir faaliyet olması belli bir alanda uzmanlaşmayı, iş bölümünü, muhasebe sistemini, organize bir yapılanmayı ve ilkel de olsa çeşitli bürokratik yapılanmaları zorunlu hale getirmiştir.

1.4.2. Antropoloji

Mal ve hizmetlerin değişimi olarak tanımlanan ticaret, antropolojide ekonomik yönden ziyade, simgesel değerlerin toplumsal açıdan yarattığı etki ve toplumdaki değişim mekanizmasını incelemek amacıyla konu edinmiştir¹²². "Stone Age Economics " kitabıyla Ekonomik Antropoloji alanında önemli çalışmaları olan yazar M. Sahlins'in görüşleri bu alanda önemli bir yeri doldurmaktadır. Sahlins primitif toplumlarda ticaretin takas usulüyle gerçekleştiğini belirtmiş ve bunu iki şekilde açıklamıştır:

a. *Karşılıklılık İlkesi; bir aracı olmaksızın iki tarafın mallarını takas etmesi, yani iki tarafın aksiyonudur.*

b. *Havuz Sistemi; merkezi bir güç tarafından toplanan malların tekrardan toplum üyelerine dağıtılması işlemidir*¹²³.

Ticaret aktivitesinin karşılıklılık ilkesi ve havuz sistemi gibi olgularla ele alınıp bir pazar ortamında ihtiyaçların karşılanmasına yönelik bir çaba içerisine girilmiştir¹²⁴. Ticaret maddi bir değer olmasının ötesinde bir anlama sahiptir. Kültürel etkileşim, toplumsal dayanışma, işbirliği ve birlik ruhunu pekiştiren bir faaliyet olarak da görülebilir. Antropoloji ticaret sistemini etnografik açıdan ele alır; takas, hediyeleşme, potlaç, sessiz ticaret, kula yöntemi gibi etnografik öğelerin ön planda olduğu ticaret yöntemleri antropolojik açıdan önemli çalışma alanlarıdır.

Sahlins, ilkel toplumlarda hediyeleşmenin bir dostluk ilişkisi oluşturduğunu ve bu toplumların kazançtan ziyade, dostluk ve yardımlaşma ilişkilerini önemseydiğini dile

¹²² Kudret Kerimoğlu, Suavi Aydın, *Antropoloji Sözlüğü*, Bilim ve Sanat Yayınları, Ankara 2003, s.802

¹²³ Sahlins, 188.

¹²⁴ Sahlins, 188.

getirmiştir¹²⁵. Doğanın zorlu koşullarında yardımlaşma ve dostluk hayatta kalabilmek için önemlidir. Wink ticareti para olmaksızın bir ürünün başka bir ürün ile değiş tokuş edilmesi olarak ele almış ve ilkel toplumlarda ticaretin takas yoluyla gerçekleştiğini belirtmiştir.¹²⁶ Wink takasın dört yöntemle gerçekleştiğini söylemiştir. Bunlar; hediye ekonomisi, hediye takası ekonomisi, saf takas ve para takasıdır¹²⁷. Yazarantropolojik açıdan ticaretin birden fazla yöntemi olduğunu ve bu durumun toplumların yapısı ve coğrafik şartlarla ilgili olduğunu belirtmiştir¹²⁸. Wink takas usulünü kar motivasyonundan çok toplumun ihtiyaçlarını karşılamaya dönük bir eylem olarak görmüştür¹²⁹.

Tarihsel anlamda eski toplumlar üzerine yapılan antropolojik çalışmalar, toplumların maddi ve manevi değerler sisteminin evrimi hakkında önemli tespitlerde bulunmuştur. Toplumların ekonomik süreçlerinin bir bütün olarak incelenmesi sağlanmıştır. Antropolojik açıdan toplumların bir ticaret mekanizması etrafında değerler sistemini oluşturma süreci ön plana çıkmaktadır. Bu açıdan ticaret, toplumsal kültürün oluşma ve gelişme sürecinde anahtar bir role sahiptir. Ticaret sistemi anlaşılmamış bir toplumun kültürel yapısının ve değişiminin tam olarak anlaşılması mümkün görülmemektedir.

1.4.3. Arkeoloji

Arkeologlara göre ticaret çalışmaları sosyal çalışmaların merkezi konumunda yer almaktadır¹³⁰. Arkeologlar ticaretin tanımını yapmaktan ziyade eski toplumların ticaret yaptıklarına dair bulgular sunmuşlardır. Onlara göre malların takası toplumların kültürel etkileşimlerini başlangıcıdır¹³¹. Ticaretin tanımını yapan az sayıda arkeologdan biri olan Renfrew, ticaret, barışçıl insanlar aracılığıyla malzeme veya malların taşınması veya değiş tokuşu, karşılıklı gidip gelmesidir şeklinde tanımlamıştır¹³². Değiş-tokuş kavramı sadece malların el değiştirme hareketi için kullanılmamalı. Fikirle, teknoloji ve manevi

¹²⁵ Sahlins, 188.

¹²⁶ Sahlins, 86.

¹²⁷ Charles Wink, *Dictionary of Antropology*, Philosophical of Library, New York 1956, s. 62

¹²⁸ Wink, 62.

¹²⁹ Wink, 62.

¹³⁰ Doğan, 69.

¹³¹ Doğan, 69.

¹³² Doğan, 69.

öğeler de değiş-tokuş eylemi içerisinde yer almaktadır. Renfrew ticaret aktivitesinin yürüten bir tacir sınıfının olduğunu ancak bu ticaret aktivitesinin içeriğinin tam bilinemeyeceğini vurgulamıştır¹³³.

Karlovsy ticaret çalışmalarında erken toplumların gelişkin bir ticaret ağına sahip olduklarını vurgulamıştır¹³⁴. Bu çalışmalarda Karlovsy, M.Ö. dördüncü milenyumun sonlarında kurulan pazar ağı ile malların ve hizmetlerin yüksek bir arz bölgesinden yüksek bir talep bölgesine kanallize edildiğini ve kurumsallaşmış işlemler sayesinde toplumların gelişkin bir ticaret sistemi kurmalarını sağladığını ifade etmiştir¹³⁵. Kurumsallaşmış işlemlerin durgun fiyat ya da kesin değiş tokuş oranları anlamına gelmediğin belirten Karlovsy, bunun değiş tokuş ilişkilerini düzenleyen bir mekanizma olduğunu belirtir¹³⁶. Böylelikle bir bölgedeki arzlar belirlenmiş kuralları (nakliye olanağı, kâr yönelimi) takip ederek bir talep bölgesine ulaşır. Aynı zamanda talep bölgesinden gelen kâr, satış oranı gibi geribildirimlerin üretimin artmasına neden olduğunu belirtmiştir¹³⁷.

Tarihöncesi dönem ticaret tanımlamaları daha çok obsidiyen buluntuları üzerine yoğunluk kazanmıştır. Obsidiyen kaynaklarının belli coğrafyalarda bulunması ancak kullanım alanının geniş olması ve farklı coğrafyalarda yoğun bir şekilde bulunması ticaret olgusuyla açıklanmıştır. Wright araştırmalarında ticaret tanımını yapmamakla birlikte: *"Levant bölgesinde obsidiyen kaynağı olmadığına göre bulunan obsidiyenler ticaret yoluyla gelmiştir"*¹³⁸ demektedir. Arkeoloji alanındaki bilimsel gelişmeler insan topluluklarının artı ürünlerini pazarladıklarını ve ihtiyaç duydukları malları kendi bölgelerine taşıdıkları sayısız veriyle kanıtlanmıştır. Arkeolojik araştırmalarda saptanan ticari nesneler günümüz değer yargılarına göre değerlendirilmemeli, dönemin koşulları içinde o insanların düşünsel yapıları, öncelikleri ve ihtiyaçları dikkate alınarak tanımlamalar yapılmalıdır. Etnografik veriler dikkatli bir şekilde kullanılmalıdır. Tarihöncesi dönemler için kullanılan arz, talep, kar ve artı değer gibi kavramları modern

¹³³ Doğan, 69.

¹³⁴ Lamberg-Karlovsy, 345.

¹³⁵ Doğan, 69.

¹³⁶ Lamberg-Karlovsy, 345.

¹³⁷ Lamberg-Karlovsy 1975, 345.

¹³⁸ Balkan Atlı, *Obsidien "Ticareti": Yeni Veriler, Yeni Modeller, Yeni Sorunlar, Bir Deneme*, 9.

zamanlarda kullanılan terimler olup Tarihöncesi dönem insanının değer yargılarında bir karşılığı olmayabilir¹³⁹.

1.5. TİCARET MODELLERİ, MEKÂNSAL YÖNLER

İç ve dış ticaret bağlamında ticaretin kimler arasında yapıldığı ve malların transfer şekli ticaret türlerini farklılaştırmıştır. Karlovsky, ticaret eylemlerinin düşünüleninden daha karmaşık olduğunu ve karşılıklı ya da yeniden dağıtım sisteminin bu karmaşıklığı ortadan kaldırmadığını belirtmiştir¹⁴⁰. Ona göre tarihte belirli bir zamanda ticareti yapılan bir objeyi çalışmak için beş durum gereklidir. Bunlar:

- ✓ Karşılaştırılabilir ve eşzamanlı verilerin değerlendirilmesini mümkün kılacak bir **zaman kontrolü**.
- ✓ Üretim, arz, talep gibi unsurları belirlemek için şart olan ve bir bölge ya da grup içinde daha sonra iki bölge arasında karşılaştırması yapılacak **veri dizisi**.
- ✓ Ticaret ilişkileri, üretim, tüketim gibi konularda müzakere yapmaya olanak sağlayacak olan **verilerin sayısal değerleri**.
- ✓ Sitelerin kendi içindeki ve birbirleri arasındaki ticaret durumlarını, mimari çağrışımlarını incelemeye yarayacak olan **verilerin bağlamsal analizi**.
- ✓ Malların terkihi, orijinleri gibi bilgiler verecek olan **üretim modelinin bilgisi ve ticaret nesnelerinin tam tanımı**¹⁴¹.

Yukarıda bahsedilen mevcut veriler göz önünde bulundurularak, ticaret türlerinin mal dağıtımı ve mal akışı üzerindeki etkileri arkeolog ve antropologlar tarafından on mekânsal ticaret modeli ile tanımlanmıştır. Bunlar:

1. Doğrudan Ulaşım: "B" kişisi "a" ürününü "A" kişisi ile herhangi bir etkileşimde bulunmadan almaktadır. Bu aktivitede herhangi bir değiş tokuş yoktur.¹⁴²

Bu modelde kişiler ihtiyaç duydukları malları doğal kaynaktan alır ve arada herhangi bir aracı bulunmamaktadır. Tarihöncesi insanların bu şekilde mal tedarik ettikleri bilinmektedir.

¹³⁹ Doğan, 70.

¹⁴⁰ Lamberg-Karlovsky, 348.

¹⁴¹ Lamberg-Karlovsky, 348.

¹⁴² Renfrew, "Trade and Culture Process in European Prehistory", *Current Anthropology*, 41.

2. Ev Temelli Karşılıklılık: "B" kişisi "A" kişisini "A"nın evinde ziyaret ederek, "b" ürününü "a" ürünü ile değiş tokuş yapmaktadır¹⁴³. Bu ticaret şekline vurgu yapan Şenel M. Ö. 6500 ile 5500 yılları arasındaki Çatalhöyük'teki ticaretin bu şekilde gerçekleştiğini belirtmiştir. Ve buradaki ileri derecedeki ekonomik gelişmelerin obsidiyen ticaretine borçlu olduğunu belirtmiştir. Ona göre Suriye'den çıkmaktaşı ve çeşitli aletler getirilip karşılığında obsidiyen satışı yapılmaktaydı¹⁴⁴.

3. Sınır Karşılıklılığı: "A" ve "B" kişileri ortak sınırlarda buluşarak malları değiş tokuş yapmaktadırlar¹⁴⁵. Bu ticaret şekli toplumların sınır boylarında yaptığı ticarete örnek gösterilebilir.

4. Enine Boyuna Ticaret: Ev temelli karşılıklılık ve sınır karşılıklılığında yapılan ticaret tekrar edilir. Mallar "k ve l" bölgelerinden başarılı bir şekilde değiş tokuş edilerek geçer ve bu şekilde mal "A" noktasına ulaşır¹⁴⁶.

5. Merkezi Yer, Yeniden Dağıtım: "A" kişisi malını "p"ye götürür ve karşılığında bir şeyler alır. "B" kişisi de malını "p"ye götürür ve bunun karşılığında bir miktar "A"nın malından alır¹⁴⁷. Yeniden dağıtım sisteminde hammadde ya da mallar kişi ya da grup tarafından grubun diğer üyelerine merkezi bir otorite ve yer temel alınarak paylaşılmayı ifade eder.

6. Merkezi Yer, Pazar Değiş Tokuşu: "A" ve "B" kişileri mallarını "p"nin bulunduğu merkezi yere götürerek "P" ile hiçbir etkileşimde bulunmadan kendi aralarında malları değiş tokuş ederler¹⁴⁸. Bu yöntemde de daha önceki maddede belirtildiği gibi belirli bir yerin olmasına karşılık belirli bir otoritenin bulunma zorunluluğu yoktur. Kişiler ticareti üçüncü şahıslardan bağımsız olarak gerçekleştirirler.

7. Aracı Ticareti: "C" kişisi "A" ile "a"nın olduğu yerde mallarını değiş tokuş yapar ve daha sonra aynı şekilde "B" ile ticaret yapar. "C" kişisi "A" ya da "B"nin kontrolü altında olmayıp tüccar mantığı ile ticaret yapmaktadır.¹⁴⁹ Tam bir tüccar kimliğinde bulunan "C", farklı bir bölgeden mal alarak başka bir bölgeye o bölgenin

¹⁴³ Renfrew, "Trade and Culture Process in European Prehistory", *Current Antropology*, 41

¹⁴⁴ Şenel, 181.

¹⁴⁵ Renfrew, "Trade and Culture Process in European Prehistory", *Current Antropology*, 41.

¹⁴⁶ Renfrew, "Trade and Culture Process in European Prehistory", *Current Antropology*, 41

¹⁴⁷ Renfrew, "Trade and Culture Process in European Prehistory", *Current Antropology*, 43

¹⁴⁸ Renfrew, "Trade and Culture Process in European Prehistory", *Current Antropology*, 43

¹⁴⁹ Renfrew, "Trade and Culture Process in European Prehistory", *Current Antropology*, 43

ürünü karşılığında bu malı satmakta ve bu satış işleminden belirli oranda bir kar elde etmektedir.

8. Temsili Ticareti: "B" kişisi "A"ya temsilcisini yollayarak "A" kişisi ile mallarını değiş tokuş yapar¹⁵⁰. "Temsili Ticaret", Aracı Ticaretine oranla daha profesyonel bir konumdadır. Zira bu modelde tüccar yapılan ticaretin fiziksel kısmıyla ilgilenmemekte bunun yerine kendisini temsil edecek kişiler çalıştırmaktadır. Tüccarın kendisi işin organizasyon ve yönetim kısmını yürütmekte ve muhtemelen ticaret için uzun mesafeler kat eden sıradan bir tüccardan daha varlıklı bir konumdadır.

9. Kolonyal Bölge: "B" kişisi temsilcilerini "A"ya yakın bir bölgeye (B' bölgesine) göndererek koloni kurar ve onunla mallarını değiş tokuş yapar¹⁵¹. Lamberg-Karlovsky'ye göre Tarihöncesinde uzak yerler arası ticaret alanında uzmanlaşmış tacirlerin bulunduğu ve ticaret kolonilerinin kurulduğunu belirtmiştir¹⁵². Bu durum toplumların tarihöncesi dönemde ticaret aktivitesini uzak bölgelere taşımak için oluşturdukları bir sistemdir. Modern terminolojiye göre sömürge ya da koloni olarak ifade edilen bu sistem, bir toplumun bir başka bölgedeki kaynaklar üzerine hakimiyet kurmak ya da ticaret faaliyetlerini gerçekleştirmek için bir yerleşme yeri kurması olarak ifade edilir. Uruk ticaret sisteminin İran ve Anadolu'da kurmuş olduğu ticaret istasyonları bu türden kolonyal merkezlerdir. Fakat bu merkezler her zaman sömürge konumunda olmak zorunda da değildirler. Sürekli ve daha verimli bir ticaret döngüsünü sağlamak için tüccar arz bölgesine yakın olmayı ve bunun avantajlarından faydalanmayı da istemiş olabilir¹⁵³.

10. Ticaret Limanı: "A" ve "B" kişileri temsilcilerini ortak merkezi bir bölgeye yollayarak malları değiş tokuş yaparlar¹⁵⁴. "Ticaret Limanı" modeli, önceki maddelerde sıralanan örnekler arasında en gelişkin olanı olarak kabul edilebilir. Çünkü bu modelde ticaret eylemine katılan her iki taraf da (ikiden fazla da olabilir) hem varlıklı hem de profesyonel konumdadırlar. Sürekli bir ticaret için oluşturdukları bu limanda önemli bir bilgi ve tecrübe paylaşımı gerçekleştirerek; güven, verim, teknoloji gibi ticaret

¹⁵⁰ Renfrew, "Trade and Culture Process in European Prehistory", *Current Anthropology*, 43

¹⁵¹ Renfrew, "Trade and Culture Process in European Prehistory", *Current Anthropology*, 43

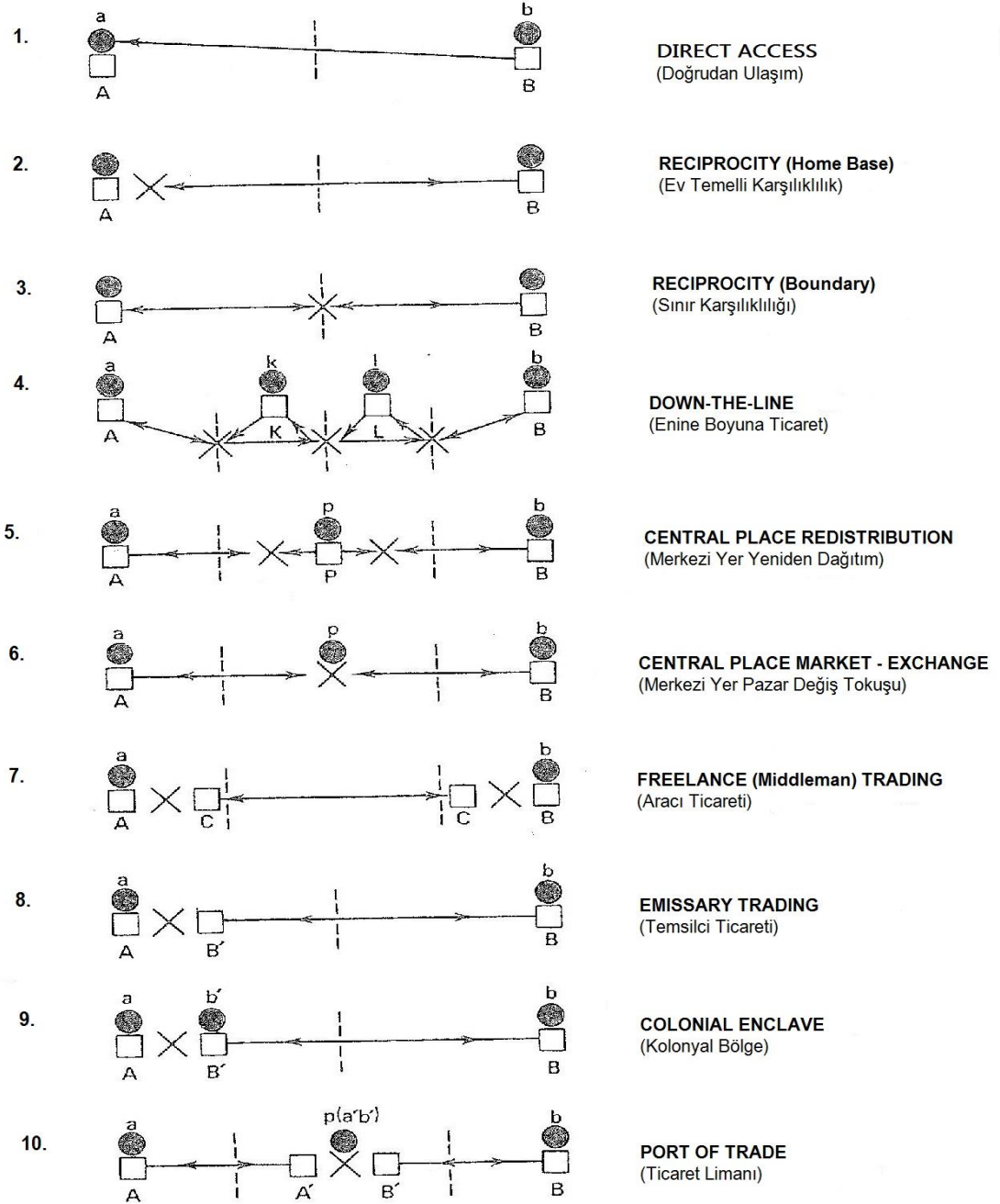
¹⁵² Charles Keith Maisels, *Uygarlığın Doğuşu*, Çev. Alaeddin Şenel, İmge Kitabevi, Ankara 1999, s. 298

¹⁵³ Barbara Helwing, *Cultural Interaction at Hassekhöyük, Turkey, New Evidence From Pottery Analysis*, *Paleorient*, 1,1999, s.91-99.

¹⁵⁴ Renfrew, "Trade and Culture Process in European Prehistory", *Current Anthropology*, 43.

girdilerinde önemli ilerlemeler elde etmektedirler. Ticaret Limanı modeli mal değiş-tokuş sisteminin önemli merkezlerinden biri olarak kabul edilmektedir. Bu ticaret modeli Tarihöncesi dönemle sınırlı olmayıp tarihi dönemlerde de önemli mal aktarım mekânlarından biri olmuştur.

Ticaret Modelleri ve Mekânsal Yönlerinin Şematik Gösterimi

Kaynak: Colin Renfrew 1975, 42

1.6. TİCARET TÜRLERİ VE ETNOGRAFİK TİCARET ÖRNEKLERİ

Ekonomi çalışmalarında ticaret toplumun kendi içinde ve toplumlar arasında gerçekleşme durumuna göre ikiye ayrılmaktadır. Toplumun kendi içindeki ticaretini "iç ticaret", yani ülke sınırları içinde gerçekleşen ticaret ve ülke sınırları dışında yani sınırlar boyunca yapılan ticarete dış ticaret denilmektedir. Modern ticaret literatüründe bu kavramlar ithalat ve ihracat terimleriyle açıklanmışlardır.

a. İç Ticaret: Sosyal birimlerin kendi aralarında kurdukları ticaret ağına iç ticaret denilmektedir¹⁵⁵. Bu sistemin özü üretici bir ekonomi sisteme geçen toplumdaki bireylerin artı ürünlerini dar bir coğrafik alanda pazarlamasıdır. Aynı toplumun ya da komşu birimlerin sınırlı coğrafyada gerçekleştirdikleri ticaret daha belirgin olan ihtiyaçların karşılanmasına yöneliktir. Uzak mesafeler kat edilmediğinden iç ticaretin riskleri dış ticarete göre daha azdır¹⁵⁶. İç ticarete alım satım işlemleri aracılar vasıtasıyla gerçekleşmeyip bireylerin doğrudan katılımıyla gerçekleşir. Ticaretin aynı sosyal birimler arasında gerçekleşiyor olması, toplum ortak bir kültürel yapıya sahip olmasına neden olmuştur. İç ticaretin sınırlı bir mekânda gerçekleşiyor olması büyük bir sermayeye ve organizasyona ihtiyaç duyulmaz. Bu ticarete aracılar azdır ya da hiç yoktur¹⁵⁷. Bu ticarete toplumun bireyleri sürekli bir iletişim içinde olduklarından toplum içinde dayanışma duygusu gelişkindir.

b. Dış Ticaret: Toplumların kültür sınırları boyunca yapılan ticarete dış ticaret denilmektedir¹⁵⁸. Bu ticaret türünde büyük ölçüde bir alım satım işlemi gerçekleşmektedir. Büyük ölçekte gerçekleşen bu ticaret sistemi için belli bir oranda sermaye, bu işi yapacak profesyonel tüccar sınıfı, belli bir oranda iş bölümü gerekmektedir. Dış ticaret iç ticarete göre daha riskli bir aktivitedir. Bunun nedeni uzak mesafelerde gerçekleşiyor olmasıdır. Bu ticarete daha çok egzotik ürünler alınıp satılmaktadır. Ve bu alım-satım işlemlerini gerçekleştiren kişiler toplum içinde önemli bir statüye sahiptirler¹⁵⁹. Dış ticarete katılan kişilerin çoğu zaman bu malları üretenler

¹⁵⁵ Renfrew, "Trade and Culture Process in European Prehistory", *Current Antropology*, 4.

¹⁵⁶ Doğan, 74.

¹⁵⁷ Doğan, 74.

¹⁵⁸ Renfrew, "Trade and Culture Process in European Prehistory", *Current Antropology*, 4.

¹⁵⁹ Doğan, 75.

olmayıp bu işin ticaretini yapan tüccar sınıfının olması üreticilerin yüz yüze iletişim olanağını ortadan kaldırmıştır¹⁶⁰.

Childe göre kent devletlerin ortaya çıkması ve artan nüfusun ihtiyaçları dış ticaret hacminde büyük bir artışa neden olmuştur¹⁶¹. Dönemin koşullarında yerel olarak sağlanamayan nesnelerin ve hammaddelerin uzak mesafelerden taşınması, kentleri dış ticarete bağımlı kılmıştır. Bu dönemdeki dış ticaretin mesafesi Mezopotamya'dan İndus'a, Mısır'a ve Anadolu sınırlarını aşıp Balkanlar ve Avrupa'ya uzanmaktaydı¹⁶². Bu dönemdeki ticaret hacminin büyüklüğü kent soylu elit kesimin ve kralların lüks gereksinimlerini karşılamaya yöneliktir. Uzun mesafe ticareti ve bu ticaretin geniş ölçekli olması ilk kentlerin ve uygarlıkların ortak özeliğidir¹⁶³. Uzak mesafe ticareti için gerekli olan koşullar yöneticiler tarafından sağlanmıştır. Bu koşullar: belli alanlarda uzmanlaşmış zanaatkarlar, yöneticiler adına ticaret yapacak profesyonel tüccarlar, çeşitli tehlikelerden korunmak için güvenlik önlemleri, ticareti yapacak tarafların kararlı duruşu ve bütün bu sistemin işleyebilmesi için gerekli olan organizasyondur.

Uzak mesafe ticaret araştırmaları için Koloni Dönem ticareti önemli veriler sunmaktadır. Koloni devri kara ticareti, Asur ile Anadolu arasında gidip gelen kervanlarla yapılmaktaydı. Çok gelişkin bir sisteme sahip olan böyle bir teşebbüs dört evrede ele alınmıştır. Bunlar;

- a. *ihraç edilecek mallar satın almak,*
- b. *malların Anadolu'ya gönderilmesi,*
- c. *bunları istenen malların satın alınabilmesi için hedef bölgede satılması,*
- d. *alınan malların Asur'a geri götürülmesi ve bu prosedürün doğru bir şekilde işleyebilmesi için ticari kararlar, organizasyon yeteneği ve çeşitli işlemler gerekliydi.*¹⁶⁴

Bu işlemler için çeşitli kategorilerde insanlar, tesisler ve mallar gerekmektedir ve işlemler, içinde bulunan zamanın ve bölgenin sosyal ekonomik, politik ve coğrafik

¹⁶⁰ Renfrew, "Trade and Culture Process in European Prehistory", *Current Antropology*, 4.

¹⁶¹ Aktüre, 13.

¹⁶² Aktüre, 13.

¹⁶³ Aktüre, 13.

¹⁶⁴ Klaas R. Veenhof, *Eski Asur Kara Ticaretinin Yapısı-Anadolu'nun Önsözü, Kültepe-Kaniş Karumu, Asurlular İstanbul'da*, İstanbul, Kayseri Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, İstanbul 2011 s.56

şartlar önemliydi¹⁶⁵. Bu dönemdeki uzak mesafe ticareti hakkındaki bilgilerimiz Kültepe'de bulunan tabletlerden edinmekteyiz. Bu tabletlerde, ticari antlaşmalar, borç, faiz, kredi senetleri, malların nakliyesi, ortaklıklar, özel mektuplar, emre yazılan senetler, gümrük ve vergi metinleri yer almaktadır. Daha sonra yapılan kazılarda evlenme-boşanma, evlat edinme, veraset, esir ticareti ve siyasi ilişkiler gibi konular hakkında önemli metinler bulunmuştur¹⁶⁶. Barışçıl bir şekilde gerçekleşen koloni dönem ticareti toplumların mallarla birlikte yoğun bir kültürel etkileşim içinde oldukları görülmektedir. Bunlar; ithal silindir mühürler, tanrıça heykelleri, yazı sistemi ve yönetim organizasyonudur¹⁶⁷.

Günümüzün modern ekonomi sistemleri dışında çeşitli toplulukların temel gereksinimlerini karşılamaya ya da var olan bir geleneği sürdürmeye yönelik mal aktarım modelleri olduğu bilinmektedir. Sessiz ticaret ve Kula ziyaretleri etnografik açıdan incelenmeye değer bu türden mal aktarım modelleridir.

Sessiz Ticaret: Hiçbir sözlü iletişimin olmadığı bir mal değiş tokuş sistemidir. Bu değiş tokuş sisteminde taraflar yüz yüze bir ticaret yapmazlar. Antropologlara göre mallarını bu şekilde değiş tokuş yapan birçok topluluk mevcuttur. Bu topluluklar genelde ormanlarda yaşamaktadırlar. Sessiz ticaret günümüz rekabetçi pazar anlayışının kar dürtüsünden ziyade ihtiyaç duyulan temel gereksinimleri karşılamaya yöneliktir. Bu ticaret şekli kısaca şu şekilde tanımlanır:

“Ormanda yaşayanlar ticaret yerine sarmaşıkların arasından sürünerek gelir ve kâfur, balmumu, maymun ödü, kuş yuvası gibi bir takım orman ürünlerini bir tere bırakırlar; sonra da biraz geriye çekilerek güvenli bir mesafede beklemeye başlarlar. Değiş-tokuşa taraf olan çiftçiler de yanlarında takas edecekleri değerli eşyalarını getirmişlerdir. Onlar da ormana gelir ticaret ortaklarının bıraktıklarına eş değer olarak kabul edilen metal kesme aletleri, ucuz elbiseler ve muz gibi yiyecekler bırakırlar. Onlar da oradan sessizce ayrılır. Daha sonra oldukça utangaç olan yiyecek toplayıcıları, bu iki yığıcıyı ayrı ayrı kontrol eder ve tatmin olursa ikinci yığını alırlar. Daha sonra çiftçiler gelir ve diğer tarafın bıraktıklarını

¹⁶⁵ Veenhof, 56.

¹⁶⁶ Tahsin Özgüç, *Kültepe Kanis/Nesa*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2005, s.12-13

¹⁶⁷ Özgüç, 12.

alarak geri çekilirler. Böylece değiş tokuş tamamlanmış olur. Eğer orman halkı bu paylaşımdan memnun kalmazsa bırakılanları almadan geri çekilir. Diğer taraf isterse teklifini artırır ve her iki taraf da memnun olana kadar bu iş böyle sürer¹⁶⁸”.

Sessiz ticaretin nedenleri hakkında kesin bir bilgiye sahip olduğumuz söylenemez ancak konu hakkında çalışan uzmanlar çeşitli tahminlerde bulunulmuştur. Bunlar: tarafların birbirlerinin dilinden anlamıyor olması, güvensizlik ortamı, utangaçlık ve barış ortamını sürdürme isteęidir¹⁶⁹. Çeşitli orman toplulukları modern hayatın olanaklarından uzak bir şekilde ilkel denilecek bir şekilde mal takasını gerçekleştirmektedirler. Bu toplulukların yaşam şekli, temel gereksinimlerini karşılama biçimi ve komşu topluluklarla iletişim biçimleri eski toplumların yaşantıları hakkında önemli verilere sahip olmamızı sağlar.

Kula Ziyareti: Çağdaş ekonomi literatüründe malların el değiştirmesinin temelinde kar dürtüsünün yattığı bilinmektedir. Ancak ticari faaliyetlerin hepsi ekonomik kaygılarla gerçekleştirilmemektedir. Bu durumun en iyi örneği Trobriand adası sakinlerinin kulasıdır. Bu ticaret aktivitesi 1920 yılında ilk defa Malinowski tarafından tanımlanmıřtır¹⁷⁰. Bu sisteme göre:

“Kulalı erkekler, Tobriand halkası içindeki adalara yolculuk yaparak ürettikleri kırmızı deniz kabuklarından kolyeleri (soulava) ve beyaz kabuktan kelepçeleri (mwali) değiş-tokuş amaçlı verirler. Soulavalar, saat yönünden bir adadan diğerine geçerken, mwaliler saat yönünün tersine hareket eder. Kula'daki her erkek, kendininkine komşu adadaki ortaklarıyla ilişki kurar. Saat yönündeki komşusuna soulava verirken ondan mwali alır. Saat yönündeki tersi komşusuyla alış verişte ise elindeki mwaliyi, ondan alacağı soulava ile değiştirir. Bu ticaret ortaklarının her biri, nesneyi adalar boyunca birbirine aktarır. Elden ele geçen bu nesneler, bütün adaları gezmiş olur. Böylece kabilelerin kendi ürettikleri kolyeler ve kelepçeler yine kendilerine dönmüş olur. Ancak nesneler bu süreçte pek çok kez değiş-tokuş edilmiş, birbirinden uzaktaki adalardaki insanları dolaylı da

¹⁶⁸ William Haviland ve diğerleri, *Kültürel Antropoloji*, Çev. Deniz Erguvan Sarioğlu, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2008, s.385.

¹⁶⁹ Haviland ve diğerleri, 385.

¹⁷⁰ Haviland ve diğerleri, 385.

olsa birbirine bağlamıştır. Kimse bu mücevherleri uzun süre kendine saklamaz; çünkü kolye ya da kelepçeyi uzun süre ellinde tutmak, bu ticaret yolunu kesintiye uğratabilir. Bu nesneler, boylarına, renklerine, cilaların kalitelerine göre ve yapılış öykülerine göre sıralanır. Bazıları o kadar ünlüdür ki bir köye geldiklerinde o köyde büyük bir heyecan yaratabilir”¹⁷¹.

Kula Halkasına katılan erkekler aylarca evlerinden uzakta kalabilir ve kula aktivitesi riskli bir yolculuktur. Bu ticaretin yapılmasında amaç; toplumların ya da bireylerin yakın ilişki içinde olmaları ve ticaret aktivitesini sürdürmeleridir¹⁷². Kula geleneği bir anlamıyla tören, politik ilişkiler, ekonomik alış veriş, seyahat, büyü ve toplumsal bütünleşme gibi olguları bünyesinde barındıran karmaşık bir olgudur¹⁷³. Malinowski'nin yukarıda alıntılanan etnografik çalışması da ekonominin kültürle iç içe geçtiğinin bir göstergesidir.

1.7. TARİHÖNCESİ DÖNEM TİCARET ALGISI ve TİCARETİ YAPILAN MALLAR

İnsan toplumunun ekonomik temeli göz ardı edilmeyecek kadar önemli bir konudur. Geçmiş toplumların evrimini ve eylemlerini anlamak için üretim ve değiş tokuş aktivitesi son yıllarda arkeoloji çalışmalarının odak noktası haline gelmiştir¹⁷⁴. Bu çalışmaların boyutları günümüzde de giderek artmaktadır. Bu durumun birçok nedeni olabilir, ancak toplumların tarihsel süreçlerini anlamanın önemli bir yolu olanların ekonomi temelli aktivitelerini anlamaktır. Bu durum arkeoloji çalışmalarında tarihöncesi ekonomi çalışmalarının önem kazanmasının da nedenini açıklamaktadır.

Tarihöncesi dönem insanının değiş tokuş eyleminde bulunurken algı olarak kazanç temelli bir eylemden ziyade ihtiyaç duyduğu hayati gereksinimlerini karşılamaya dönük bir çaba içerisinde olduğu görülmektedir. Polanyi, değiş tokuş sistemini farklı toplumlara ait grupların bir araya gelmesi olarak açıklamıştır¹⁷⁵. Farklı disiplinler tarihöncesi ekonomik durum hakkında daha detaylı bilgiler verdikçe farklı toplulukların bir araya gelmelerinin sadece ekonomik bir dürtüyle açıklanamayacağı

¹⁷¹ Haviland ve diğerleri, 386.

¹⁷² Haviland ve diğerleri, 387.

¹⁷³ Haviland ve diğerleri, 387.

¹⁷⁴ Timothy Earle, "Production and Exchange in Prehistory", *Companion Encyclopedia of Archaeology*, Routledge, London and Newyork, 1999, s. 608.

¹⁷⁵ Haviland ve diğerleri, 232.

açığa çıkmakta ve bu bir araya gelmelerin ancak Tarihöncesi dönem ilişki karmaşıklığının boyutları içinde anlaşılabilceği kanısındayız. Günümüz ekonomi perspektifleri ve algıları erken dönem koşullarını açıklayabilme ve bu dönemden günümüze kalan verilere uygunluk gösterebilme oranında Tarihöncesi anlayabilmemize yardımcı olacaktır.

Çağdaş ekonomilerdeki arz, talep ve fiyat gibi kavramların Tarihöncesi dönem insanının algısında ve günlük yaşamında bir karşılığının olmadığı, bunun aksine ticaretin toplumsal ilişkiler içre yerleşik bir dizi alışveriş kaleminden oluştuğunu, özellikle de alışverişteki taraflar arasındaki karşılıklılık ilişkileri yansıttığı vurgulanmıştır¹⁷⁶. Bu durum yapılan eylemlerin ve bunların sebeplerinin tamamen aynı olmadığını göstermekle beraber geçmiş dönem insanının yaşadığı sorunların ve bunlara getirdiği çözümlerin de günümüzden bütün boyutlarıyla farklı olduğunu göstermez. Nitekim Polanyi, modern ticareti açıklarken: "tüm toplumlarda hakim olan hayat gerçeği insanların istek ve ihtiyaçlarını karşılayacak yeterlilikte ürüne sahip olmaktır" demektedir¹⁷⁷. Polanyi'nin ekonomi yaklaşımı ihtiyaçların karşılanmasına yönelik bir yaklaşımdır ve Polanyi bunun tüm toplumlarda ortak bir gerçeklik olduğunu savunmaktadır¹⁷⁸. "İnsanların istek ve ihtiyaçlarını karşılayacak yeterlilikte ürüne sahip olma gerçekliği" tüm toplumlarda ortakken bu ürünlere hangi yollarla sahip olunacağı önemli farklılıklar göstermektedir. Bu doğrultuda bakıldığında, böyle bir ortaklık yani eylemlerin istek ve ihtiyaçlarını karşılayacak yeterlilikte ürüne sahip olmak için yapılıyor olması (ihtiyaç temelli olması) tarihöncesi ticaret çalışmalarında yadsınamayacak derecede önemlidir.

Herhangi bir ekonomik sistemde ekonomik süreçler ve talepler, kültürler tanımlanmaksızın ve kişilerin hangi koşullarda nasıl doyuma ulaştıklarını belirleyen gelenekler ve değer algıları anlaşılaksızın anlaşılabilir¹⁷⁹. İnsan toplumunun mal değiş tokuşundaki amaçlar çok boyutlu olabilmektedir. Bu farklı amaçları somutlaştırmak gerekirse; kültürel gereksinimi karşılama, hediyeleşme, dini törenler ve mevsimsel şöenlerdir. Tarihöncesi ticaret algısında toplumsal sınıfların ve ilişkilerin

¹⁷⁶ John K. Davis, *Eski Çağ Ekonomileri: Modeller ve Bulanık Sular*, Ticaret, Tüccarlar ve Antik Kent, Haz. Helen Parkins-Cristopher Smith, Çev. Ömür Harmanşah, Homer Kitabevi, İstanbul, 2010, s.209

¹⁷⁷ Polanyi, 150.

¹⁷⁸ Polanyi, 150.

¹⁷⁹ Haviland ve diğerleri, 232-233.

ekonomik süreçler aracılığıyla nasıl somutlaştığını ortaya koymaktadır. Maddi ürünlerin üretim ve dağıtımını bireylerin anlam ve ilişki sistemlerini kurduğu geniş sosyal sürecin bir parçasıdır¹⁸⁰. Geçmiş toplumların mal elde etmede kullandıkları değiş tokuş yöntemleri onların ekonomi algılarını anlamamızda kilit rol oynamaktadır.

Ticareti Yapılan Mallar: Arkeolojik veriler ışığında Tarihöncesi dönemde ticareti yapılan mallar hakkında önemli veriler olmasına rağmen, bunlar ticareti yapılan bütün malların listesini vermemektedir. Çünkü bugün herhangi bir kalıntısı kalmamış, fakat ticareti çokça yapılmış mallar da vardır. Runnels Tarihöncesinde ticareti yapılan ya da yapılmış olması muhtemel olan malları şöyle listelemiştir. Bunlar;

- *Çakmaktaşı, çört ve alet yapımında kullanılan diğer taşlar*
- *Obsidiyen*
- *Değerli ve yarı değerli taşlar (akik, lapislazuli, turkuvaz)*
- *Bitüm ve sülfür*
- *Aşındırıcılar*
- *Kaplar, figürinler, jips, mermer ve kireçtaşı*
- *Andezit, bazalt, kumtaşı ve diğer taşlar*
- *Diyorit, serpantin ve diğer taşlardan yapılma taş baltalar*
- *Çanak çömlek ve figürinler için kil*
- *Boya maddeleri*
- *Bakır ve diğer madeni cevherler*

Arkeolojik açıdan kanıtlanamayan ancak ticareti yapıldığı varsayılan nesneler ise şunlardır;

- *Tohumlar, tahıl, fındık, ceviz ve diğer kuruyemişler*
- *Mal olarak evcil hayvan ve bitkiler*
- *Tüy, yün, post, boynuz, peynir ve diğer hayvansal ürünler*
- *Bal ve balmumu*
- *Tuzlanmış balık*
- *Tıbbi bitki ve ilaçlar*
- *Bitki ve böceklerden elde edilen boya maddeleri*
- *Dokuma*
- *Çanak çömlek tipleri*

¹⁸⁰ Earle, 609.

➤ *Arkeolojik açıdan kanıtlanması pek mümkün olmasa da eşler ve köleler de birer ticaret nesnesi olarak kullanılmışlardır*¹⁸¹.

Tarihöncesi dönem ticaret çalışmaları arkeolojik verileri esas alarak bireyler ve toplumlar arasındaki ticaret aktivitesini tanımlamaya çalışmıştır; ticareti yapıldığı sanılan ancak herhangi bir iz bırakmayan nesnelerin ve türlerin de ticareti yapıldığı yargısına varılmıştır. Arkeolojik bulguların önemli bir kısmı malların bir noktadan çıkıp başka bir noktaya varışını yani bir köken sorunuyla ilgilenmektedir¹⁸². Erken bir dönemde toplumların ihtiyaç duyduğu nesneleri bir mübadeleye tabi tutukları görülmüştür¹⁸³. Yukarıda listelenmiş olan malların çok çeşitlilik göstermesi bu ticaretin tüccar gruplarının organizasyonu ile gerçekleştiği yargısını güçlendirmiştir. Burada dikkat edilmesi gereken başka bir husus toplumların temel gereksinimini karşılama isteğinin yanında prestij nesnelerin de yoğun bir şekilde ticaretinin yapıldığı görülmektedir.

1.8. TİCARET, HEDİYELEŞME ve DEĞİŞ TOKUŞ

Ticaret, Hediyeleşme ve Değiş Tokuş kavramları toplumsal açıdan iki tarafın bir eylemi olarak gerçekleşir ve bu eylemler tarafların özgür iradelerinden ortaya çıkar. Antropoloji çalışmalarında ticaret, hediyeleşme ve değiş tokuş olguları etnografik açıdan ele alınmaktadır. Toplumsal ilişki bağlamında eylem içeren bu kavramlar, toplumların gelişim süreçleri, ilişki biçimleri ve kültürel açıdan toplumların yaşantıları hakkında önemli bilgiler sunmaktadırlar. Bazen birbirlerinin yerlerine kullanılmalarına rağmen, bu kavramların özünde farklı olduklarını yapılan çalışmalar ortaya koymuştur.

Renfrew, ticareti eller arasında tarafları tatmin edecek şekilde malların el değiştirmesi hareketi olarak ele almıştır¹⁸⁴. Ticaret kavramı analiz edildiğinde bir yatırım ve bir kazanç elde etme dürtüsü olduğu görülmektedir. Değiş tokuşta ise bireylerin ihtiyaç duyduklarını takas etme durumu söz konusudur. Takas sisteminde tüccar grubunun olma zorunluluğu yokken ticarete bir tüccar grubu olma zorunluluğu vardır. Ticarete belli bir yatırımın olması gerekmektedir ancak takas sisteminde hazırda olanla değiş tokuş yapılır. Ticarete bütün mesaisini bu işe sarf eden bir sınıf varken değiş

¹⁸¹ Doğan, 153-154.

¹⁸² Davis, 11.

¹⁸³ Davis, 11.

¹⁸⁴ Renfrew, "Trade and Culture Process in European Prehistory", *Current Anthropology*, 4.

tokuşta araçlar olmadan kişiler mallarını takas edebilirler ve bütün vakitlerini bu işe ayırmak zorunda değildirler. Homans değiş tokuş yani takas kavramını sosyolojik bir bakış açısıyla ele alarak bütün sosyal davranışları hem maddi hem de maddi olmayan malları değiş tokuş mantığı içinde ele almıştır¹⁸⁵. Bu perspektife göre değiş tokuş sıklığı iletişim ve etkileşimin sıklığı olarak ele alınmış. Grubun birbirine bağlayıcılığı üyelerin değiş tokuş aktivitesine katılım sıklığıyla ölçülmüştür¹⁸⁶. Değiş tokuş sisteminde grup ilişkilerinin boyutlanmasına toplumun kültürel açıdan daha ileri boyutlara taşınmasına, toplumsal dayanışmanın artmasına ve dayanışmacı bir duygu sisteminin gelişmesine neden olmuştur.

Antropolojinin toplumsal dayanışmada ya da politik anlamda ele aldığı önemli bir kavram da hediyeleşmedir. Hediyeleşme kavramını ele alan Marcel Mauss, kendi kendine yeterlilik koşullarında birçok mal değiş tokuşunun hediyeleşme şeklinde gerçekleştiğini ve bu hediyeleşmenin ekonomik önemden daha fazlasını ifade ettiğini belirtmiştir¹⁸⁷. Polanyi ise hediye kavramını "hediyeleşme ticareti" olgusuyla açıklamıştır¹⁸⁸. Polanyi bu ticaret şeklinde taraflar karşılıklılık ilkesiyle birbirlerine bağlı olduklarını ve ticaret organizasyonunun genellikle karşılıklı sunular, elçiler, şef veya krallar arasındaki politik meseleleri içerdiğini ve törensel olduğunu belirtmiştir¹⁸⁹. Bu sistemde malların genellikle elit karakterli hazine değeri taşıyan objelerden meydana geldiğini belirtmiştir¹⁹⁰. Polanyi tarafların birbirlerini ziyaret eden tüccarlar olması durumunda yapılan bu hediyeleşme ticaretinin daha demokratik bir karakter kazanacağını belirtmiştir¹⁹¹. Verili durum göz önünde bulundurulduğunda hediyeleşmenin özünde politik bir mesaj olduğu görülmektedir. Hediyeleşme grup ilişkilerini iyi tutma, himaye istenci, bozulan ilişkileri düzeltme gibi amaçlar taşır. Hediye edilen objelerin pahalı olması ya da nadir bulunan objelerden seçilmesi bu aktivitenin önemini göstermektedir. Hediye ticaretinin mantıksal dayanakları şöyle sıralanabilir;

a. Zayıf olan tarafın teveccüh ve himaye kazanmak istemesi.

¹⁸⁵ Renrew, "Trade and Culture Process in European Prehistory", *Current Anthropology*, 5.

¹⁸⁶ Renrew, "Trade and Culture Process in European Prehistory", *Current Anthropology*, 5.

¹⁸⁷ Renrew, "Trade and Culture Process in European Prehistory", *Current Anthropology*, 5.

¹⁸⁸ Polanyi, 149.

¹⁸⁹ Polanyi, 149.

¹⁹⁰ Polanyi, 149.

¹⁹¹ Polanyi, 149.

- b. *Güçlü tarafın zayıf olan üzerinde hakimiyet kurma düşüncesi.*
 - c. *Karşı hediyenin olmayışı durumunda bir düşmanlığın gelişebilmesi.*
 - d. *Hediyeleşmenin bir misilleme ölçütü olarak kullanılması.*
- Bu hediyeleşmelerde daha çok tercih edilen ürünler; köleler, altın, fildişi, giyecek ve tütsüdür¹⁹².*

1.9. TARİHTE İLK KENT ve KENTLEŞME SÜRECİ

İnsanoğlunun uygarlaşma yolunda attığı en önemli adımlardan birinin kentli yaşam biçimi olduğunu konunun uzmanları tarafından tartışmasız bir gerçek olarak kabul edilmektedir. Kent ve kentleşme kavramları üzerine yapılan tartışmalar uzun bir geçmişe dayanmakta ve kent üzerine yapılan tartışmaların daha uzun bir süre devam edecek gibi görünmektedir. Kentlerin Fırat ve Dicle'nin suladığı bir alan olan Mezopotamya'da ortaya çıktığı bilinmektedir. Şenel'e göre göçebe çoban toplum ile yerleşik çiftçi toplum arasında savaşçı bir ilişki neticesinde, fetih ve çöreklenme sonucunda büyük köyler birleşip kenti oluşturduğudur¹⁹³. Ancak kentlerin sadece fetih ve çöreklenme ile anlatılmayacak kadar kompleks bir yapıya sahip olduğu bilinen bir gerçektir. İlk kentlerin Güney Mezopotamya'da erken bir dönemde Uruk Dönemi'nde ortaya çıktığı kabul gören bir olgudur. Bu durumu kanıtlayan veriler ise; özel mülkiyet ve kontrol mekanizmasının bir göstergesi olan silindir mühürler ve yazının kullanılıyor olması, seri üretimi mümkün kılan çömlekçi çarkı ve sabanın kullanılıyor olması, yurttaşlık bilinciyle örgütlenmiş siyasal iradenin oluşturulduğu anıtsal yapıların oluşturulmuş olması ve yerleşim yerlerinde görülen büyüme ve yoğunlaşmadır¹⁹⁴. Bütün bu gelişmeler görece kısa bir süre içerisinde gerçekleşmiş ve toplumun sosyal yapısında köklü değişiklikler meydana getirmiş olduğundan yaşanan bu süreç bir devrim (kentleşme) süreci olarak kabul edilmiştir¹⁹⁵.

Arkeologlar İÖ 3000 yıllarında Mısır, Mezopotamya ve İndus Vadisi'nde yaşanan toplumsal gelişmelerin basit çiftçi toplumların oluşturabileceği bir yapı olmadığı, yaşanan dönüşümlerin ancak organize bir devlet yapılanması sonucunda oluşabilecek

¹⁹² Polanyi, 151.

¹⁹³ Şenel, 248.

¹⁹⁴ Çevik, 30.

¹⁹⁵ Çevik, 30.

yapıların olduğu belirtmişlerdir¹⁹⁶. Bu dönüşümü sağlayan dinamizmin, inanç ideolojisinin temsilcileri olan rahipler, emeği denetleyen krallar, bürokrasiyi oluşturan yazıcılar ve sıradan memurlar, çeşitli iş kollarında uzmanlaşmış zanaatkârlar, yeni düzenin koruyucu unsuru olan askerler ve sıradan işçiler olmalıdır. Dönemin simgeleri olan anıtmazarlar, tapınaklar ve saraylar dikkat çekici boyutlara ulaşmıştır. Kendi kendine yeterlilik koşullarında ekonomi alanında uzmanlaşmış tüccar sınıfı uzak mesafe ticareti yaparak ihtiyaç duyulan mal ve hizmetleri tedarik ederek refah artışına neden olmuş bu durumda yerleşim yerlerin büyümesine ve nüfus artışını beraberinde getirmiştir. Bu süreç ikinci devrim diye tabir edilen “kentsel devrimin” ortaya çıkmasına neden olmuştur. Dünyanın en eski kentleri Fırat-Dicle nehirlerinin suladığı Mezopotamya’da, Nil’in hayat verdiği Mısır’da ve verimli İndus Vadisinde ortaya çıkmışlardır¹⁹⁷.

Kent ve kentleşme tartışmalarında yerleşme yerlerinin büyüklüğü ve nüfus yoğunluğu kent ölçütlerinden biri olarak kabul edilmiştir. Bu bakış açısıyla İÖ 4 bin yılının ikinci yarısında Geç Uruk Dönemi ele alındığında kentin 250 hektardan¹⁹⁸ oluştuğu, kent nüfusuyla ilgili kesin verilerin bilinmemesiyle birlikte bazı etnografik örneklerden yola çıkılarak hektar başına yaklaşık olarak 200’e yakın¹⁹⁹ kişinin düştüğü tahmin edilmektedir. Bu veriler dikkate alındığında İÖ 4 binyılının sonunda Uruk kentinin nüfusunun yaklaşık olarak 25 000- 50 000 civarında²⁰⁰ olduğu tahmin edilmektedir. Uruk kenti Antik dönem kentleriyle karşılaştırıldığında mevcut durumun daha rahat anlaşılacağı kanısındayız. Herodot döneminde Kudüs 120 hektardan²⁰¹ oluşmakta, Themistokles döneminde Atina yaklaşık olarak 210 hektarlık alanı²⁰² kaplamakta ve Augustus döneminde Roma kenti yaklaşık olarak 360 hektarlık bir alanı kaplamaktaydı. Daha sonra İÖ 3 binlerin başında Uruk kentinin büyüyerek yaklaşık olarak 600 hektardan²⁰³ oluştuğu göz önünde bulundurulursa Agust dönemi Roma’sının yaklaşık olarak iki katı olduğu görülmektedir.²⁰⁴ Sadece Uruk’un kapladığı alan

¹⁹⁶ Aktüre, 10.

¹⁹⁷ Aktüre, 10.

¹⁹⁸ Çevik, 30.

¹⁹⁹ Çevik, 30.

²⁰⁰ Çevik, 30.

²⁰¹ Çevik, 30.

²⁰² Çevik, 30.

²⁰³ Çevik, 30.

²⁰⁴ Çevik, 30.

düşünüldüğünde dahi sıradan bir yerleşim yeri olmadığı görülmektedir. Uruk özelinde düşünüldüğünde bu gelişmelere neden olan koşulların ekolojik ve ekonomik gelişmelerin neden olduğu belirtilmiştir²⁰⁵.

Sonuç olarak insanoğlunun yaşam serüveninde bir dönüm noktası olarak kabul edilen kent ve kentleşme olguları uygarlık tarihinin en önemli evrelerinden biri olarak görülmüştür. İnsanoğlunun doğanın zorlu koşullarından edindiği tecrübelerle tarım devrimi ve ilk köyleri kurmuştur. Tarımla birlikte oluşan artı ürün uzun mesafeli ticaretin organize bir şekilde yapılmasını ve ilk kentlerin kurulmasını sağlamıştır. İlk kentler nehirlerin suladığı alanlar olan Mezopotamya, Mısır ve İndus Vadisi'nde ortaya çıkması bir tesadüf olmasa gerek. İlk kentlerin ortaya çıktığı alanlar tarımsal açıdan oldukça verimli alanlardır, bu da ekolojik ve ekonomik gelişmelerin toplumların dönüşümünde belirleyici bir faktör olduğunu göstermektedir.

²⁰⁵ Pavel Dolukhanov, *Eski Ortadoğu'da Çevre ve Etnik Yapı*, Çev. Suavi Aydın, İmge Yayınevi, Ankara, 1998, s.355.

İKİNCİ BÖLÜM

ANADOLU ve MEZOPOTAMYA: COĞRAFYA, ETKİLEŞİM, TİCARET ve KENTLEŞME

2.1. COĞRAFİK OLARAK ANADOLU ve MEZOPOTAMYA

Anadolu üç tarafı denizlerle çevrili, Asya ile Avrupa'yı birbirine bağlayan bir yarımada konumundadır. Engebeli yapısı, bölgeler arası iklim farklılıkları, yüksek dağları, platoları, geniş ovaları, sayısız nehir ve gölleriyle dört mevsimin aynı anda yaşanabildiği bir coğrafyadır. Anadolu coğrafyası iklimsel olarak zaman içinde birçok değişiklik yaşamasına rağmen flora ve faunasıyla hep göz kamaştırmıştır. Bitki çeşitliliği, hayvan türlerinin zenginliği, sularda yaşayan canlı çeşitliliği ve doğal barınaklarıyla Paleolitik dönemden beri insan yerleşimlerine ev sahipliği yapmıştır. Eski çağlardan beri önemli doğal ve tarihsel yolların kavşak noktasında bulunan Anadolu, birbirinden sıra dağlarla soyutlanmış pek çok birim içeren farklı coğrafik özelliklerle dikkat çekicidir²⁰⁶. Fiziki olarak en dikkat çekici karakteristik özeliği yüzey şekillerinin oldukça çeşitlilik göstermesidir. Anadolu dağlar, platolar, ovalar ve irili ufaklı vadilerden oluşan bir mozaik görünümündedir. Bu yüzden Anadolu küçük çaplı bir kıta olarak kabul edilmektedir. Bu özeliğinden dolayı eski çağlarda Anadolu için Küçük Asya (Asia Minor) tabiri yaygın bir şekilde kullanılmıştır²⁰⁷.

Antik Anadolu Coğrafyası kitabının yazarı Strabon eserinde Küçük Asya'nın sınırlarını doğuda Kızılırmak ile çizmekte, güneyde de Toros dağlarıyla sınırlamaktadır²⁰⁸. Strabon'un sınır çizgisi Antik Çağ söylemidir ancak Anadolu'nun tarihi sınırları daha geniş bir alanı kapsamaktadır. Tarihsel süreç içerisinde Anadolu'da kurulan medeniyetler kendi doğal sınırlarını belirlerken oldukça geniş sınırlardan bahsetmişlerdir. Anadolu üç tarafı denizlerle çevrili bir yarımada konumundadır. Asya ve Avrupa kıtalarını birbirine bağlayan bu yarımada doğu-batı doğrultusunda uzanan bir dikdörtgeni andırmaktadır. Dikdörtgenin uzun kenarları yaklaşık olarak 36 ve 42

²⁰⁶ Veli Sevin, *Anadolu Tarihi Coğrafyası*, TTK, Ankara, 2001, s.2.

²⁰⁷ Sevin, *Anadolu Tarihi Coğrafyası*, 16.

²⁰⁸ Sevin, *Anadolu Tarihi Coğrafyası*, 2.

enlemlerine, kısa kenarları 26 ve 42 boylamlarına denk gelir²⁰⁹. Yarımada'nın genişliği 550 km arasında bir ölçüme, uzunluğu ise 1.565 km ölçümüne denk gelmektedir²¹⁰. Bu verilere bakıldığında Anadolu coğrafyası orta kuşakta olup dört mevsimin yaşanabildiği ve jeopolitik açıdan oldukça önemli bir yerde bulunmaktadır²¹¹.

Anadolu'nun jeolojik yapısı genel olarak volkanik ve tortul kayalarla bunları örten topraklardan meydana gelmiştir. Değişik bölgelerde jeolojik dönemlere ait tüm oluşumlara rastlanır²¹². Bu oluşumlara bağlı olarak Anadolu toprakları yeraltı kaynakları bakımından oldukça zengindir. Bu kaynakların başında, özellikle Neolitik Çağ toplumlarının zenginliğinde belirleyici rol oynayan obsidiyen (volkanik cam) önemli bir yer tutmaktaydı²¹³. Obsidiyen, madenlerin kullanılmadığı dönemlerde alet ve silah yapımında kullanılmaktaydı²¹⁴. Anadolu'da bolca bulunan obsidiyen Yakındoğu toplumları tarafından ithal edilen bir prestij maddesiydi²¹⁵. İnsanoğlunun obsidiyeni belli bir düzeyde kullanarak edindiği tecrübeler sonraki dönemlerde farklı madenlerin de kullanılmasına neden olmuştur. İşlenmesinin kolay olması ve doğada bolca bulunması dolayısıyla obsidiyen sonrasında kullanılan ilk maden bakırdır. Uygarlıkların şekillenmesinde önemli rol oynayan bakır madeni, Anadolu'da Diyarbakır-Ergani, Murgul, Elazığ-Maden ve Kastamonu-Küre'de bolca bulunmaktadır²¹⁶. Bakır ticari açıdan da çok prestijli bir madendir. Önceden de belirtildiği üzere Anadolu bakır dışında birçok madene sahiptir. Rezerv açısından gümüş, kurşun ve altın Anadolu'da boca bulunan madenlerdendir²¹⁷.

Mezopotamya genel bir bakış açısıyla, Toros ve Zagros'un etekleriyle Suriye Çölü arasında, Fırat ve Dicle nehirlerinin suladığı bereketli topraklar olarak görülse de temel yaşam koşulları bakımından birbirinden farklı bölgelere ayrılmıştır. Eski Doğu'nun üç büyük medeniyet merkezinden biri olan Mezopotamya, Yunancada "iki nehir arası" anlamına gelmektedir. Dicle ve Fırat arasında yer alan bu topraklara, Mısırlılar da aynı anlama gelen "Naharina" tabirini kullanmışlardır. İslami devirlerde

²⁰⁹ Sevin, *Anadolu Tarihi Coğrafyası*, 2.

²¹⁰ Sevin, *Anadolu Tarihi Coğrafyası*, 2.

²¹¹ Sevin, *Anadolu Tarihi Coğrafyası*, 16.

²¹² Sevin, *Anadolu Tarihi Coğrafyası*, 16.

²¹³ Süleyman Çiğdem, *Eski Anadolu İnsanınin Geçim Kaynakları ve Yaşam Biçimleri*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum, 1996, s. 39.

²¹⁴ Sevin, *Anadolu Tarihi Coğrafyası*, 16.

²¹⁵ Sevin, *Anadolu Tarihi Coğrafyası*, 16.

²¹⁶ Sevin, *Anadolu Tarihi Coğrafyası*, 21.

²¹⁷ Sevin, *Anadolu Tarihi Coğrafyası*, 21.

Müslümanlar Mezopotamya'ya Cezire ismini vermişlerdir²¹⁸. Mezopotamya güneyde Basra Körfezi, kuzeyde Güneydoğu Toros dağları, doğuda Zagros dağları, batıda Suriye ve Arabistan çölüyle çevrilidir. Mezopotamya coğrafyası için hayati bir öneme sahip olan Fırat ve Dicle nehirleri Doğu Anadolu'daki ve Güneydoğu Toros dağlarındaki kar ve yağmur suları ile kabarak Bağdat yakınlarında birbirlerine çok yaklaşır ve Kurna şehrinde birleşirler. Birleştikten sonra nehirler Şattu'l Arab adını alır ve Basra Körfezine dökülür. Fırat ve Dicle'nin sürükleyip getirdiği topraklar Mezopotamya'nın güneyinin çok verimli olmasını sağlamıştır²¹⁹. Bu verimli topraklar tarih boyunca insan yerleşimlerine beşiklik yapmıştır.

Mezopotamya ismi bir coğrafi terim olmakla birlikte burada yüksek uygarlıklar yaratan Sümer, Akad, Babil, Asur ve Elam gibi uygarlıklardan oluşan medeniyetin kültürel bir kimliği olarak da kullanılır²²⁰. Mezopotamya yüksekliği, iklimi, bitki örtüsü ve doğal kaynakları farklı toprakların bir araya geldiği bir alandır. Mezopotamya içerisinde kurulan sıkı ticaret ağları, yoğun iletişim ve coğrafi yakınlık, bütün bu farklı özelliklere rağmen Fırat ve Dicle ırmakları havzasında coğrafik ve kültürel açıdan bir bütünlük oluşmasını sağlamıştır²²¹. Bugünkü Irak'ı, Suriye'nin kuzeyini, Türkiye'nin güneydoğu bölgelerini ve İran'daki Zagros dağlarının batı yamacını da içeren bu coğrafik alandaki yöreler topluluğu ilk insan yerleşimlerine beşiklik yapmış ve geriye yüksek bir medeniyet mirası bırakmıştır²²². Bu yüksek medeniyet mirasını oluşturan Mezopotamya tarımsal açıdan verimli olmasına rağmen yeraltı kaynakları bakımından fakir ve ormanlık alanları az oluşu için maden, değerli taş, deniz kabukları, çeşitli egzotik nesneler ve kereste gibi ihtiyaçlarını komşu coğrafyalarla kurduğu gelişkin ticaret ağıyla karşılamak zorundaydı. Mezopotamya'nın ihtiyaç duyduğu nesneleri ithal etme zorunluluğu ticaret aktivitesini gerektirmiştir. Bu durum Mezopotamya kültürünün gelişimi açısından kilit bir rol oynamış ve bu da öncü bir Mezopotamya kimliğinin oluşumunu sağlamıştır.

Mezopotamya coğrafyası erken dönemlerde insan yerleşimlerine beşiklik yapmıştır. İnsanlık tarihi açısından bir dönüm noktası olarak kabul edilen "Tarım

²¹⁸ Memiş, 7.

²¹⁹ Köroğlu, 12.

²²⁰ Köroğlu, 12.

²²¹ Marcella Frangipane, *Yakındoğu'da Devletin Doğuşu*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, Çev. Z. Zühre İlkelen, 33.

²²² Frangipane, *Yakındoğu'da Devletin Doğuşu*, 33.

Devrimi" ve "Kent Devrimi" süreçleri bu coğrafyada gerçekleşmiştir. Önlü arkeolog Braidwood toplumların avcı-toplayıcı yaşamdan koparak tarım devrimine geçerken çekirdek bölge araştırmaları için Mezopotamya-Zagrosları seçmesi bir tesadüf olmasa gerek²²³. Yine Childe'nin "Kent Devrimi" kuramı için Mezopotamya kentlerini seçmesinde, kent için gerekli olan; yöneticiler, askerler, din adamları, tüccarlar ve esnaf grubu, zanaatkârlar, besin üretimini sağlayanlar ve bürokratik yapı gibi örgütlenmiş bir toplumsal yapının olmasındandır²²⁴. Kısacası Mezopotamya coğrafyası insanlık tarihi açısından çok önemli gelişmelerin yaşandığı bir yer olmuştur. Anadolu kültürel gelişiminde çok önemli olan Samarra-Hassuna, Halaf, Obeyd ve Uruk kültürleri de Mezopotamya coğrafyasında ortaya çıkmış ve şekillenmişlerdir.

2.2. ANADOLU ile MEZOPOTAMYA ARASINDAKİ TİCARET YOLLARI

Bireyler, insan toplulukları ve toplumlar arasındaki etkileşim her zaman bir aktivite gerektirmektedir. Bu aktivite rastgele bir eylemsellik olmayıp daha pratik ve daha kolay bağlantılara izin veren belirli yollar üzerinde gerçekleşmiştir. Mezopotamya ile Anadolu arasında da neolitik çağdan beri canlı bir ticaret sisteminin olduğu bilinmektedir. Yol güzergâhları, malları ve bilgilerin bir yerden başka bir yere taşınması için hayatidir. Mal ve bilgi akışı stratejik öneme sahip olangüzergâhlardan yapılmaktadır. Mezopotamya ile Anadolu arasındaki coğrafi farklılıklar malların ve bilgilerin aktarımını güçleştirmiştir. Bu nedendir ki iki bölge arasındaki yol güzergâhları arkeoloji, tarih, coğrafya ve epigrafiya gibi farklı disiplinlerin ortak çalışmalarıyla tespit etmek daha kolay olacağı kanısındayız.

Neolitik Çağ'dan sonra toplumlar arasında hammaddelerin ve düşüncelerin yayılmasında göçebe çoban toplulukların önemli bir rolü olduğu bilinmektedir. Bu topluluklar sürülerini yeni otlaklara götüren düzenli hareket döngüleri, farklı çevresel bölgelerdeki farklı insan gruplarıyla temas etmelerine neden oluyordu; bu da görünüşe göre birbirinden oldukça uzak mesafelerdeki yalıtılmış toplulukları birleştiren, malların ve düşüncelerin akışına izin veren son derece önemli bir kanal sağlıyordu²²⁵. Daha sonra, toplumsal ilişkilerin karmaşılaşması ve yazı sistemine geçilmesi ile bu iletişim

²²³ Robert J. Braidwood, *Tarih Öncesi İnsan*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, Çev. Bilgi Altınok, İstanbul, 1995, s.200.

²²⁴ Braidwood, 200.

²²⁵ Crawford, 13-14.

ağı kısmen de olsa tacirler, yazıcılar ve ulaklar gibi şehirli uzmanlar tarafından yerine getirilmiştir²²⁶.

Mezopotamya coğrafyası yeraltı kaynakları açısından kendine yeten bir bölge olmaması nedeniyle gereksinim duyulan malların ithali Mezopotamya'da yaşayanlar için bir zorunluluktur. Dolayısıyla Mezopotamya'yı farklı coğrafyalara bağlayan güzergâhların olması kaçınılmazdır. Bu açıdan bakıldığında Mezopotamya-Anadolu, Mezopotamya-İran ve Mezopotamya-Afganistan arasında çok işlek yollar bulunmaktadır. Bu yolların çoğu bugün hala izlenir durumdadır, modern yollar ve demir yolları bu güzergâhlar üzerinde kurulmuş olması bir tesadüf olmasa gerek.

Mezopotamya'yı Akdeniz'e ve Anadolu'ya bağlayan bir kaç doğu-batı rotası bulunmaktadır. Bunların en kuzeyde olanı, Akdeniz'in kuzeydoğu köşesinde başlayıp, modern sınıra paralel bir şekilde, Türkiye'den geçerek, kuzeydeki Ergani Maden civarında önemli bir bakır üretim bölgesinden gelen yolla birleşir ve Mardin üzerinden güneydoğuya yönelirdi. Daha sonra bu yol sınırı aşar, önemli bir yerleşim yeri olan Barak Höyüğü'nün yakınlarından geçip Cebel Sincar'daki boşluktan Dicle'nin doğusuna ve eski Ninova, modern Musul kentine yönelirdi. Bu yolların birkaçı, doğuya, İran Yaylası üzerindeki nehir vadilerine yönelir ve Afganistan'a kadar uzak bölgelerdeki kaynaklara erişimi sağlardı²²⁷.

Ticari aktivite için seçenek oluşturan güzergâh ise yukarıda bahsedilen yolun biraz daha güneyinden, Karkamış'tan başlayıp, Sencer'e ulaşır. Yılın belirli zamanlarında tekne kullanımına müsait olan Dicle yoluyla güneye yönelir. Yılın diğer zamanlarında ise Kerkük ve Hamrin Vadisi'nden kara yolu kullanılmaktaydı. Buradaki Üçüncü yol ise daha güneyden, Akdeniz'den başlayıp, Halep'ten geçerek Rakka bölgesi civarında Fırat'ta ulaşmakta ve buradan Anadolu'nun çeşitli bölgelerine uzanmaktaydı²²⁸.

İki bölge arsında ulaşımı sağlayan bazı güzergâhlar tespit edilebilirken bazıları için bu daha zordur. Bunun nedeni Anadolu coğrafyasının engebeli yapısıdır. Doğu ve batı dünyaları arasında önemli bir konuma sahip olan Anadolu yarım adası Paleolitik dönemden beri insan geçişlerinin önemli bir güzergâhı olmuştur. Bu açıdan bakıldığında

²²⁶ Crawford, 14.

²²⁷ Crawford, 14.

²²⁸ Crawford, 14.

Anadolu ve Mezopotamya arsındaki güzergâhlar daha hayati bir rol üstlenmektedir. Anadolu'da bulunan bazı yerleşim yerleri farklı bölgelerin ortak geçiş güzergâhı olmalarının yanı sıra yeraltı kaynakları bakımından da geçmiş toplumlar için önemli merkezler olmuşlardır. Bunlardan biri olan Norşuntepe, çeperindeki yerleşim alanları üzerinde kurmuş olduğu hakimiyet ve gelişkin ekonomisiyle eski iletişim yollarının kesiştiği yerde kültürleri birleştiren bir köprü işlevi görmektedir. Norşuntepe'den geçen kesişim yollarından biri Yukarı Mezopotamya'dan Dicle nehrini takip ederek Toroslari aştıktan sonra önemli bakır yataklarının bulunduğu Ergani-Maden'den geçerek Altınova'ya ulaşır. Diğer bir yol ise Mardin ovasından çıkarak Van gölüne, oradan da Transkafkasya'daki zengin kaynaklara ulaşırdı. Başka bir yol ise yukarı Fırat bölgesinden kuzeydoğu Anadolu'daki Sivas ve Erzincan ovalarına ulaşırdı²²⁹.

Tarihsel anlamda Mezopotamya ile Batı Anadolu arasındaki önemli güzergâhlardan bir diğeri ise; Ege denizi kıyılarından başlayarak Hermos (Gediz) vadisi boyunca Sardeis (Sart), Satala (Sandal), Timenau Therai (Uşak), Kotiation (Kütahya), Dorylaion (Eskişehir/Şarhöyük), ve Gordion (Yassı Höyük) üzerinden Ankyra'ya (Ankara) varıyor, buradan da çeşitli yönlere dağılıyor. Bunlardan biri kuzeydoğuya doğru Amesia (Amasya), Komana Pontika (Tokat), Sebasteia (Sivas) ve Meletini (Malatya) üzerinden Mezopotamya'ya varıyordu²³⁰. Yol güzergâhları toplumların ihtiyacı olan malların tedarik edilebildiği önemli yataklar ve yerleşim alanlarıydı. Bu açıdan bakıldığında Mezopotamya topluluklarının ihtiyaç duyduğu malları ithal dışında bir seçeneğinin olmadığı görülmektedir. Bunun nedeni Mezopotamya'nın alüvyon ovasında kurulmuş olması tarımsal açıdan zengin ancak günlük yaşamında hayati önemi olan aletleri üretmek için gerekli maden, iyi cins kereste ve obsidiyen kaynakları bakımından oldukça fakir olmasıdır. Mezopotamya'da büyüyen kentler ve gelişen sosyal yapı eksik olan temel ihtiyaç maddelerini komşu bölgelerden ithal etmek zorundaydı²³¹. Mezopotamya kentleşme, mimari ve sosyal açıdan büyük gelişmeler kaydetmesinin nedeni komşu bölgelerle kurmuş olduğu sağlıklı ticari ilişkilerdir.

Mezopotamya ihtiyaç duyduğu obsidiyeni Fırat nehrinin kaynak bölgesi olan Van gölü çevresinden getiriyordu. Yukarı Dicle havzasından Toroslari aşan kuzey yolu bu

²²⁹ Herald Hauptmann, "Norşuntepe", ArkeoAtlas Özel Sayı, 2011, s.138.

²³⁰ Sevin, *Anadolu Tarihi Coğrafyası*, 5-6.

²³¹ Köroğlu, 19.

dönemden itibaren ticarete kullanılmaya başlamıştır. Mezopotamya'nın batı kesimi ise obsidiyen ihtiyacını büyük oranda Orta Anadolu'dan karşılamaktaydı. Günlük yaşamda kullanım alanı geniş olan bakır ihtiyacını Yukarı Dicle yöresinden Ergani'den, Toroslardan, kalayı ise Doğu Afganistan'dan ithal ediyordu. Sarayda kullanılan ahşap malzemesini Lübnan ya da Amanoslardan Fırat yoluyla getirip, kaliteli taşlar ise İran ve Afganistan'dan getirmekteydi²³². Bu ticaret ağı sayesinde büyüyen Mezopotamya kentleri gelişkin bir yönetim ve toplumsal organizasyon oluşturabilmiştir. Bu gelişkin ticaret sistemi İran'dan Afganistan'a ve Anadolu'ya kadar geniş bir coğrafik alana yayılmıştır.

Mezopotamya geniş bir coğrafik alanda kurduğu ticaret sisteminin büyük bir kısmını Anadolu ile gerçekleştirmekteydi. Fırat ve Dicle nehirleri de bu ticarete kullanılan önemli güzergâhlardır. Fırat vadisinin son bölümü Güney ve Orta Mezopotamya'dan Akdeniz kıyılarına ulaşmak için kullanılmaktaydı. Bağdat'ın güneyindeki Sipardan başlayan bu güzergâh Fırat kıyılarını izleyerek Mari'ye (Tel Hariri) daha sonra da Çölü Tadmor (Palmira) üzerinden Fenike limanlarına, Şam'a veya Filistin'e ulaşıyorlardı. Buradan da Anadolu ve başka bölgelere ulaşmak oldukça kolay görülmektedir²³³.

Dicle ise Mezopotamya'nın kuzeyinde "Verimli Hilal" diye adlandırılan yayın sınırlarını oluşturan Toros dağlarındaki Hazar Gölü ve Birklinçay adlı iki kaynaktan çıkar ve Diyarbakır havzasında Pamukçay ve doğuya doğru Batman, Garzan, Botan çaylarıyla beslenir. Dicle nehri taşımacılıkta kullanılan önemli bir güzergâhtır. Dicle kollarının içinden çıktığı vadiler ise Mezopotamya'dan kuzey ve kuzeybatıya ulaşan yollara geçit verir. Kuzey yolu Asur ülkesinin merkezi bölgesinden batıya döner. Habur ve Bali ırmaklarının kaynak bölgesinden Türkiye-Suriye sınırı yakınlarındaki Şubat Enlil (Tel Leilan), Guzana (Tel Halaf), Harran, Kargamış, Halep hattını izleyerek Doğu Akdeniz kıyılarına ulaşır. Bu yol batıda birçok kola ayrılır. Anadolu ile bağlantısı bulunan yolun batı bölümü Fırat'ı, Karkamış veya Samsat (Samosata) yakınlarından aşarak ya da Mardin yakınlarından kuzeye dönerek Diyarbakır-Ergani-Maden-Toros geçidini aşp Elazığ-Malatya üzerinden Orta Anadolu'ya bağlanırdı²³⁴. Zagros dağları

²³² Köroğlu, 19-20.

²³³ Köroğlu, 18-19.

²³⁴ Köroğlu, 18-19.

Mezopotamya'nın doğu dünyası ile iletişimini güçleştiren bir engeldi. Bu yönde Dicle'nin kollarından Diyala Çayı Vadisi üzerinden geçen yol ve dağların güneydeki Elam ülkesinin merkezine uğrayan daha güvenli bir hat bulunmaktaydı²³⁵.

İç Anadolu Bölgesi ile Mezopotamya arasındaki en önemli kavşak noktalarından biri köklü bir geçmişe sahip olan Malatya'dır. Bu tarihi şehrin Fırat ile bağlantısı vardır. Fırat ve onun diğer kolları genellikle Anadolu ile Mezopotamya arasındaki yol güzergâhları olarak kullanılmıştır. Fırat nehrinin debisinin yüksek olması karşıya geçişlerde hep sorun olmuştur. Bu geçişler belli noktalarda sağlanmıştır. Fırat'ın karşı kıyısına geçmek için kullanılan geçitlerden biri Malatya yakınındaki Tomisa geçididir. Güneyde ise önemli bir geçit Birecik yakınlarındaki Zeugma'dadır(Belkıs). Bu iki geçit arasında Samosata (Samsat) yakınında Kapersana (Keferhan) geçididir. Fırat'ın karşı kıyısına geçildiğinde yolun üçüncü aşaması başlamaktadır. Bu yol Doğu ve Güneydoğu Anadolu'dan Mezopotamya'ya doğru yönelir. Elazığ (Harput) üzerinden güneydoğu Toros silsilesinin bu yöredeki tek geçit yeri olan Ergani-Maden geçidini aşıp güneydoğuya doğru ilerleyerek Torosların güneyindeki Mezopotamya düzlüğüne doğru inmektedir²³⁶. Herodotos'un bölge hakkındaki bilgileri tam güvenli görünmemesine rağmen yol güzergâhları hakkında önemli veriler sunmaktadır. Herodotos ulaşım elverişli dört ırmağın olduğunu söylemektedir. Bunlar; Tigris (Dicle), Zaba Eliu (Büyük Zap), Zaba Şabliu (Küçük Zap), Gyndes (Diyala) gibi²³⁷.

Koloni Dönem Ticareti Mezopotamya ile Anadolu arasında yapılan ticaret aktivitesinin zirvesi diye tabir edilmektedir. Bu dönemin gelişkin yol ağı, Kral Yolu diye adlandırılmakta ve tarihi metinlerde bu güzergâhlar kolay bir şekilde tespit edilmektedir. Asurlular kervan ticaretinde daha çok kuzey yolunu kullanmışlardır. Bu yol Asur'dan başlayıp, Habur bölgesinden geçtikten sonra batıya doğru dönmekte Şanlıurfa/Harran üzerinden geçerek Kargamış ve Birecik yakınında Fırat'ı aşmaktaydı. Buradan kuzeydoğu yönüne doğru ilerleyerek Gaziantep-Kahramanmaraş yoluyla Toros'ları aşır Kültape'ye varmaktaydı. Bir diğer yol Mardin-Diyarbakır üzerinden

²³⁵ Köroğlu,19.

²³⁶ Sevin, *Anadolu Tarihi Coğrafyası*, 12-13.

²³⁷ Sevin, *Anadolu Tarihi Coğrafyası*, 13.

geçerek Torosları Ergani-Maden geçidinden aşmakta ve Elazığ-Malatya hattını izleyerek Kayseri/Kültepe'ye ulaşmaktaydı.²³⁸

Yakar ise Koloni Dönem Ticaret kervanlarının üç güzergâh takip ettiğini söylemiştir²³⁹. Bunların ilki kuzeyde, tarihi Musul Şehrinden başlayıp, Dicle boyunca kuzeye doğru ilerlemekte ve daha sonra batıya doğru dönerek, Midyat, Diyarbakır, Malatya, Darende, Gürün ve Pınarbaşı içinden Kayseri'de Kanişe ulaşmaktaydı. İkincisi güneyde yer alan, Dicle Vadisi'nde bir yerde batıya dönerek ve Urfa, Birecik, Gaziantep, Adana ve Gülek Geçidi'ni geçerek Kapadokya'ya ulaşıyordu. Üçüncüsü ise, Gaziantep'e giden güney yolunu takip ederek, Gaziantep'te kuzeye doğru döndükten sonra, Pazarcık, Maraş, Elbistan, Sarız, Kuruçay, Pazarviran üzerinden, Erciyes'in kuzeyinden geçerek, Kanişe ulaşmaktaydı²⁴⁰. Bütün bu veriler göz önünde bulundurulduğunda toplumlar arası ticaret çalışmaları bize göstermektedir ki antik dönemde Mezopotamya, Anadolu, Mısır ve Hindistan'a kadar uzanan yol güzergâhları daha sonra bu bölgelerde hâkimiyet kuran Roma, Pers, Selçuklu ve Osmanlı medeniyetleri tarafından da kullanılmışlardır. Günümüzdeki kara yolu sistemi dahi bu güzergâhları kısmen de olsa takip etmektedir. Binlerce yıl boyunca farklı medeniyetler tarafından bu yolların aktif bir şekilde kullanılması insanlık tarihi için Anadolu-Mezopotamya geçişinin ne kadar hayati olduğunu açıkça göstermektedir²⁴¹. (bkz. Ek 1)

2.3. ANADOLU VE MEZOPOTAMYA ARASINDA TİCARETİ YAPILAN MALLAR

Anadolu Yakındoğu'daki en eski metal nesneler ve mineral kaynaklar açısından oldukça zengin, geniş ve yüksek alanları topraklarında barındırır. Madenciliğin ve maden kullanımının Anadolu'da ortaya çıktığı ve komşu bölgelere buradan yayıldığına dair konunun uzmanları tarafından kabul edilen bir gerçektir²⁴². Neolitik Çağ'dan beri Anadolu'da madenlerin kullanıldığı bilinmektedir. Kullanılan madenler çok farklı işlevlere sahip olup, toplumun sanat, silah, takı ve kap-kacak gibi ihtiyaçlarını

²³⁸ Köroğlu, 104.

²³⁹ Jak Yakar, *Anadolu'nun Etno-arkeolojisi*, Çev. Selen Hırçın Riegel, Homer Kitapevi, İstanbul, 2007, s.38.

²⁴⁰ Yakar, 38-39.

²⁴¹ Yakar, 38-39.

²⁴² Gian Maria Di Nocera-Alberto M Palmieri, *Son Kalkolitik Çağ, Anadolu Madenciliği*, ArkeoAtlas Özel Sayısı, İstanbul, 2011, s.150.

karşılamiştir. Anadolu'daki maden ustaları çağları aşan değerde estetik yapıya sahip nesneler üretmişlerdir. Anadolu ile Mezopotamya arasındaki ticari ilişkiler Neolitik Çağdan itibaren obsidiyen ticareti üzerinden şekillendiği bilinmektedir; ancak sonraki dönemlerde madenin kullanılmasıyla birlikte ticaretin çeşitlendiği görülmüştür. Her ne kadar maden kullanımı ve ticareti Anadolu-Mezopotamya topluluklarının yaşamları ve ilişkilene biçimleri açısından belirleyici bir konumda olsa da bunun dışında ticareti yapılan başka metaller de bulunmaktadır. Bunlardan öne çıkanlar kereste, dokuma ürünleri, yağ, çanak çömlek ve çeşitli değerli taşlardır.

Hassuna-Samarra, Halaf, Obeyd ve özellikle Uruk döneminde iki bölge arasındaki ticaret aktivitesinin yaygınlaştığı bilinmektedir. Koloni Çağ ticaret aktivitesi çok boyutlu yapısı yazılı metinler vasıtasıyla bilinmiş olmasından dolayı önceki dönemlerden daha somut veriler ortaya konulmuş ve ticaretin içeriği ayrıntılı bir şekilde anlatılmıştır. Genel olarak Anadolu ile Mezopotamya arasında ticareti yapıldı tespit edile ya düşünülen madenler ve hizmetler: obsidiyen, bakır, gümüş, kalay, çanak-çömlek, yün, kumaş, tuz, kereste ve eşlerin olması muhtemel görünmektedir. Ticareti yapılan nesneleri bazıları tespit edilebilirken bazıları da tespit edilememiştir.

Obsidiyen: Obsidiyen volkan püskürmeleri sırasında lav soğumaları sonucu oluşan ve ancak belirli volkanik arazilerde bulunabilen doğal bir cam türüdür. İnsanoğlu obsidiyeni maden öncesi dönemde kesici, kazıcı, dürtücü alet ve silah yapımında kullanmıştır²⁴³. Siyah, gri, yeşil gibi farklı renklere sahip olan obsidiyen Doğu Anadolu'da Bingöl, Nemrut, Süphan, Ağrı Dağları, Kars ve Erzurum yöresinde; Orta Anadolu'da Hasandağı civarındaki Acıgöl, Çiftlik ve Göllüdağ Tepecik'te yoğun bir şekilde bulunmaktadır.²⁴⁴ Son yıllarda tüm dünyada olduğu gibi ülkemizde de obsidiyen çalışmalarında artış olmuştur. Yapılan bu çalışmalarda orta-kuzey Anadolu'da Kızılcahamam, Çankırı ve Gerede, Batı Anadolu'da Eskişehir civarında obsidiyen yatakları saptanmıştır²⁴⁵. Tarihöncesi dönemde ticaret nesnesi olarak değiş tokuşu yapılan ilk meta olarak kabul edilmektedir²⁴⁶.

Teknolojik alandaki gelişmelere paralel olarak Arkeometrik analizlerle, kazılarda alet olarak biçimlendirilmiş obsidiyen parçalarının ana kaynağı saptanabilir. Neolitik

²⁴³ Sevin, *Anadolu Tarihi Coğrafyası*, 50.

²⁴⁴ Sevin, *Anadolu Tarihi Coğrafyası*, 50.

²⁴⁵ Sevin, *Anadolu Tarihi Coğrafyası*, 50.

²⁴⁶ Balkan Atlı, *Kapadokya Obsidiyenleri*, 71.

Çağ'ın ilk evrelerinden başlayarak Anadolu kökenli obsidiyenlerin Yakınoğu coğrafyasında, geniş bir coğrafik alanda ticaretinin yapıldığı görülmüştür. Doğu Anadolu kökenli obsidiyenler güneydoğuda, Zagros Dağları üzerindeki Jarmo ve Ali Koş'ta, güney batıda Suriye'deki Mureybe ile Bukras'ta bulunmuştur²⁴⁷. Öte yandan Şam'ın güneybatısındaki obsidiyenlerin büyük bir kısmı Çiftlik kökenli olduğu bilinmektedir²⁴⁸. Obsidiyen dağılım mesafesine bakıldığında İnsanoğlunun ihtiyaç duyduğu nesnelere sahip olmak için yoğun bir çaba içerisine girdiği görülmektedir.

Orta Anadolu obsidiyenlerin ise batıda Çatalhöyük, Can Hasan ve Suberde; güneybatıda Karain ve Öküzini; güneyde de Kıbrıs ve Filistin'de rastlanmıştır. Filistin ve Eriha'da ele geçen obsidiyenlerin tümü Çiftlik kökenlidir²⁴⁹. Acıgöl ve Çiftlik obsidiyenlerin Çanak Çömleksiz Neolitik Çağ'da Kıbrıs'a kadar ulaşmış olması Çukurova ile Kıbrıs arasındaki ticaret aktivitesini erken dönemlere dayandığının kanıtıdır²⁵⁰. Anadolu'daki Aşıklıhöyük ve Musulların bu yörede bulunan obsidiyen ticareti etkin oldukları sanılmaktadır. Kömürcü-Kaletepe obsidiyen işliğinde yapılan çalışmalar obsidiyen teknolojisi ve ticareti hakkında birçok soru açıklığa kavuşmuştur²⁵¹.

Son yıllarda Güney Doğu Anadolu ve Kuzey Suriye bölgesinde Fırat nehri boyunca yapılan yeni kazılar obsidiyen dağılımı hakkında yeni veriler ortaya koymuştur. Jerf el Ahmar'da Çanak Çömleksiz Neolitik Çağ'da bulunan obsidiyenlerin bir kısmının Göllü Dağ kökenli olduğu bilinmektedir²⁵². Uzmanlar obsidiyenlerin bu bölgeye kaba bloklar halinde getirildiğine inanmaktadırlar²⁵³. Jerf El Ahmar'ın güneyindeki Dja'da ise obsidiyen buluntusu olarak baskı tekniği ile üretilmiş dilgicikler bulunmuştur. Bulunan dilgiciklerin gerek teknolojileri gerekse kimyasal analizleri bunların Kömürcü-Kaletepe kökenli olduğunu göstermektedir. Bölgedeki başka bir yerleşim alanı olan Tell Hallula'da da Göllü Dağ kökenli obsidiyenlere rastlanmıştır²⁵⁴.

²⁴⁷ Sevin, *Anadolu Tarihi Coğrafyası*, 50.

²⁴⁸ Sevin, *Anadolu Tarihi Coğrafyası*, 50.

²⁴⁹ Sevin, *Anadolu Tarihi Coğrafyası*, 50.

²⁵⁰ Sevin, *Anadolu Tarihi Coğrafyası*, 50.

²⁵¹ Sevin, *Anadolu Tarihi Coğrafyası*, 50.

²⁵² Nur Balkan Atlı, *Archaeological Essays in Honour of Homo Amatus: Güven Arsebük İçin Yazılar*, Haz. Mihriban Özbaşaran vd. Obsidiyen Ticareti: Yeni Veriler, Yeni Modeller, Yeni Sorunlar, Bir Deneme, Ege Yayınları, İstanbul, 2003, s.9-19

²⁵³ Balkan Atlı, *Archaeological Essays in Honour of Homo Amatus: Güven Arsebük İçin Yazılar*, 9-19.

²⁵⁴ Balkan Atlı, *Archaeological Essays in Honour of Homo Amatus: Güven Arsebük İçin Yazılar*, 9-19.

Bunların ötesinde Levant bölgesinde bulunan obsidiyenleri büyük bir kısmının Anadolu kökenli olduğu tartışmasız bir gerçektir²⁵⁵. (bkz. Ek 2)

Toplumlar arası ticaret aktivitesinin ilk maddesi olan obsidiyen Çanak Çömleksiz Neolitik Çağdan itibaren uzun bir süre değişim aracı olarak kullanılmıştır. Obsidiyen bulunduğu bölgede sıradan bir hammadde olmasına rağmen bulunmadığı bölgede ise çokça aranan bir hammaddedir. Obsidiyenin ticaret aktivitesinin nesnesi olması ona bir sosyal statü kazandırmıştır²⁵⁶. Arkeolojinin önemli çalışma alanlarından birini teşkil eden obsidiyen Tarihöncesi insan aktiviteleri ve davranışlarını anlamada önemli veriler sunmuştur. Ünlü arkeolog Renfrew Yakınoğu obsidiyenleri üzerine önemli çalışmalar yaparak ticaret ışığı altında toplumların etkileşimleri, yönetim organizasyonu, iş bölümleri, zanaatkârlık ve uzak mesafe ticareti hakkında önemli veriler sunmuş ve yeni çalışmalarla bu verilerin artacağı tahmin edilmektedir²⁵⁷.

Bakır: Kırmızı bir maden olan bakırın yumuşak ve işlenmesinin kolay olması nedeniyle metalürji tarihinde ayrı bir öneme sahiptir. Tarih boyunca kullanılan en eski maden olup gönümüze kadar birçok eserin üretiminde kullanılmıştır. Arkeolojik açıdan önemi kalay ve arsenikle karıştırılıp tunç alaşımının elde edilmesidir. Anadolu'daki bakır yataklarından bahsedilince akla gelen ilk ocak Ergani maden ocağı olmasına rağmen Türkiye'de bakır içeren toplam 415 kaynak bulunmaktadır²⁵⁸.

Doğada hem doğal hem de cevher olarak bulunan bakır Anadolu'da ilk buluntu yerleri Çayönü, Aşıklı Höyük, Çatalhöyük, ve Can Hasan'dır. Kalkolitik dönemde İkiztepe, Alacahöyük, Büyük Göllücek, Yumuktepe, Kuruçay, Beycesultan, Ormanfidanlı gibi yerleşim birimlerinde bakırdan yapılmış çeşitli aletlere rastlanmıştır²⁵⁹. İlk zamanlarda bir süs eşyası olarak kullanılmış ancak süreç içerisinde kullanım alanı genişlemiştir. Bakır ile kalayın karışımından tunç elde edilmiştir. Mezopotamya bakır kaynakları açısından oldukça fakir olup ihtiyaç duyduğu bakırı Anadolu'dan ithal etmiştir. Asur ticaret kolonileri döneminde ticareti yapılan önemli madenlerden birisi de bakırdır²⁶⁰. Anadolu bakır yatakları bakımından oldukça zengin

²⁵⁵ Balkan Atlı, *Archaeological Essays in Honour of Homo Amatus: Güven Arsebük İçin Yazılar*, 9-19.

²⁵⁶ Balkan Atlı, *Archaeological Essays in Honour of Homo Amatus: Güven Arsebük İçin Yazılar*, 14.

²⁵⁷ Balkan Atlı, *Archaeological Essays in Honour of Homo Amatus: Güven Arsebük İçin Yazılar*, 71.

²⁵⁸ M. Doğan Alparslan, *Hititlerde Meslekler*, ArkeoAtlas, sayı 3, 2004, s.57.

²⁵⁹ Doğan, 194-195.

²⁶⁰ Doğan, 193-196.

olmasına rağmen tunç elde etmek için ihtiyaç duyduğu kalayı ithal etmekteydi. Asurlu tüccarlar muhtemelen Afganistan ve Tacikistan'dan getirdikleri kalayı Anadolu'da bakır başta olmak üzere çeşitli mallarla takas etmekteydiler²⁶¹. Koloni Dönem ticaretinde gümüş, bakır, kalay ve çok nadir de olsa altının para olarak kullanıldığı çeşitli metinlerde tespit edilmiştir²⁶².

Kalay: İnsanoğlunun uygarlık serüveninde önemli bir yeri olan kalay binlerce yıl sevilerek kullanılan bir madendir. Kalay ile bakırın alaşımından tunç elde eden insanoğlu bu yeni oluşumdan çok farklı işleve sahip nesneler üretmiştir. Bu nesneler savaşlarda çokça kullanılan silahlar olmalarının yanında dinsel anlamı olan heykelcikler ve kap-kacak yapımında da kullanılmışlardır. Geniş bir kullanım alanına sahip olan kalayın Tarihöncesi dönemlerde hangi kaynaklardan tedarik edildiğine dair net bir veri ortaya konulamamıştır²⁶³. Anadolu'da tarihöncesi dönemlerde kalay yatakları olmasına rağmen Koloni Çağ'da kalayı Mezopotamya'dan ithal etmiştir. Gümüş beyazlığında, kolay işlenebilen bir element olan kalayın Koloni Çağ ticaretinde özel bir yeri bulunmaktadır²⁶⁴. Bu dönemde Anadolu'ya ithal olunan mallardan yüksek bir gümrük vergisi alınırken kalaydan çok cüzi bir vergi alınmıştır. Bu da kalaya duyulan gereksinimi göstermektedir²⁶⁵.

Dokuma: Eski çağda Mezopotamya kumaş dokumacılığında önemli gelişmeler kaydetmişti. Asur ticaret kolonileri döneminde ticareti yapılan ürünler arasında kumaş önemli bir yer tutmaktadır. Anadolu ihtiyaç duyduğu kumaşı Asur'dan ithal etmekteydi. Farklı renk, ebat ve kaliteye sahip olan kumaşlar genellikle yöneticilerin eşleri tarafından sipariş edilmekteydi²⁶⁶.

Koloni dönem ticaretinin önemli bir kısmını oluşturan kumaşlar Asur'da tüccarların eşleri tarafından üretilmekteydi. Bir aile şirketi niteliği taşıyan ticaret sistemini detayları eşlerin mektuplarından daha detaylı bir şekilde anlatılmıştır. Mektuplardan birinde:

²⁶¹ Özgüç, 23.

²⁶² Jan Gerrit Derksen, *Cevherden Objeye, Kaniş'te Madenler, Asurlular İstanbul'da, Anadolu'nun Önsözü, Kültepe Kaniş-Karumu*, Kayseri Büyükşehir Belediyesi Yayınları, İstanbul, 2011, s.112

²⁶³ Doğan, 196-197.

²⁶⁴ Doğan, 196-197.

²⁶⁵ Ergun Kaptan, *Türkiye Madencilik Tarihi içinde Kalayın Önemi ve Kökeni*, M.T.A. Enstitüsü Dergisi No 95-96, Ankara, 1983, s.164-172.

²⁶⁶ Özgüç, 27.

Bana yazdığın kumaşları sana göndermediğim için bana kızmamalısın. Küçük kız büyüyünce yük arabası için bir çift kalın kumaş yapmak zorunda kaldım. Ayrıca evdekiler ve çocuklar için de yaptım. Sana bu yüzden kumaş gönderemedim. Dokuyabildiğim kumaşları sana bir sonraki kervanla göndereceğim. Lammasi aynı zamanda kumaşlarının kalitesinin kötü olduğunu kabul etmemektedir. Bana küçükler, iyi değiller diye yazdığın kumaşlara gelince, boylarını sen küçültmemi istemedin mi? Şimdi kumaşlarına yarım mina (yün) daha ekle diyorsun ben de öyle yaptım²⁶⁷.

gibi ifadelerle üretim sisteminde kadının rolü ortaya konulmuştur. Kumaşların karşılığında Asurlu kadınlar evlerini geçindirmek ve ticari işlemlere yatırım yapmak için kullandıkları gümüş ve altın gibi değerli madenler almaktaydılar. Kadınlar, göndermiş oldukları kumaşın kalitesinin yüksek olması halinde daha büyük bir kazanca sahip olmaktaydılar²⁶⁸.

Kereste: Mezopotamya'nın tarımsal faaliyet dışındaki kaynaklar bakımından oldukça fakir olması çeşitli aletlerin yapımı için gerekli olan madenler ile saray yapımı için ihtiyaç duyulan kerestenin Anadolu'dan ithalini zorunlu kılmıştır.²⁶⁹ Eski metinlere bakıldığında inşa edilen kamu binalarının ihtiyacı olan kerestenin yöneticiler tarafından ithal edildiği görülmüştür²⁷⁰. M.Ö. 4 bin yılında halen ormanlarla kaplı olan Amanos ve Doğu Torosların hızla gelişen Uruk kent merkezlerinin kereste ihtiyacını karşılamıştır²⁷¹. Doğan'a göre Umma tabletlerinden elde edilen listelerden, tacirlerin diğer birçok ürünün yanında keresteyi de sağladıkları ve bunların karşılığında tahıl, hurma, balık ve yün gibi tarımsal ürünleri karşılıklı olarak gümüş üzerinden hesaplamak suretiyle değiş-tokuş yaptıklarını söylemektedir²⁷². Mezopotamya'ya ithal edilen ahşabın Lübnan, Toros, Amanos ve Zagros'lardan getirildiği arkeolojik verilerle kanıtlanmıştır ve hammaddeler genellikle nehir yolu kullanılarak taşınmıştır²⁷³.

²⁶⁷ Cecile Michel, *Asur ve Kaniş'in Kadınları, Asurlular İstanbul'da, Anadolu'nun Önsözü, Kültepe Kaniş-Karumu*, Kayseri Büyükşehir Belediyesi Yayınları, İstanbul, 2011, s.130

²⁶⁸ Michel, 130.

²⁶⁹ Özgüç, 219.

²⁷⁰ Doğan, 218-219.

²⁷¹ Doğan, 221.

²⁷² Doğan, 221.

²⁷³ Doğan, 221.

Gümüş: Gümüş doğada hem doğal, hem de cevher halinde bulunmakta olup doğal gümüş oldukça nadirdir. Bir prestij objesi olarak kullanılan gümüş antik dönem kral mezarlarında bolca bulunmaktadır. Anadolu'da ilk gümüş buluntuları Kalkolitik Dönemde Korucutepe ve Beycesultan'da bulunmuştur²⁷⁴. Elazığ-Altınova'daki Korucutepe'de kral mezarlarında zengin gümüş hediyeler bulunmuştur²⁷⁵. Erken Tunç Çağı'ndan itibaren gümüşün kullanımında artış olduğu görülmüştür. Alışar, Alacahöyük, Troia, Mahmatlar, Eski yapar ve Horoztepe gibi yerleşim alanlarında önemli gümüş buluntularına rastlanmıştır²⁷⁶. Mezopotamya'da kralların gümüş dağlarına doğru seferler yaptıkları bilinmektedir. Moorey Koloni Dönem ticaretinden bahsederken, kalay ve dokumanın Anadolu'ya ithal edildiğini ve bunun karşılığı olarak Asur'a gümüş ve altının gönderildiğini belirtmiştir²⁷⁷. Daha önce de bahsedildiği gibi gümüş bir statü eşyası olarak kullanılmış ancak koloni çağı döneminde gümüşün para olarak da kullanıldığı tespit edilmiştir²⁷⁸.

Altın: Önemli bir prestij maddesi olan altın belli oranda gümüş içerdiği ve saflığı tam olarak bilinmediğinden Antik Çağ'da takı ve statü belirleyen nesnelerin yapımında kullanılmıştır²⁷⁹. Anadolu'da hatırı sayılır oranda bulunan altını insanoğlunun takı, süs eşyası ve bir prestij nesnesi olarak yoğun bir şekilde kullandığı görülmektedir²⁸⁰. Mezopotamya ile Anadolu arasındaki ticaret aktivitesinde altının yoğun bir şekilde kullanıldığı bilinmektedir²⁸¹. Koloni Çağ ticaretinde Asur'da oturan büyük zenginlerin kurduğu firmaların sermayesinin altından oluştuğu bilinmektedir. Anadolu'da yapılan karlı ticaret sonucunda altınların külçeler halinde özel kuryeler vasıtasıyla Asur'a gönderildiği bilinmektedir²⁸². Yapılan arkeolojik çalışmalarda Acemhöyük Sarayı'nda,

²⁷⁴ H. Özbal-K. Aslıhan Yener, *Tarihöncesi Çağlarda Anadolu'da Gümüş Üretimi, Kullanımı ve Ticaret Değişimi: Kaynak Tanımlama Analizleri*, Tübitak, Arkeometri Ünitesi Bilimsel Toplantı Bildirileri III, Ankara, 73-83.

²⁷⁵ Özbal-Yener, 73-83.

²⁷⁶ Özbal-Yener, 73-83.

²⁷⁷ P.R.S. Moorey, *Material and Manufacture in Ancient Mesopotamia, The Evidence of Archeology and Art: Metals and Glazed Materials and glass*, BAR, Oxford, 1985, s.110.

²⁷⁸ Nocera- Palmieri, 152.

²⁷⁹ Süleyman Çiğdem, *Sosyopolitik Açından Urartu Öncesi Doğu Anadolu Madenciliği ve Metalurjisi*, Berkin Yayınevi, Ankara, 2014, s.17.

²⁸⁰ Çiğdem, *Sosyopolitik Açından Urartu Öncesi Doğu Anadolu Madenciliği ve Metalurjisi*, 17.

²⁸¹ Özgüç, 30.

²⁸² Özgüç, 31.

üzerinde açık ve koyu mavi boncuklar, altın ipliklerle işlenmiş kumaş parçaları; altı tellerle tamir edilmiş obsidiyen vazolarına ve çeşitli buluntulara rastlanmıştır²⁸³.

Yün Ticareti: Koloni çağ ticaretin çok boyutlu yapısı içinde yün ticaretinin önemli bir yer tuttuğu görülmektedir. Yün Asur'a gönderilmezdi; ancak yünün Anadolu içinde önemli bir dolaşıma sahip olduğu bilinmektedir. Çok kişinin katılımıyla gerçekleştirilen yün ticareti tüccarlara büyük meblağlarda gümüş kazandırmaktaydı. Tüccarlar yünü doğrudan yerlilerden almayıp, yün ticaretini organize eden "Bit Karim"²⁸⁴ denilen merkezi ofis tarafından gerçekleştirilmekteydi. Asurlu tüccarlar yünü doğrudan piyasaya sürmeyip belli bir zaman bekletir ve daha yüksek bir fiyata satarlardı²⁸⁵. Dönemin metinlerine bakıldığında yünün ve ona bağlı ürünlerin yüksek miktarlarda satışlarının yapıldığı görülmektedir. Yünlü yapağı, yünlü deri ve yünlü battaniye ticaretinin geniş bir yer tuttuğu görülmektedir²⁸⁶.

Çanak-Çömlek: Toplamların ve kültürlerin kimliklerini yansıtan çanak-çömlekler insan aktivitelerinin bir parçası olarak kimi zaman içine konulan bir malzemeyi taşımak için kimi zaman da tüccar gruplarının bir ticaret objesi olarak üretildiği ocaktan oldukça uzak mesafelere taşındığı görülmüştür. Kalkolitik Çağ'da Halaf dönemi zengin boya bezemeli çanak-çömlek türlerinin İran ve Anadolu'daki bazı yerleşim alanlarında görülmüş olması ancak bir ticaret aktivitesiyle açıklanmaktadır²⁸⁷. Malatya-Arslantepe'de Son Kalkolitik-İlk Tunç Çağı I dönemine tarihlenen VI A tabakasında, Kuzey Mezopotamya'dan ithal edilen mallar ve son Uruk dönemine ait mal gruplarına rastlanması iki bölge arasındaki ticaret eyleminde çanak-çömleğin de olduğu kanıtlanmıştır²⁸⁸.

2.4. BİR ÖRNEKLEM OLARAK OBSİDİYEN TİCARETİ

Toplamlar arasındaki mübadele eyleminin ilk olarak obsidiyen ticareti ile başladığı bilim camiası tarafından kabul edilen bir olgudur. Toplamların ticaret temelli etkileşimlerine bakıldığında Antik Yakındoğu'da birkaç bin yıl devam eden ticaret

²⁸³ Özgüç, 31.

²⁸⁴ Özgüç, 31.

²⁸⁵ Özgüç, 28-29.

²⁸⁶ Özgüç, 29.

²⁸⁷ Doğan, 203.

²⁸⁸ Haz. Savaş Harmankaya-Burçin Erdoğan, Arslantepe, İTÇ, *Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri*, TASK Yayınları, İstanbul, 2002.

ağının teşekkülünde obsidiyen ticaretinin önemli bir rol oynadığı bilinen bir gerçektir²⁸⁹. Ticaret hakkında yapılan tartışmalar ve ticareti yapılan malların saklanması konusunda en somut veriler obsidiyen üzerinde yoğunlaşmaktadır. Bunun nedeni obsidiyenin diğer metaller gibi yapısı oluşum sürecinde değişen madenlerin aksine fiziksel ve kimyasal özelliklerinin üretim ve kullanım esnasında değişmeden ticaret gibi köken çalışmalarında hassas bir delil olma vasfını hep koruyor olmasıdır. Ayrıca geometrik bir yapıya sahip olduğu için doğada kaybolmadan uzun bir süre kalabiliyor olması ticaret çalışmalarında obsidiyenin delil olma vasfını daha da güçlendirmiştir. Obsidiyen sınırlı kaynaklarda bulunmasına rağmen geniş bir coğrafik alana yayılmış olması arkeolojik olarak toplumlar arasındaki ticaret ağının tespit edilmesini kolaylaştırmıştır²⁹⁰.

Obsidiyen az bulunan, camsı yapısı ve farklı renkleriyle estetik olan ve kolay bir şekilde yontulabilen volkanik kökenli bir hammadde²⁹¹. Obsidiyen volkanik cam olarak tanımlanır ve magmanın kristalize olmadan çok hızlı bir şekilde soğumasıyla oluşur²⁹². Riyolotın camsı bir türü olan obsidiyen yapısında asit bulunan volkanların ürünü olmasından dolayı dünya üzerindeki dağılımı oldukça sınırlıdır²⁹³. Yani bütün volkanik bölgelerde bulunabilecek bir hammadde değildir. Tabii olarak volkan lavların soğuması sonucu oluşan ve cam türü bir madden olan obsidiyen, sertlik ve konkoidal çatlaktan oluşan yapısıyla kıymetli bir taş hüviyetine sahip olmuştur. Ayrıca yapısı köşelerinin keskinleşmesini sağlamış olup, dönemin cilalanmış ayna gibi lüks sayılabilecek eşyaları imal edilmesinde bolca kullanılmıştır²⁹⁴.

Tarihöncesi insanların yaşadığı alanlarda varsa geniş bir kullanım alanının olduğu yoksa farklı yollarla edindiği bu hammadde ayrıca ticareti saptanan ilk metallerden biridir²⁹⁵. Ticaret dediğimiz şey "exchange" yani değiş tokuştur. Tarihöncesi dönem ticaret hacminin en belirgin olanı obsidiyendir. Ticareti yapılan metaller genellikle bozulur ya da aşırı uğrar ancak bu durum obsidiyen için geçerli değildir. Obsidiyenin oldukça uzak bölgelere büyük miktarlarda aktarıldığı bilinmektedir. Bu aktarılan obsidiyenler hem hammadde olarak hem de bitmiş ürün olarak taşınmıştır.

²⁸⁹ Antonio Sagona-Paul Zimansky, *Ancient Turkey*, Roudledge, London and New York, 2009, s.69.

²⁹⁰ Sagona-Zimansky, 69.

²⁹¹ Balkan-Atlı, *Obsidien "Ticareti": Yeni Veriler, Yeni Modeller, Yeni Sorunlar, Bir Deneme*, 9.

²⁹² Doğan, 156.

²⁹³ Doğan, 156.

²⁹⁴ Antonio Sagona-Paul Zimansky, 69.

²⁹⁵ Balkan Atlı, *Obsidien "Ticareti": Yeni Veriler, Yeni Modeller, Yeni Sorunlar, Bir Deneme*, 9.

Obsidiyenin günlük hayatta kullanımının yaygın olması onu lüks bir madde olmaktan çıkarmıştır²⁹⁶. Ortadoğu coğrafyasına obsidiyenler Türkiye, Ermenistan ve Yemenden aktarılmıştır²⁹⁷. Ortadoğu coğrafyası gibi geniş bir alanı düşündüğümüzde oldukça sınırlı sayıda obsidiyen kaynağı bulunmaktadır. Anadolu'daki kaynaklar Doğu Anadolu'da Bitlis, Nemrut ve Süphan dağları, Bingöl-Kars dolayları; Ege'de Melos, Giali ve Antiparos'tur. Batı Akdeniz'de Lipari, Panteleriya, Sardinya ve Palmarola'dır. Orta Avrupa'da Hergita, Hegyala ve dünyanın Amerika, Afrika gibi başka bölgelerinde de obsidiyen kaynakları bulunmaktadır²⁹⁸.

Obsidiyeni alet yapımında kullanılan egzotik hammadde olarak düşündüğümüzde bölgeler arası iletişim ve değiş tokuşun manifestosu olarak kabul edilmektedir²⁹⁹. Obsidiyen taş alet yapımında kullanılan tipik bir örnek olup günlük hayatta kullanım alanı oldukça geniştir. Onu bir ticari nesne haline getiren faktör kullanım alanının yaygın olmasıdır. Wright araştırmalarında ticareti tanımlamaktan kaçınmıştır. Ancak "Levant bölgesinde obsidiyen kaynağı olmadığına göre bulunan obsidiyenler ticaret yoluyla gelmiştir." demektedir³⁰⁰. Renfrew ise ticareti "barışçıl insanlar tarafından nesnelerin hareketini veya değiş tokuşunu sağlamaktır." şeklinde tanımlamaktadır³⁰¹. Bu tanımlamalar ticaret olgusunun geniş bir bakış açısıyla ele alınmasını zorunlu hale getirmektedir. Ticareti yapılan metanın sınırlı sayıda kaynaktan tedarik edilmesine rağmen geniş bir coğrafi alanda hatırı sayılır oranda bulunduğu görülmektedir. Burada belirtilmesi gereken durum obsidiyenler farklı bölgelere hangi araçlarla aktarıldığıdır. Aktarım modelleri var mıdır ve ana kaynaktan tedarik edilirken hangi yöntemler kullanılmıştır? gibi sorular obsidiyen ticaret ağının genişliğini ve karmaşıklığını bize göstermektedir.

Obsidiyen değiş tokuşu ya da ticareti hakkında Renfrew aktarmalı (down-the-line) modelini önermiştir³⁰². Bu modele göre "bölgeden alınan obsidiyenler yerleşmeden yerleşmeye el değiştirir ve her bir yerleşme alanı obsidiyenin bir kısmını elinde tutar. Bu modele göre ana kaynaktan uzaklaştıkça bireylerin sahip olduğu obsidiyen oranında

²⁹⁶ Doğan,156.

²⁹⁷ Elizabeth Healey, "Obsidian As of an Indicator of Inter-Regional Context and Exchange: Three Case Studies- From The Halaf Period, Anatolian Studies." *Journal of British Institute*,s. 171.

²⁹⁸ Doğan,157-158.

²⁹⁹ Healey,171.

³⁰⁰ Balkan Atlı, *Obsidien "Ticareti": Yeni Veriler, Yeni Modeller, Yeni Sorunlar, Bir Deneme*, 9.

³⁰¹ Renfrew, 4

³⁰² Balkan Atlı, *Obsidien "Ticareti": Yeni Veriler, Yeni Modeller, Yeni Sorunlar, Bir Deneme*, 10.

da bir azalma görülür. Renfrew daha sonra geliştirdiği yeni modelinde merkezler arasında ticaret (trade between centers) modelini önermiştir³⁰³. Bu modelin önemli özelliği yoğun bir ticaret aktivitesi olduğu için ana kaynaktan uzaklaştıkça obsidiyen oranında bir azalma görülmemekte ve bütün merkezlerde aynı oranda obsidiyen bulunabilmektedir. Renfrew ticareti yapılan obsidiyenin ne karşılığında satıldığı hakkında herhangi bir şey söylememekle birlikte bu takasta fikirlerin takas edildiğini daha çok vurgulamıştır³⁰⁴. Wright obsidiyen değiş tokuşunun üç şekilde gerçekleştiğini söylemektedir³⁰⁵. Bunlar: yerel ticaret, uzak bölgeler arası ticaret ve uzak bölge mallarının yerel dağıtımı şeklinde olduğu belirtmiştir³⁰⁶. Wright değiş tokuş sistemi için merkezleşmiş bir yönetim organizasyonu, malları üreten bir zanaatkâr grubu ve bunun ticaretini yapacak bir profesyonel tüccar sınıfının olması gerektiğini vurgulamıştır³⁰⁷. Wright obsidiyenlerin "göçer gruplar" vasıtasıyla gerçekleştiğini söylemektedir³⁰⁸. Bar Josef ise obsidiyen dağıtım sistemini gezgin tüccarların obsidiyen karşılığında tarımcı toplumlardan karbonhidratlı besinler alarak gerçekleştiğini söylemektedir³⁰⁹.

Üzerinde uzlaşılan bir obsidiyen dağıtım modeli olmamakla birlikte mevcut koşullarda bu modeller doğru kabul edilmektedir. Son dönemlerde obsidiyen işlikleri arkeoloji çalışmalarının önemli bir parçası haline gelmiştir. Kömürcü Kaletepe obsidiyen işliği Türkiye'deki obsidiyen çalışmalarına yeni bir bakış açısı getirmiştir. İşlikte kullanılan gelişmiş ve standartlaşmış teknoloji, becerikli işçi grubu ve sosyal açıdan iyi organize olmuş bir toplumun üyeleri tarafından bu çalışmaların yürütüldüğü belirtilmiştir³¹⁰. Kömürcü Kale obsidiyen işliğinden çıkarılan ürünler Levant bölgesinden Kıbrıs'a kadar uzak mesafelere dağıtıldığı saptanmıştır³¹¹. Bu kadar geniş bir coğrafik alanda dağıtım sistemini yapanların kimler olduğu, bu obsidiyenlerin hangi araçlarla taşındığı ve tüccar gruplarının kimler olduğu hakkında yeterli bilgi bulunmamaktadır.

³⁰³ Balkan Atlı, *Obsidien "Ticareti": Yeni Veriler, Yeni Modeller, Yeni Sorunlar, Bir Deneme*, 10.

³⁰⁴ Balkan Atlı, *Obsidien "Ticareti": Yeni Veriler, Yeni Modeller, Yeni Sorunlar, Bir Deneme*, 10.

³⁰⁵ Balkan Atlı, *Obsidien "Ticareti": Yeni Veriler, Yeni Modeller, Yeni Sorunlar, Bir Deneme*, 10.

³⁰⁶ Balkan Atlı, *Obsidien "Ticareti": Yeni Veriler, Yeni Modeller, Yeni Sorunlar, Bir Deneme*, 10.

³⁰⁷ Balkan Atlı, *Obsidien "Ticareti": Yeni Veriler, Yeni Modeller, Yeni Sorunlar, Bir Deneme*, 10.

³⁰⁸ Balkan Atlı, *Obsidien "Ticareti": Yeni Veriler, Yeni Modeller, Yeni Sorunlar, Bir Deneme*, 10.

³⁰⁹ Balkan Atlı, *Obsidien "Ticareti": Yeni Veriler, Yeni Modeller, Yeni Sorunlar, Bir Deneme*, 10.

³¹⁰ Nur Balkan Atlı-Didier Binder, *"Kömürcü Kaletepe Obsidiyen İşliği", Anadolu'da Uygarlığın Doğuşu ve Avrupa'ya Yayılımı Türkiye'de Neolitik Dönem Yeni Kazılar-Yeni Bulgular*, Haz. Mehmet Özdoğan-Nezih Başgelen, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2007, s.220.

³¹¹ Balkan Atlı-Binder, 220.

Bir ticari aktivite olarak obsidiyen Geç Paleosen dönemin sonlarında avcı ve toplayıcı topluluklar arasında ilk defa mübadelesi yapılan bir nesne olarak tarihteki yerini almaktadır. M.Ö. 14000'den 1200'e kadar hatırı sayılır miktarda obsidiyen Anadolu'nun merkezinden Toros dağlarını aşır Kuzey Levant bölgesine ulaşmıştır³¹². Yakınoğu coğrafyasında Bereketli Hilal diye tabir edilen bölgenin diğer ucunda bulunan, Bingöl obsidiyenleri erken bir dönemde Zagros dağlarının kuzeyinde yaşayan Zarzi topluluklarına ulaşmıştır. Zamanla iklimin iyileşmesiyle beraber Çanak Çömleksiz Neolitik "A" döneminde toplumlar arasında büyük miktarda obsidiyen ticareti yapıldığı görülmüştür³¹³. Bu dönemde Anadolu merkezli ve Bingöl kökenli obsidiyenin ticareti önemini korumaya devam ederken Orta Fırat üzerinden Levant koridoruna doğru yeni mal aktarım yollarının ortaya çıktığı tespit edilmiştir. Çanak Çömleksiz "B" döneminde ise Obsidiyen ticareti Yakınoğu coğrafyasını çaprazlayarak Kıbrıs'a ve Orta Zagros bölgesine ulaşmıştır. Bu dönemlerden sonra toplumların daha ileri düzeyde ilişki kurdukları Çanak Çömlekli Neolitik Çağ'da obsidiyen mübadele sistemi adeta bir ağ gibi örülmüş ticaret sahasına sahip olmuştur. Böylelikle erken bir dönemde obsidiyen ticareti Kilikya Ovası ve kıyı boyunca Levant'ın kuzeyine kadar geniş bir coğrafik alana yayılmıştır³¹⁴.

Ticaret ışığı altında Yakınoğu'daki obsidiyen ticareti üzerine yapılan çalışmalar toplumların yaşantıları, gereksinimleri ve eylemleri hakkında önemli veriler ortaya koymuştur. Ancak toplumların eylemlerini bir bütün olarak anlamamız için farklı coğrafyalardaki mübadele biçimleri hakkında elimizde çeşitli verilerin olması bir zorunluluk olarak görünmektedir. Bu açıdan bakıldığında Malenezya'daki mübadele yöntemleri bize bir perspektif sunabilir. Şehirleşme öncesi ticaretin tabiatına dair birtakım malumatı Malenezya'nın mübadele-ticaret yapısından elde etmemiz mümkün olmuştur. Burada kolye, bilezik türü ürünler, yemek ve çanak-çömlek gibi gündelik ihtiyaçlardan neşet eden ürünlerle takas edilmiştir. Metal ve lapis lazuli gibi son derece kıymetli ürünlerin ticareti ve talebi, Batı Asya'da obsidiyen ticaret ağının parçalanmasına ve değersizleşmesine neden olmuştur³¹⁵. Buradaki ticaret aktivitesi prestijli taşlar üzerinden ve temel ihtiyaçların karşılanmasına dönüktür. Ticaret

³¹² Sagona-Zimansky, 73.

³¹³ Sagona-Zimansky, 73.

³¹⁴ Sagona-Zimansky, 73.

³¹⁵ Sagona-Zimansky, 73.

sistemlerini çalışan birçok uzmanının ticaret hakkındaki genelleyici ifadeleri Malenezya'daki sistemle uyuşmamaktadır. Mübadele sistemlerinin evrensel yönlerinin yanında yerel yönlerinin de olduğu bir gerçektir. Burada da görüldüğü üzere bu durumun bir örneği olarak Yakındoğu'da obsidiyen ticareti revaçta iken, Batı Asya'da ise lapis lazuli ticaretinin revaçta olmasıdır.

Obsidiyen Kaynakları Yakındoğu gibi karmaşık jeolojik süreçlerden geçen Anadolu, İran ve Transkafkasya bölgelerinde bol miktarda bulunmaktadır. Obsidiyen ticaretinde önemli bir rolü bulunan Anadolu'nun batısında, merkezinde, Kapadokya bölgesinde ve yüksek doğu kısımlarında birçok kaynak bulunmaktadır. Anadolu merkez kısım Aksaray-Nevşehir-Niğde üçgeni diye tabir edilen bölgede kaynaklar bulunmaktadır. Batı bölgesinde Yağlar ve Sakaeli'nde obsidiyen bulunmaktadır. Doğu kesimine gelindiğinde kuzeydoğu ile Van Gölü havzasında çeşitli kaynaklar görmek mümkündür. Erzurum Pasinler, Güzelyurt, Ömertepe, İkizdere; Erzincan ve Sarıkamış önemli obsidiyen kaynaklarının olduğu alanlardır. Obsidiyeni Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgesinde Bingöl'den İran'a kadar uzanan bir alanda görmek mümkündür. Bu kaynaklar içinde Bingöl obsidiyeni farklı yapısıyla dikkat çekici niteliktedir. Yapılan kaynak analizlerinde Bingöl'de iki tür obsidiyen tespit edilmiştir. Bunlar: Peralkalin diye tabir edilen gri ve yeşil renkte olup Bingöl-Çavuşlar köyündeki nehir akıntılarının yavaş olduğu yerde toplanmıştır. İkinci tür ise kalkalin diye tabir edilen, gri ve siyah renkte olup Alatepe'den Çatak'a kadar dağılmış durumdadır³¹⁶.

Anadolu'nun geniş bir kesiminde bulunan obsidiyenin bir ticari meta olarak kullanımı Neolitik Çağ'da Güneydoğu Anadolu'daki topluluklar tarafından özellikle Hallan Çemi yerleşim alanındaki buluntularla tespit edilmiştir. Hallan Çemi yerleşim alanının kurulmasından hemen sonra komşularıyla kurduğu ticari ve kültürel iletişim topluluklar arasında bir mübadelenin gerçekleşmesine zemin hazırlamıştır. Bu topluluklar bakır ve obsidiyen madenlerinin tedarik edilmesinde organize olmuştur. Bu iki madenin 150 km ye kadar uzak olan kaynaklardan ithal edildiği göz önüne alındığında çok erken bir dönemde yerlilerin son derece uzun bir ticaret ağına dâhil oldukları belirlenmiştir. Çanak Çömleksiz Neolitik Çağ'da Bereketli Hilal'in çemberi boyunca ve Levant Koridorunun aşağısında bulunan doğal geçiş yolları kullanılarak Torosların güneyindeki kaynaklardan elde edilen obsidiyenin, ana kaynaktan 1000 km

³¹⁶ Sagona-Zimansky, 72.

uzakta bulunan topluluklara kadar ulaştırılarak ticaret yapılmıştır. Aynı şekilde obsidiyen ticaretinin çok uzun bir süre kesintisiz olarak barışçıl bir şekilde varlığını sürdürmüş olması ticaret araştırmaları bakımından oldukça şaşırtıcıdır. Obsidiyenin Mezolitik dönemde ticareti başlamış, milattan önce 17. ve 18. milenyuma kadar en parlak dönemini yaşamış ve kademeli olarak tarihin başladığı periyoda kadar devam etmiştir. Revaçta olduğu süre boyunca Antik Yakındoğu'nun en uzun süre devam eden mübadele-ticaret ağına sahip bir meta olma özeliğini korumuştur³¹⁷. (bkz. Ek 3)

Sonuç olarak Tarihöncesi dönem ticaret araştırmaları toplumların yaşantıları, kültürel etkileşimleri, örgütlü yapıları ve sanatsal anlayışları hakkında önemli perspektifler sunmaktadır. İnsanoğlunun ticaretini yaptığı ilk ürünün obsidiyen olması hasebiyle konu uzmanlarının obsidiyen ticareti üzerinde yoğun bir şekilde durmalarına neden olmuştur. Obsidiyen kaynaklarının dağılım alanı ve ticareti üzerine ilk araştırmalar eski olmasına rağmen 1960'lı yıllarda Colin Renfrew ile büyük bir gelişme kaydetmiş olmasına rağmen ancak sonraki zamanlarda bu konuda yapılan çalışmalarda bir düşüş yaşanmıştır. Toplumların ticaret çalışmaları üzerine son yıllarda önemli çalışmalar yapılmış ve bununla birlikte obsidiyen araştırmaları yeniden önem kazanmıştır. Obsidiyen çalışmaları ticaret bağlamında toplumların kültürel etkileşimlerinin sosyo-politik yaşamları ve ticaret organizasyonları hakkında önemli veriler sunmakta ve bu durum bölgeler arası kültürel geçişin ve değişimin bir aracı olarak kabul edilmiştir³¹⁸. Çok boyutlu insan toplumlarının ilişkileri yaptıkları organizasyonlar incelenerek daha iyi anlaşılabilceği kanısındayız. Bu bağlam içerisinde obsidiyen ticareti de tarihöncesi toplumların teknoloji, iş bölümü, ticaret, toplumsal katmanlaşma, sanat ve değerler sistemi hakkında önemli bilgiler sunduğu kanısındayız.

³¹⁷ Sagona-Zimansky, 73.

³¹⁸ Çiğdem, *Sosyopolitik Açından Urartu Öncesi Doğu Anadolu Madenciliği ve Metalurjisi*, 59.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

NEOLİTİK ÇAĞ'DA DOĞU/GÜNEYDOĞU ANADOLU'DA TİCARET ve KENTLEŞME ÇAĞLARA GÖRE COĞRAFYALAR ARASINDAKİ ETKİLEŞİM TİCARET VE KENTLEŞME

3.1. NEOLİTİK ÇAĞ

İnsanoğlu yüz binlerce yıl mağara dehlizlerinde, kaya diplerinde ve ağaç kovuklarında yaşadktan sonra edindiği tecrübelerle çağımızın sosyo-ekonomik yapısının temellerini attı. Neolitik çağ olarak adlandırılan bu döneme Yeni Taş dönemi ya da Cilalı Taş dönemi de denilmektedir³¹⁹. Gordon Childe, Paleolitik dönemi “Paleolitik Vahşet”, Neolitik Çağ’ı ise “Neolitik Barbarlık” olarak tanımlamaktadır³²⁰. Bu vahşet ve barbarlık düzenine son veren durum insanoğlunun doğaüstünde asalak bir yaşam sürmek yerine, doğayla etkin bir ortaklık kurması ve ekonomi alanında yaptığı devrimlerle günümüz medeniyetinin temellerini atmasıdır³²¹.

Neolitik Çağ, insanoğlunun kültürel gelişimindeki en önemli süreçtir; çünkü bu süreçte insanoğlunun geçim ve yaşantısında köklü değişimler meydana gelmiştir. Bir bakıma günümüz uygarlığının temellerinin atıldığı bir dönem olarak adlandırılır. Bu dönemde insanoğlunun hayatını köklü bir şekilde değiştiren çok önemli değişimler meydana gelmiştir. Bunlar; geçici doğal barınaklar yerine kalıcı konutlar inşa etme, mevsimlik yerleşmelerden yerleşik köy yaşamına geçme, avcı toplayıcı ekonomiden tarım ve hayvancılık ağırlıklı besin ekonomisine geçme, savunma sistemi geliştirme ve doğal bir hukuk oluşturma sürecidir. Yine bu gelişmelere bağlı olarak sosyal yaşamın ve toplum organizasyonunun farklılaşması, iş bölümü, mesleki özelleşme, ticaret organizasyonlarının uzak coğrafyalara yayılması, mülk edinme gibi ilerlemeler bu dönemde ortaya çıkmıştır³²². Av aletlerinin çeşitlenmesi aşırı avlanmayı beraberinde getirmiş ve doğadaki kaynakların sınırlı olması insanları farklı arayışlara itmiştir. Bu durum evcilleştirme ve tarım gibi besin üretimini içeren bir çağ olarak Neolitik çağa

³¹⁹ Veli Sevin, *Anadolu Arkeolojisi*, Der Yayınları, İstanbul, 2003, s.18.

³²⁰ Gordon Childe, *Tarihte Neler Oldu*, Çev. Mete Tunçay- Alaeddin Şenel, Alan Yayınları, İstanbul, 1995, s.59.

³²¹ Childe, *Tarihte Neler Oldu*, 59.

³²² Sevin, *Anadolu Arkeolojisi*, 40.

geçiş gerektirmiştir. Gordon Childe göre Neolitik Çağ'ı başlatanlar, Taş devrinde ilerlemiş olan vahşiler değil, güneyde yaşayan avcılıkta daha az uzmanlaşmış mütevazı gruplardır³²³. Bu topluluklarda erkeklerin av yaparken, kadınların buğday ve arpanın atası olan yabani otları topladıklarını düşünmekteyiz. Bu durum beraberinde artı ürünü ve besin stokunun oluşumunu getirmiştir.

Neolitik Çağ'ın başlamasında iklim değişiklikleri önemli bir rol oynamıştır. Buzulların erimesi günümüzdeki iklime yakın bir iklim tipinin oluşmasına neden olmuştur. Bu durumla beraber günümüzdeki bitki örtüsü ve hayvan türleriyle benzerlik gösteren bir çeşitlilik oluşmuştur. Bu dönemde evcilleştirilen hayvanlar arasında koyun, keçi, köpek ve domuz gibi türleri sayabiliriz. Bu da hayvancılık ve tarımın birlikte yapıldığı karma bir ekonomiye işaret etmektedir. Hayvanların hemen öldürülmemesi ve yabancı sürülerden korunması büyük baş ve küçükbaş sürülerin büyümesine neden olmuştur³²⁴. Neolitik Çağ'da tarımla birlikte köyler kurulmuş ve doğal bir iş bölümü oluşmuştur. Bu yeni yaşam şekliyle beraber mülkiyet kavramı yaygınlaşmış, savunma sistemleri oluşmuş ve doğal hukuk ortaya çıkmıştır. Bütün bu gelişmeler insanoğlunun doğal yaşam ile zorlu mücadelesinin bir birikimi olarak meydana gelmiştir.

Araştırmacılar Neolitik Çağı ikiye ayırmaktadırlar. Bunlar; Çanak Çömleksiz Neolitik Çağ (M.Ö. 10.000 ile 7.000 arasındaki dönemi kapsar) ve Çanak Çömlekli Neolitik Çağdır (M.Ö. 7.000-5.500). Ayrım yalnızca kilden kap kacak yapımının ortaya çıkışından kaynaklanmaz. Çanak Çömleksiz Çağ'ın birçok açıdan yeni yaşam için bir geçiş dönemi olarak görülmesi böyle bir ayrım yapmayı zorunlu kılmaktadır. Çanak Çömlekli Neolitik Çağ'da yerleşik yaşamın, tarımsal üretimin ve yeni yaşıntının tam oturduğu bir dönemdir. Bu dönemde avcılık bir boş zaman aktivitesi olarak görülmektedir³²⁵.

3.1.1. Çanak Çömleksiz Neolitik Çağ

Eldeki radyo-karbon örnekleri Ortadoğu'da keramik öncesi neolitiğin başlangıcı günümüzden yaklaşık olarak on binleri işaret etmektedir³²⁶. "PPN" dönemin en önemli

³²³ Sevin, *Anadolu Arkeolojisi*, 61.

³²⁴ Sevin, *Anadolu Arkeolojisi*, 61.

³²⁵ Mehmet Özdoğan, *Neolitik Çağ*, ArkeoAtlas Özel Sayı, s.56.

³²⁶ Özdoğan, *Neolitik Çağ*, 56.

özelliklerinden biri kendisini önceleyen geç Natufyen'in bir devamı olmasıdır. Bu dönemdeki yerleşmeler büyük çoğunlukla "Verimli Hilal" diye adlandırılan bölgede ortaya çıkmıştır. Verimli Hilal ise Rif Vadisi'nden Şam Havzası'na ve kuzeydeki Yukarı Fırat Havzası'na kadar uzanan geniş bir alandır. Bu alan kimi zaman "Akdeniz Koridoru" diye de tanımlanmıştır³²⁷. Keramik öncesi Neolitik Çağ'da bu alanların yoğun bir şekilde iskân edilmiş olması tesadüfi olmayıp bölgenin insan yerleşimleri için uygun olması böyle bir yerleşmeye olanak sağlamaktadır. Fırat ve Dicle'nin suladığı alanlar Zagros dağları ve çevresi envai bitkilerin yetiştiği, farklı hayvan topluluklarının yaşadığı, yeterli derecede yağışın olduğu tarım alanları için uygun yerlerdir³²⁸. Bu bölgede yapılan arkeolojik çalışmalarda çanak çömleksiz neolitik çağa ait önemli yerleşim alanları tespit edilmiştir³²⁹. Bunlar; Cermo (Jarmo), Şanidar, Zarzi, v.b. yerleşimlerdir³³⁰. Bu dönemin Güneydoğu Anadolu'daki yerleşim yerleri Hallan Çemi, Nevala Çori, Göbekli Tepe ve Çayönü'dür. Bunlardan Çayönü yerleşmesinin konumu oldukça tipiktir. Yerleşme, Yukarı Dicle'nin bir kolu olan Boğazçay'ın geçtiği alüvyal bir teras üzerine yerleşmiş, alçak bir oval höyük şeklindedir. Etrafı çevreleyen verimli Ergani Ovası kuzeyde Torosların etekleri tarafından kuşatılmaktadır.

Çanak çömleksiz neolitik çağ, toplumsal sınıflaşmanın ortaya çıktığı, kamusal yapılarının oluşturulduğu, ticaretin geliştiği, ortak bir mimari anlayışın ortaya çıktığı dönemdir. Mimari alandaki ortak anlayış, ölü gömme adetlerindeki benzerlik, aynı teknolojik aletlerin kullanılması yerleşim yerleri arasında ciddi bir iletişimin olduğunun göstergesidir. Bu iletişim ağını sağlayanlar göçebeler ya da ticaretle uğraşan tüccar gruplarıdır. Bu dönem doğa insan ilişkisinin önemli bir dönüm noktasıdır. İnsanoğlu doğayla daha barışçıl bir ilişki kurarak üretim ve artı ürün oluşturmıştır. Çanak Çömleksiz Neolitik Çağ bütün bölgelerde aynı dönemlerde yaşanmamıştır. Bunun nedeni doğal koşullar ve toplumlar arasındaki iletişim eksikliğidir. Çanak Çömleksiz Neolitik Çağ yeni dönemin kurumsallaştığı bir dönemdir ve günümüz medeniyetinin temelleri bu dönemde atılmıştır.

³²⁷ Dolukhanov, 205.

³²⁸ Dolukhanov, 205.

³²⁹ Dolukhanov, 205.

³³⁰ Dolukhanov, 205.

3.1.2. Çanak Çömleksiz Neolitik Çağ'da Doğu/Güneydoğu Anadolu'nun Merkezi Köyleri

Çanak Çömleksiz Neolitik Çağ'da Güney ve Doğu Anadolu'da “merkezi köy” diye nitelendirilecek önemli yerleşim yerleri bulunmaktadır. Bu yerleşim alanlarında yapılan araştırmalarda besin üretiminin yerleşik yaşamın önkoşulu olmadığı ve çiftçi köylerden önce, temelde geçim ekonomisi avcı ve toplayıcılığa dayanan son derece karmaşık bir örgütlenme düzeyine sahip merkezi köylerin varlığı kanıtlanmıştır³³¹. Bu merkezi köylere kimi yazarlar kent demekten kaçınmamıştır³³². Sosyal örgütlenme ve ticaret aktivasyonu açısından bu dönemdeki yerleşim alanları kent olmaktan uzak bir görünüm sağlamaktadır. Güney ve Doğu Anadolu'yu avcı ve toplayıcı toplular için cazip kılan faktör bu bölgenin flora ve faunasıyla oldukça zengin olması ve önemli hammadde kaynaklarına sahip olmasıdır³³³. Dönemin asal yerleşimleri arasında yer alan Çayönü, Hallan Çemi, Nevali Çori ve Cafer Höyük gibi köyler Çanak Çömleksiz Neolitik Çağ'da yerleşimlerini açıklamada önemli veriler sunmaktadır³³⁴. (bkz. Ek 4)

3.1.2.1. Çayönü

Çayönü kazıları 1962 yılında Halet Çambel-Robert J. Braidwood tarafından başlatılan, İstanbul ve Chicago Üniversiteleri Güneydoğu Anadolu Tarihöncesi Araştırmaları Karma Projesidir³³⁵. Buprojenin asıl amacı, yoğun avcılık-toplayıcılık sürecinden besin üretimi ve çobanlığa, göçebe yaşamdan sürekli yerleşik düzene geçişin insan yaşamına etkisiyle ilgili sorunları, bu geçişin işleyiş modelini ve kültürel gelişime katkısını irdelemektir³³⁶. Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde bir dağ eşiği ovasında yer alan Çayönü, Diyarbakır il merkezinin kuzeybatısında, Ergani İlçesi'nin güneybatısında yer almaktadır³³⁷. Çayönü Anadolu, Mezopotamya ve Zagros Bölgeleri içinde en geniş kazılmış Çanak Çömleksiz Neolitik Çağ'da yerleşim yeri olup, birçok “ilk”in görüldüğü

³³¹ Aslı Erim Özdoğan, *Çayönü, Türkiye'de Neolitik Dönem*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2007, s.57-97.

³³² Çiğdem, *Sosyopolitik Açından Urartu Öncesi Doğu Anadolu Madenciliği ve Metalurjisi*, 66.

³³³ Erim Özdoğan, 57-97.

³³⁴ Erim Özdoğan, 57-97.

³³⁵ Erim Özdoğan, 57-97.

³³⁶ Erim Özdoğan, 57-97.

³³⁷ Çiğdem, *Eski Anadolu İnsanın Geçim Kaynakları ve Yaşam Biçimleri*, 39.

önemli bir yerleşim alanıdır.³³⁸ Çayönü'nün, farklı ekolojik çevre ve hammadde yataklarına sahip coğrafi bölgelerin kesişme noktasında olması, değişik dönemlerin ekonomik gereksinimlerini karşılamış ve yerleşimcilerine farklı bölgelerle ilişki kurma olanağını sağlamıştır.³³⁹ Geniş bir yerleşim alanına sahip olan Çayönü, Çanak Çömleksiz Neolitik Çağ'dan Ortaçağ'a kadar kesintisiz olarak işlev gördüğü elde edilen arkeolojik buluntulardan kanıtlanmıştır³⁴⁰.

Çayönü Çanak Çömleksiz Neolitik yerleşim alanında, ana hatlarıyla, taş endüstri, beslenme yöntemleri, mezar gelenekleri, süsleme öğeleri ya da diğer günlük kullanım eşyalarındaki değişimlere ve bunların bileşimlerine dayanan dört kültürel yaşam alanı tespit edilmiştir. Bunlar kısaca şöyle özetlenebilir:

1-Çanak Çömleksiz Neolitik A geleneği (PPNA), Kuzey Zagroslar Kültür Bölgesi, bu dönem Yuvarlak Planlı Çukur Barınaklar Evresinden Izgara Planlı Yapılar Evresinin son evresine kadar süren bir dönemdir.

2- Çanak Çömleksiz Neolitik B geleneği (PPNB), Yukarı Mezopotamya Kültür Bölgesi, Izgara Planlı Yapılar Evresinden Kanallı Yapılar Evresinin sonuna kadar devam eden dönemdir.

3- Çanak Çömleksiz Neolitik B geleneği (PPNB), Orta Fırat Kültürleriyle ilişkilidir. Bu dönem Taş Döşeli Yapılar Evresinin başından Hücre Planlı Yapılar evresinin sonuna kadar devam eder.

4- Çanak Çömleksiz Neolitik C geleneği (PPNC), Çanak Çömleksiz Neolitik kültürün çöküş ve yozlaşma dönemi olarak kabul edilmektedir³⁴¹.

Çayönü'nün ilk yerleşimcileri Anadolu'dan Suriye' ye kadar geniş bir coğrafik alanda yaşayan göçer bir grubun flora-faunasıyla oldukça zengin olan bir alana köyün kurulmasıyla yerleşik yaşam burada başlamıştır³⁴². Çayönü yerleşim alanının art bölgesi toplumun temel ihtiyaçlarını karşılamak için gerekli olan obsidiyen ve bakır açısından elverişli bir konuma sahipti. Geniş bir kullanım alanına sahip olan obsidiyenler 150 km uzaklıkta bulunan Bingöl'den getirilirken, daha çok süs eşyası olarak kullanılan bakır

³³⁸ Erim-Özdoğan, 57-97.

³³⁹ Erim-Özdoğan, 57-97.

³⁴⁰ Haz. Savaş Harmankaya-Oğuz Tanındı-Mihriban-Özbaşaran, *Çayönü, Neolitik, Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri*, Ege Yayınları, İstanbul, 1997.

³⁴¹ Erim-Özdoğan, 57-97.

³⁴² Erim-Özdoğan, 57-97.

yerleşim alanının yakınlarındaki bölgelerden sağlanmıştır³⁴³. Ergani yöresindeki Çayönü Tepesi'nde yapılan kazılarda bulunan ve günümüzden yaklaşık olarak 9 bin yıl öncesine ait olan bakır hatırı sayılır bir yekun tutmaktadır.³⁴⁴ Anadolu Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem için oldukça önemli olan Çayönü yerleşim alanı “Verimli Hilal” diye tabir edilen bölgede kurulmuş olan en önemli merkezi köylerden biridir³⁴⁵. Bu merkezi köyde görülen el zanaatlarındaki uzmanlaşma, uzak mesafeli ticaret, inanç sistemlerdeki uzmanlaşma ve hayvanların evcilleştirilmesi bu durumun kanıtı olduğu kanısındayız³⁴⁶.

3.1.2.2. Hallan Çemi

Hallan Çemi yerleşim alanı, Batman sınırları içinde, Batman kentinin yaklaşık 50 km kuzeyinde, Dicle Nehri'nin bir kolu olan Batman Nehri'nin Sason Çayı kolunun batı yakasında yer alan tabaklanmış küçük bir höyüktür³⁴⁷. Hallan Çemi yerleşim alanındaki mimari kalıntıların niteliği, bitki ve hayvan çeşitliliği sürekli bir yerleşim alanı olduğunun göstergesidir. Bundan yolla çıkarak Hallan Çemi yerleşim alanının D. Anadolu'da bulunan ilk yerleşik köylerden biri olarak kabul edilmiştir³⁴⁸. Hallan Çemi yerleşimcileri ihtiyaç duydukları obsidiyeni Bingöl ve Van'daki kaynaklardan tedarik ederken, bakırı madenden ve prestij maddelerini Akdeniz'den tedarik etmişlerdir. Farklı kültürlerle kurulan bağlar toplumun materyal kültüründe değişimler meydana getirmiştir.³⁴⁹

3.1.2.3. Nevali Çori

Güneydoğu Anadolu bölgesindeki Urfa yöresi, önemli coğrafi konumu ve farklılık gösteren coğrafi yapısı yanı sıra, Suriye-Anadolu, Anadolu-Mezopotamya düzlük alanlarını Anadolu'nun dağlık yörelerine bağlayan önemli yolların kavşak noktasında

³⁴³ Erim-Özdoğan, 57-97

³⁴⁴ Ergun Kaptan, *Türkiye Madencilik Tarihine Ait Ergani Maden Buluntuları*, T.C. Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü, 15. Arkeometri Sonuçları Toplantısı, Ankara, 2010, s. 34.

³⁴⁵ Erim-Özdoğan, 57-97.

³⁴⁶ Erim-Özdoğan, 57-97

³⁴⁷ Michael Rosenberg, *Hallan Çemi*, Haz. M. Özdoğan-N. Başgelen, *Türkiye'de Neolitik Dönem*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2007, s.1-11.

³⁴⁸ Rosenberg, 1-11.

³⁴⁹ Rosenberg, 1-11.

yer almaktadır³⁵⁰. Bu konumu nedeniyle Epi-Paleolitik dönemden beri insan toplulukları Urfa yöresini yerleşim alanı olarak seçmişlerdir. Neolitik dönem yerleşimleri arasında bulunan Nevali Çori Şanlı Urfa kentinin Hilvan İlçe'sindeki Kantara köyü yakınlarında, bütün yıl boyunca akan Kantara Çayı'nın iki yakasında yer alan önemli bir yerleşim alanıdır³⁵¹. Nevali Çori zengin buluntu topluluğu dikkatli bir şekilde incelendiğinde çevre kültürlerle yoğun bir etkileşim içinde olduğu görülmektedir. Nevali Çori yerleşimcilerinin kullandığı mimari yapı, yontma taş endüstrisi zanaatkârlığı ve maden kullanım zenginliği bakımından Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem yerleşimleri içinden önemli bir konma sahiptir³⁵².

3.1.2.4. Cafer Höyük

Cafer Höyük Malatya kent merkezinin yaklaşık olarak 40 km kuzeydoğusunda, Fırat Nehri'nin kavuştuğu yerde, doğu-batı yönünde uzanan söbe biçimli yayvan bir höyüktür.³⁵³ Cafer Höyük'te kullanılan hammaddelerinin çoğunun kaynağı yerel olmasına rağmen geniş bir kullanım alanına sahip olan obsidiyenin Bingöl kökenli olduğu yapılan çalışmalar sonucunda kanıtlanmıştır³⁵⁴. Cafer Höyük yerleşim alanında yapılan çalışmalar "Toros PPNB" anlaşılması açısından oldukça önemlidir. Cafer Höyük yerleşim alanı esas alınarak Anadolu Neolitik geleneklerinin özgün yönlerini saptamak ve güneyin kültürel etkilerini ve bu etkilerin yerel kültürler üzerindeki etkilerini saptamak açısından önemli olduğu kanısındayız. Yerleşim alanında bulunan aletler ve bunların yapım teknikleri analiz edildiğinde erken bir dönemde toplumlar arasında yoğun kültürel etkileşimlerin olduğu görülmektedir. Cafer Höyük'ün ilk yerleşimcilerinin tarımcı olduğu bilinmektedir ancak flora ve faunasıyla zengin olan yerleşim bölgesi yerleşimcilerin yoğun bir şekilde avcılık yaptıkları bilinmektedir³⁵⁵.

³⁵⁰ Herald Hauptman, *Nevali Çori*, Haz. M. Özdoğan-N. Başgelen, *Türkiye'de Neolitik Dönem*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2007, s. 131-164.

³⁵¹ Hauptman, 131-164.

³⁵² Haz. Savaş Harmankaya-Oğuz Tanındı-Mihriban-Özbaşaran, *Nevali Çori, Neolitik*, Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri, Ege Yayınları, İstanbul, 1997.

³⁵³ Haz. Savaş Harmankaya-Oğuz Tanındı-Mihriban-Özbaşaran, *Cafer Höyük, Neolitik*, Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri, Ege Yayınları, İstanbul, 1997. v.

³⁵⁴ Harmankaya-Tanındı-Özbaşaran, v.

³⁵⁵ Jacques Cauvin-Olivier Aurenche-Marie-Claire Cauvin-Nur Balkan Atlı, *Cafer Höyük*, Haz. M. Özdoğan-N. Başgelen, *Türkiye'de Neolitik Dönem*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2007, s. 99-114.

3.1.3. Çanak Çömlekli Neolitik Çağ

M.Ö. 10 binlerde başlayan yerleşik yaşam hızlı gelişimlerin yaşandığı bir dönemdir. Bu dönemde tarımsal faaliyetler hayvanların evcilleştirilmesi, kalıcı konutların inşa edilmesi ve yeni teknolojilerin üretilmesi gibi alanlarda önemli gelişmeler yaşanmıştır. Bu dönemde nüfus artışına bağlı olarak yerleşmeler sayısında da bir artış olmuştur. Çanak çömlekli neolitik dönemde insanoğlunun hayatına yeni bir teknoloji girer. Bu teknoloji, kilin belirli işlemlerden geçirilip biçimlendirilmesinden sonra ateşte pişirilip sertleştirilmesiyle oluşan kap kacaklardır. Bu gelişmeler basit bir teknolojik gelişmenin ötesinde tarım devrimini gerçekleştirip çiftçi köy yaşantısının kökleştiği bir dönemde insanoğlunun edindiği tecrübelerle oluşturduğu teknolojik ürünlerdir³⁵⁶. Çanak çömlekli neolitik çağda insanlar tarımsal faaliyetlerde hızlı gelişmeler kaydederek yeni ürünlere yöneldiler (mercimek, arpa, baklagiller) ve bu bitkilerin ekinlerini farklı coğrafik alanlarda yaptılar ve bu uyum sürecini başarıyla gerçekleştirdiler³⁵⁷. Bu dönemde avcılık eski işlevini yitirerek bir boş zaman uğraşısı ya da bir eğlence aktivitesi haline geldi.

Kronolojik olarak Çanak Çömlekli Neolitik Çağ; ilk, orta ve son neolitik çağ olarak ele alınmaktadır. Bazı arkeologlar çanak çömlekli neolitik çağı Mezopotamya'daki Hassuna, Halaf ve Samara kültür evreleriyle açıklamışlardır³⁵⁸. Bu adlandırmaların yapılmasında taş ya da madencilik alanına daha ileri bir aşamaya geçmekten ziyade yerleşim karakteri, ev planları, üretim teknolojisi ve o dönemde kullanılan çanak çömlek motifleri gibi ortak kültürel unsurların adlarıyla adlandırılmışlardır³⁵⁹. Bu dönemde üretilen çanak çömlek ve seramik ilişkilerin önemli bir kanıtıdır. Bu dönemin başlarında yapılan çanak çömlekler artı ürünlerin depolama işlevini görmüşlerdir. Daha sonraki zamanlarda biçim değiştirerek farklı işlevlerde kullanılmış ve günlük hayatın vazgeçilmez nesneleri haline gelmişlerdir. Çanak çömleklerden yola çıkılarak toplumların kültürel sınırları ve kimlikleri tanımlanmıştır. Çanak Çömlekli Neolitik Çağ'da çömlekçi çarkının gelişkinliği ve seri üretim, bölgeler arası ticaret ağının kökleşmesine, teknoloji alanında önemli gelişmelerin

³⁵⁶ Dolukhanov, 78.

³⁵⁷ Dolukhanov, 288.

³⁵⁸ Dolukhanov, 288.

³⁵⁹ Köroğlu, 42.

kaydedilmesine, üretim işleriyle uğraşan bir zanaatkâr sınıfının ortaya çıkmasına ve üretilen malları satan tüccar sınıfının olduğunun kanıtıdır³⁶⁰.

Çanak Çömlekli Neolitik Çağda yerleşim alanları büyümüş, çekirdek bölgeler genişlemiş ve sosyo-ekonomik açıdan daha karmaşık bir yapı ortaya çıkmıştır. Bu durum toplumsal yapıda zanaatlara ilişkin özelleşme ve iş gücü düzenlemesine giderek daha çok müdahale eden, yükselen bir toplumsal güç mekanizması olgusuyla birlikte temelleri daha yeni atılan bir toplumsal tabakalaşma, maddi nesnelerin üretilmesi ve tüketilmesi yeni değerler sisteminin ilk habercisidir. Bu dönemde çiftçi toplumların bir artı ürün oluşturup bunun ticaretini yapması uzun mesafe ticaretine zemin hazırlamıştır. Obsidiyen, bakır, lapis lazuli gibi prestij malların dolaşıma girmesi de uzun mesafe ticaretinin göstergesidir³⁶¹. Toplumlar arasında malların mübadele edilmesi fikirlerin de mübadele edilmesine zemin hazırlamış ve bu durum toplumsal alanda hızlı gelişmelerin yaşanmasına neden olmuştur. Dolukhanov Çanak Çömlekli Neolitik Çağ için "Yenilikler Havuzu" terimini kullanmıştır³⁶². Bu havuzun içinde tarım devrimine katılmış ekonomik, toplumsal ve ideolojik yaşamla ilişkili çeşitli fikirler ve kavramlar birikmiştir³⁶³. Şüphesiz böyle bir havuzun oluşması ancak ticaretle yani iletişimle mümkün olmuştur. Bu havuza sanatsal yapıtların girebilmesi de yine ticaretle olanaklı hale gelmiştir. Ticaret başlı başına bir refah sebebi olmakla beraber ticaretin tetiklediği teknolojik gelişmeler de insan yaşamında büyük kolaylıklar sağlamıştır. Böylece ekonomik alanda belli bir refaha ulaşan toplumlar ya da bireyler sanat, estetik, beğeni vb. faaliyetlerle daha çok ilgili olmuşlardır.

3.1.4. Çanak Çömlekli Neolitik Çağ'da Doğu/Güneydoğu Anadolu'nun Merkezi Köyleri

Uygarlık tarihi açısından bir dönüm noktası olan "Neolitik Devrim" Verimli Hilal diye adlandırılan coğrafik alanda ortaya çıkmış ve buradan diğer alanlara da yayılmıştır. Levant ve Mezopotamya bölgelerinde Neolitik Dönem üzerine önemli çalışmalar yapılmış olmasına rağmen Anadolu'da Neolitik Dönem üzerine tartışmalar ve çalışmalar

³⁶⁰ Veli Sevin, *Eski Anadolu ve Trakya; Başlangıcından Pers Egemenliğine Kadar*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2003, s.64.

³⁶¹ Dolukhanov, 339.

³⁶² Dolukhanov, 341.

³⁶³ Dolukhanov, 341.

ancak 1960'lı yıllarda yoğunlaşmıştır³⁶⁴. Bu dönemden sonra Anadolu Neolitiği üzerine yapılan arkeolojik araştırmalarda bir patlama yaşanmış ve bilim dünyasını hayrete düşürecek buluntular saptanmıştır. Bilim adamları Neolitik Dönem üzerindeki yüzyılı aşkın çalışmaların bir daha gözden geçirme ihtiyacı hissetmişlerdir³⁶⁵. Anadolu'daki Neolitik yerleşimler milattan önce 10 binli yıllara dayanmakta ve tarım devrimine ışık tutacak arkeolojik verilere sahiptir.

Neolitik Çağ Anadolu'sunda yaşam alanları seçilirken hammadde kaynaklarına yakınlık, göl ve bataklık yakınlarındaki tepeler ve eşikler seçilmiştir³⁶⁶. Bu alanlar besin açısından oldukça zengin olan yerlerdir. Neolitik yerleşim alanları seçilirken yerleşim alanının suya yakınlığı önemli bir faktördür. Bu dönemde Güneydoğu Anadolu bölgesi yerleşim zenginliği açısından ilk sıralarda yer almaktadır. Buradaki yerleşmeler Çayönü, Hallan Çemi, Nevali Çori, Göbeklitepe, Hakemi Use ve Mezraa Teleilat gibi yerleşim alanlarıdır. Bu yerleşim alanlarından Hallan Çemi, Batman il sınırları içinde yer almaktadır. Buradaki buluntu zenginliği uzun mesafe ticareti yaptıklarını göstermektedir. Hallan Çemi yerleşim düzeni bir meydan etrafında şekillenmektedir. Buradaki yaşam günümüzden yaklaşık olarak 11 bin yıl öncesini temsil etmektedir³⁶⁷. Bu dönemin önemli yerleşim alanlarından biri de Çayönü'dür. Yerleşme, yukarı Dicle'nin bir kolu olan Boğazçay'ın geçtiği alüvyal bir teras üzerine yerleşmiş alçak bir oval höyük şeklindedir³⁶⁸. Çayönü yerleşmesi bölge kültürleriyle yoğun bir etkileşim içinde olmuştur. Bakır madeninin bolca bulunması uzak mesafe ticareti açısından önemini daha da arttırmıştır. Neolitik dönem yerleşmeleri içerisinde Göbeklitepe bir inanç merkezi olarak kabul edilmiştir. Burada bulunan "T" ve ters "L" şeklindeki dikilitaşlar inanç kozmolojisinin gizemini yansıtır³⁶⁹. Dönemin Doğu Anadolu bölgesindeki yerleşim yerleri Caferhöyük, Çınaz, Tepecik ve İkizhöyük'tür. (bkz. Ek 5)

³⁶⁴ Mehmet Özdoğan, "Sunum: Türkiye'de Neolitik Dönem", *Anadolu'da Uygarlığın Doğuşu ve Avrupa'ya Yayılımı Türkiye'de Neolitik Dönem, Yeni Kazılar-Yeni Bulgular*, Haz. Mehmet Özdoğan-Nezih Başgelen, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2007, s. VII.

³⁶⁵ Özdoğan, "Sunum: Türkiye'de Neolitik Dönem", *Anadolu'da Uygarlığın Doğuşu ve Avrupa'ya Yayılımı Türkiye'de Neolitik Dönem, Yeni Kazılar-Yeni Bulgular*, VII.

³⁶⁶ Harmankaya, *Türkiye Neolitik Dönem Üzerine Bir Araştırma*, 13.

³⁶⁷ Rosenberg, 1.

³⁶⁸ Dolukhanov, 225.

³⁶⁹ Klaus Schmidt, "Göbeklitepe", *Anadolu'da Uygarlığın Doğuşu ve Avrupa'ya Yayılımı Türkiye'de Neolitik Dönem, Yeni Kazılar-Yeni Bulgular*, Haz. Mehmet Özdoğan-Nezih Başgelen, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2007, s.115.

3.1.4.1. Çayönü

Hücre planlı yapılar evresinde Çanak Çömleksiz Neolitik yaşamın yozlaşma ve çöküş sürecine girdiğimimari, yerleşme düzeni ve o döneme kadar yaşanan norm ve geleneklerin ortadan kalktığı görülmektedir. Bu dönemde çeşitli hayvanların evcilleştirilmesi, kil pullar, koniler, toplar ve kil kapama gibi nesnelerin artmış olması organize bir şekilde uzak mesafeli ticaretin bir sonucu olarak görülmüş ve Çanak Çömlekli Neolitik Dönemin başladığının ilk işareti olarak kabul edilmiştir³⁷⁰. Çanak Çömlekli Neolitik Çağ'da mimari, çanak-çömlek yapımı, taş endüstrisi, maden kullanımı ve zengin kemik kalıntılarının olması beslenme alışkanlığında büyük değişimler meydana geldiğinin bir göstergesidir³⁷¹. Bu dönemde kalın duvarlarla örülü oda sistemine geçildiği, çanak-çömlekte ise koyu yüzlü açıkli malların bulunduğu, uzak mesafelerden getirilen obsidiyenlerin geniş bir kullanım alanına sahip olduğu, bakırdan çeşitli nesnelerin üretildiği ve besin alışkanlığında büyük değişimler meydana getiren çeşitli bitkilerin tarıma alındığı yapılan çalışmalarla ortaya çıkarılmıştır.³⁷²

3.1.4.2. Hakemi Use

Hakemi Use yerleşim alanı, Diyarbakır İli, Bismil İlçesi, Tepe Beldesi sınırları içinde yer alan önemli bir yerleşim alanıdır³⁷³. Diyarbakır-Batman karayolunun 70 km uzağında yer alan Hakemi Use deniz seviyesinden 544 metre yükseklikte ve Dicle nehrinin eski yatağının güney kıyısında yer almaktadır³⁷⁴. Hakemi Use yerleşim alanının tabakalama durumuna bakıldığında İlk Demir Çağ ve Yeni Asur Dönemi, Son Tunç Çağ-Orta Asur Dönemi, Son Neolitik Dönem-Hassuna/Samarra Dönemlerinde işlevsel olduğu görülmüştür³⁷⁵. Hakemi Use taş endüstrisi incelendiğinde bulunan obsidiyenlerin Van yakınlarındaki Nemrut, Süphan ya da Bingöl kaynaklarından tedarik edildiği görülmüş ve bu da erken dönemlerde dahi toplumların ihtiyaç duyduğu nesneleri tedarik etmek için uzun mesafeler kat ettiği görülmüştür. Hakemi Use

³⁷⁰ Erim-Özdoğan, 57-97.

³⁷¹ Çiğdem, *Eski Anadolu İnsanınin Geçim Kaynakları ve Yaşam Biçimleri*, 39.

³⁷² Harmankaya-Tanırdı-Özbaşaran

³⁷³ Harmankaya-Tanırdı-Özbaşaran

³⁷⁴ Harmankaya-Tanırdı-Özbaşaran

³⁷⁵ Halil Tekin, *Hakemi Use, Anadolu'da Uygarlığın Doğuşu ve Avrupa'ya Yayılımı Türkiye'de Neolitik Dönem, Yeni Kazılar-Yeni Bulgular*, Haz. Mehmet Özdoğan-Nezih Başgelen, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2007,s. 47-56.

yerleşim alanı Yukarı Dicle Vadisi'nde arkeolojik olarak varlığı kanıtlanmış ilk Hassuna/Samara yerleşim alanı olup ve bu kültürel gelişimin kuzey sınırını teşkil etmektedir³⁷⁶. Yerleşim alanındaki arkeolojik buluntular burada yaşayan toplumun Mezopotamya, Suriye ve Kilikya bölgesiyle yoğun bir ticaret aktivitesi içinde oldukları tespit edilmiştir³⁷⁷.

3.1.4.3. Akarçay Tepe

Akarçay Tepe yerleşim alanı Şanlı Urfa İli, Birecik İlçesi, Akarçay Köyü'nün batısında yer alan, Fırat'ın küçük bir kolu ve mevsimlik bir dere olan Su Deresi yakınında, alçak alüvyal bir ovada yer almaktadır³⁷⁸. Yerleşim alanı, Fırat Vadisi, alüvyal ova, tepelikler ve dağ etekleri gibi farklı nişleri kapsayan coğrafi konumu nedeniyle Neolitik Çağ yerleşim alanları içinde ayrıcalıklı bir konuma sahiptir³⁷⁹. Akarçay Tepe'deki çanak-çömlek analizlerindeki çeşitlilik burada yaşayan topluluğun farklı kültür bölgeleriyle yoğun bir etkileşim içinde olduklarını göstermektedir. Bu yerleşim alanındaki arkeolojik veriler incelendiğinde yerleşik köy yaşamının ayrıntıları ile bir bütün olarak ortaya konulduğu görülmüştür. Yerleşim alanındaki mimari yapının iyi korunmuş olması, iç ve dış mekân kullanımındaki titizlik, hammadde kaynaklarının kullanımı ve geçim kaynaklarına ait stratejiler bu yerleşim alanının Neolitik Döneminin bütün aşamalarıyla izlenmesini kolaylaştırmıştır³⁸⁰. Akarçay Tepe'nin Doğu ve Güneydoğu Anadolu'daki yerleşim alanları ile Kuzey Suriye, Mezopotamya ve Doğu Akdeniz kıyı bölgesinde şekillenmekte olan sosyo ekonomik ve politik gelişmelerin odak noktasında yer alan önemli bir yerleşim alanıdır³⁸¹.

3.1.4.4. Mezraa-Teleilat

Mezraa-Teleilat Höyüğü, Şanlıurfa İli Birecik İlçesi'nin 7 km güneyinde, Mezraa Beldesi sınırları içinde, Fırat Irmağı'nın sol kıyısındaki kıyı taraçası üzerinde yer

³⁷⁶ Tekin, 47-56.

³⁷⁷ Tekin, 47-56.

³⁷⁸ Mihriban Özbaşaran-Miquel Molist, *Akarçay Tepe, Anadolu'da Uygarlığın Doğuşu ve Avrupa'ya Yayılımı Türkiye'de Neolitik Dönem*, Yeni Kazılar-Yeni Bulgular, Haz. Mehmet Özdoğan-Nezih Başgelen, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2007, s. 197-187.

³⁷⁹ Özbaşaran-Molist, 179-187.

³⁸⁰ Özbaşaran-Molist, 179-187.

³⁸¹ Özbaşaran-Molist, 179-187.

almaktadır³⁸². Mezraa-Teleilat yerleşim alanındaki arkeolojik verilerden yola çıkılarak Neolitik Çağ üç aşamalı olarak ele alınmıştır. Bunlar: çanak-çömleğin yaygın olarak kullanıldığı Çanak Çömlekli İlk Neolitik Çağ, çanak-çömleklerde kırmızı boya ve astarın bezeme olarak kullanıldığı Çanak Çömlekli Orta Neolitik Dönem ve Çanak Çömlekli Son Neolitik Çağ olarak nitelendirilmiştir³⁸³. Mezraa-Teleilat dönemi buluntu topluluğu incelendiğinde Halaf döneminden önce Akdeniz kıyı şeridinden Zagros bölgesine kadarki geniş coğrafik alanda toplumların yoğun bir bilgi ve teknoloji paylaşımı içinde olduğu görülmüştür. Yerleşim alanındaki obsidiyenlerin Bingöl kökenli olması toplumlar arasındaki ticari ilişkilerin devam ettiğinin bir göstergesi olduğu kanısındayız³⁸⁴.

3.1.5. Mezopotamya'da Hassuna ve Samarra Kültürleri

Mezopotamya'da yerleşik yaşamın başlangıcıyla, yazılı belgelerin ortaya çıkışı arasındaki gelişmeler icat edilitaş ya da maden nesnelerin adlarıyla değil de, yerleşim karakteri, ev plan tipi, üretim teknolojisi ve moda olan çanak çömlek tipleri gibi ortak kültürel unsurları tanımlayan adlarla anılır³⁸⁵. Bu kültürler genellikle ilk belirlendikleri yerin adını almışlardır. Hassuna, Samarra, Halaf ve Obeyd gibi isimler, hem bir kenti, hem de geniş bölgelerde, farklı zaman dilimlerinde kabul gören kültürel unsurları simgeler³⁸⁶.

Samarra kültürü Bağdat'ın kuzeyindeki bir yerleşim alanından adını almıştır³⁸⁷. Bu kültürle ilgili ilk buluntular Samarra'daki bir mezarlık alanında bulunmuş ve dönemin ince boyalı seramiği Samarra kültür gurubunun kimliğini oluşturur³⁸⁸. Samarra seramiğinin Hassuna ile Matarrah sitinde de bulunması bu kültürün kanıtlarının Dicle'nin doğusuna ve Zagros Dağları'nın eteklerine doğru yer değiştirmiş olmasından yola çıkarak bu toplumun Hassuna öğelerinden ya da Neolitik Jarmo'dan türemiş

³⁸² Mehmet Özdoğan, *Mezraa-Teleilat, Anadolu'da Uygarlığın Doğuşu ve Avrupa'ya Yayılımı Türkiye'de Neolitik Dönem, Yeni Kazılar-Yeni Bulgular*, Haz. Mehmet Özdoğan-Nezih Başgelen, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2007, s.189-201.

³⁸³ Özdoğan, *Mezraa-Teleilat, Anadolu'da Uygarlığın Doğuşu ve Avrupa'ya Yayılımı Türkiye'de Neolitik Dönem, Yeni Kazılar-Yeni Bulgular*, 189-201.

³⁸⁴ Özdoğan, *Mezraa-Teleilat, Anadolu'da Uygarlığın Doğuşu ve Avrupa'ya Yayılımı Türkiye'de Neolitik Dönem, Yeni Kazılar-Yeni Bulgular*, 189-201.

³⁸⁵ Köroğlu, 42

³⁸⁶ Köroğlu, 42.

³⁸⁷ Frangipane, *Yakındoğu'da Devletin Doğuşu*, 106.

³⁸⁸ Frangipane, *Yakındoğu'da Devletin Doğuşu*, 109.

olacağı ileri sürülmüştür³⁸⁹. Bu sitelerde seramik ihracatından ortaya çıkmış temaslar söz konusudur³⁹⁰. Siteler arasında az miktarda seramik çokça dolaşmıştır. Bu seramikler Cezire'nin batı kesimlerine, hatta Güney Anadolu'ya yayılmıştır³⁹¹.

Toplumların mal aktarma aktiviteleri Geç Neolitik Çağda temelleri atılan kültürel koinesinin büyük çapta insan ve nesne dolaşımı çerçevesi içinde ele alınmalıdır³⁹². Samarra topluluklarının yapısal ve örgütsel özellikleri, özellikle Savvan Höyüğünde elde edilen verilere dayanmaktadır³⁹³. Bu Höyük'ün kazısı yapılmış ve höyük bir hektardan küçük bir yüz ölçüme sahiptir³⁹⁴. Buradaki konutlar standart bir yapıya sahip olup büyük ve çok odalı evlerden oluşmaktadır³⁹⁵. Evlerin yapımında kalıpta dökülmüş tuğlalar kullanılmıştır³⁹⁶. Samarra kimliğini yansıtan Savvan Höyük ile Anadolu'daki Çayönü yerleşimleri arasında toplumsal hiyerarşik açıdan benzeşen yönlerbulunmaktadır. Bunlar; yerleşim alanlarında uygulanan katı kurallar ve çekirdek ailelerin özerk bir yapıya sahip olmamasıdır³⁹⁷. Samarra dönemi seramikleri kuzeye ve güneye doğru yayılmıştır. Kuzeydeki Sammara seramiği yoğunluğu dikkat çekici boyutlardadır³⁹⁸. (bkz. Ek 6)

3.1.6. Neolitik Çağda Anadolu-Mezopotamya Etkileşimleri, Ticaret ve Kentleşme

Kentlerin doğuşunda itici bir güç olduğu söylenen ticaretin izlerine Anadolu'da kent öncesi dönemlerden çok erken bir zaman diliminde yani Çanak Çömleksiz Neolitik Çağ'da ortaya çıktığına dair bir hayli arkeolojik kanıt mevcuttur. Bu kanıtlardan biri Batman il sınırları içinde bulunan Hallan Çemi yerleşmesidir. Yerleşme alanında bulunan obsidiyenlerin en yakın kaynakları 100 km kuzeydoğusundaki Van Gölü'nde ve yine 100 km kuzeybatısındaki Bingöl'den getirildiği düşünülmektedir³⁹⁹. Hallan Çemi yerleşmesindeki ithal mallar bununla sınırlı olmayıp, boya yapımında kullanıldığı sanılan bakır cevherine en yakın kaynağın 150 km batısında yer alan Çayönü

³⁸⁹ Frangipane, *Yakındoğu'da Devletin Doğuşu*, 109.

³⁹⁰ Frangipane, *Yakındoğu'da Devletin Doğuşu*, 109.

³⁹¹ Frangipane, *Yakındoğu'da Devletin Doğuşu*, 109.

³⁹² Frangipane, *Yakındoğu'da Devletin Doğuşu*, 109.

³⁹³ Frangipane, *Yakındoğu'da Devletin Doğuşu*, 109.

³⁹⁴ Frangipane, *Yakındoğu'da Devletin Doğuşu*, 109.

³⁹⁵ Frangipane, *Yakındoğu'da Devletin Doğuşu*, 109.

³⁹⁶ Frangipane, *Yakındoğu'da Devletin Doğuşu*, 110.

³⁹⁷ Frangipane, *Yakındoğu'da Devletin Doğuşu*, 115.

³⁹⁸ Frangipane, *Yakındoğu'da Devletin Doğuşu*, 115.

³⁹⁹ Rosenberg, 4.

yerleşmesidir ve Akdeniz'den gelen deniz kabukları yerleşim alanında bulunmuştur⁴⁰⁰. Erken bir dönemde Hallan Çemi yerleşmesinde uzun mesafe ticaretinin yapıldığına dair kanıtların bulunmuş olması toplumlar arası etkileşimlerin ticaret olgusuyla açıklanabileceğini göstermektedir⁴⁰¹.

Neolitik Çağ'ın önemli bir yerleşim yeri olan Ergani-Çayönü yerleşmesinde Çanak-Çömleksiz Neolitik Çağ'a tarihlenen hücre planlı yapılar evresinde ise, uzun mesafe ticaretinin yoğun bir şekilde kanıtlayan veriler mevcuttur⁴⁰². Yerleşmede bulunan, ağırlığı tonlarla ölçülecek obsidiyen, Bingöl kökenli olup iki bölge arasında canlı bir ticaret aktivitesinin olduğunu göstermektedir⁴⁰³. İşlenmiş ya da ham bir şekilde bulunan bakırın ve malahitlerin hatırı sayılır bir yoğunlukta bulunması ticari olguyla açıklanmıştır. Akdeniz ve Kızıldeniz kökenli deniz kabuklarından oluşan ithal hammadde ise bölgeler arasındaki hammadde ticaretini boyutları açısından önemlidir. Metal objelerin sayıları ve tipolojik özellikleri bunların üretiminin gerçekleştiği maden ilişkilerinin varlığı ise, belli bir sınıf tarafından organize edilen örgütlü bir ticaret sisteminin olduğunu göstermektedir⁴⁰⁴.

İç Anadolu Bölgesi'nde Çanak Çömleksiz Neolitik kültürün en iyi temsil edildiği yerlerden biri Aşıklı Höyük'tür. Buradaki insanların uğraş alanları arasında kerpiç konutları ve başka amaçlar için gerçekleştirdikleri sanılan yapı faaliyetleri, temel gereksinimlerini karşılamak için avcılık-toplayıcılık ve az da olsa tarımsal faaliyette bulunmuşlardır. Göllüdağ obsidiyen kaynakları yakınında bulunan atölyeleri işleten Aşıklı Höyük insanı değiş tokuşa dayalı obsidiyen ticaretini yapmıştır⁴⁰⁵. Bu ticaret Kıbrıs, Levant, Kuzey Suriye ve Irak gibi uzak coğrafyalardaki topluluklarla gerçekleşmiştir⁴⁰⁶. Obsidiyen ticaretinin yanında avladıkları hayvanların derilerini de satan buradaki insanlar bu işlemlerin gerçekleşmesi için gereksinim duydukları tuzu, Tuz Gölü'nden getirmişlerdir⁴⁰⁷. Genel olarak bakıldığında bütün işlemlerin yapılabilmesi için sanıldığından daha karmaşık bir toplumsal yapıya ihtiyaç vardır.

⁴⁰⁰ Rosenberg, 4.

⁴⁰¹ Rosenberg, 4.

⁴⁰² Erim-Özdoğan, 75-85.

⁴⁰³ Erim-Özdoğan, 75-85.

⁴⁰⁴ Erim-Özdoğan, 75-85.

⁴⁰⁵ Ufuk Esin- Savaş Harmankaya, *Aşıklı Höyük, Anadolu'da Uygarlığın Doğuşu ve Avrupa'ya Yayılımı Türkiye'de Neolitik Dönem, Yeni Kazılar-Yeni Bulgular*, Haz. Mehmet Özdoğan-Nezih Başgelen, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2007, s.267-268.

⁴⁰⁶ Esin-Harmankaya, 267-268.

⁴⁰⁷ Esin-Harmankaya, 267-268.

Mevcut duruma bakılınca politik anlamda toplumsal örgütlenmeyi sağlayan ve emeği denetim altında tutan yönetici sınıfın olduğu ve bu yönetici gücün uzak mesafe ticaretini organize edebilecek kadar otorite sağlayabildiği ve bütün bu işlemler için uzman zanaatkarlar ve iş bölümünün sağlandığı görülmektedir⁴⁰⁸.

Niğde-Aksaray-Nevşehir üçgeni olarak tabir edilen bölgedeki obsidiyen yatakları dönemin tüm Orta Anadolu yerleşmeleri için oldukça önemlidir. Özellikle Niğde yakınlarındaki Kömürcü-Kaletepe işliği obsidiyen ticareti açısından büyük gelişmeler kaydetmiştir⁴⁰⁹. Alanlarında profesyonelleşmiş uzmanlar tarafından standartlaşmış seri üretim yapılan bu atölyelerde üretilen dilgilerin Güney ve Güneydoğu Anadolu'dan Kıbrıs'a kadar geniş bir coğrafik alanda ticareti yapılmaktaydı⁴¹⁰. Kömürcü-Kaletepe obsidiyen işliğinde kullanılan gelişmiş ve standartlaşmış teknoloji, yüksek derecede becerileri olan ustalara işaret etmektedir ki, bunlar sosyal açıdan iyi örgütlenmiş toplumun bireyleri olabilir⁴¹¹. Çok erken bir dönemde ileri düzeyde yapılan bu işlemlerin yürütücülerinin kimler olduğu hakkında net veriler ortaya konulamamıştır; ancak bu ticaret sisteminin yürütücülerinin göçer gruplar ya da alanlarında uzmanlaşmış tüccar gruplar olma ihtimali hayli yüksektir⁴¹².

Neolitik Dönem'in M.Ö. 7 ile 6 bin yıllarına tarihlenen ve Çanak-Çömlekli Neolitik Çağ yerleşmeleri içinde Anadolu'da en iyi bilinen yerleşmelerden biri olan Çatalhöyük Orta Anadolu'daki obsidiyen kaynaklarını kontrol eden bir konumda yer almaktadır. Bu konumlarından dolayı bölgedeki ticareti organize edebilmişlerdir⁴¹³. Obsidiyen ticareti Kıbrıs, Suriye ve Levant'a kadar yayılmıştır. Bu ticaret sisteminde obsidiyenler karşılığında çeşitli hammaddeler alınmaktaydı. Çatalhöyük'te karmaşıklaşmış toplumsal yapı ve ekonomi alanında yaşanan ileri gelişmeler toplumun gereksinimi olan çeşitli hammaddelerin ithalini zorunlu kılmaktaydı. İthal edilen mallar arasında; Ergani kökenli bakır, Toros kökenli çakmaktaşı, Doğu Akdeniz kökenli

⁴⁰⁸Esin-Harmanakaya, 267-268.

⁴⁰⁹Nur Balkan Atlı-Didier Binder, *Kömürcü Kaletepe Obsidiyen İşliği, Anadolu'da Uygarlığın Doğuşu ve Avrupa'ya Yayılımı Türkiye'de Neolitik Dönem, Yeni Kazılar-Yeni Bulgular*, Haz. Mehmet Özdoğan-Nezih Başgelen, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2007, s.219-220.

⁴¹⁰Balkan Atlı-Binder, 219-220.

⁴¹¹Balkan Atlı-Binder, 219-220.

⁴¹²Balkan Atlı-Binder, 219-220.

⁴¹³Alev Erarslan, *Anadolu'da Ticaret ve Tüccar Sınıfının Doğuşu (M.Ö. 8600-1850)*, Bilim ve Gelecek Dergisi, İstanbul, 2007, s.54.

turkuaz, Gülek Boğazı'ndan gelen kurşun, Kızıldeniz ve Akdeniz'den gelen deniz kabukları yer almaktadır⁴¹⁴.

Ortadoğu coğrafyasında Neolitik dönemin en önemli özelliği metaların ve fikirlerin uzun mesafeli mübadelesini de içerecek şekilde gruplar arası etkileşimin yoğunlaşmasıdır. Paleolitik dönem insanların avcı ve toplayıcı koşulları böyle bir duruma izin vermemişti. Neolitik dönem insanının doğaya bağımlı olma durumundan kurtulup üreticilik safhasına geçmesi grupların ve toplumların ilişkilerinin de artmasına neden olmuştur. Renfrew'e göre Neolitik dönem Ortadoğu'sunda kültürel temasların yoğunluğu ve mesafesi obsidiyen örneklerinin spektral ve jeokimyasal incelemelerine dayanarak çıkarılabilmektedir⁴¹⁵. Bu bilimsel incelemeler obsidiyen kaynaklarını saptama olanağı sağlar ve saptanan kaynaktan obsidiyenin dağılım haritası ve mesafesi hakkında önemli bilgiler sunar. Böyle bir çalışmada Jeriko çanak çömleksiz "A" tabakasına ait dilgi ve yontuk yongaların jeokimyasal olarak Anadolu'daki Mersin Neolitiğinden elde edilen obsidiyenlerle benzer olduğu görülmüştür⁴¹⁶. Bu obsidiyen kaynağı ile Jeriko arasındaki mesafenin 900 kilometre olduğunu göz önünde bulundurursak erken Neolitik dönemden itibaren Mezopotamya, Anadolu ve Akdeniz arasında yoğun bir obsidiyen ticaretinin olduğu görülür⁴¹⁷.

Anadolu coğrafyası obsidiyen kaynakları bakımından oldukça zengindir. Ve bu dönemde obsidiyenler Ortadoğu'nun farklı bölgelerine Anadolu'da bulunan kaynaklardan götürülmüştür. Güney Mezopotamya'da bulunan Eridu şehri ihtiyaç duyduğu obsidiyenleri Anadolu'dan ithal etmiştir⁴¹⁸. Jeriko'da bulunan ithal mallar Neolitik dönem ticaret ağının sınırları açısından oldukça önemlidir. Bu mallar içerisinde Ölü Deniz bölgesinden gelmiş tuz, katran ve sülfür; Anadolu'dan gelmiş obsidiyen ve yeşil taş; Sina'dan gelmiş turkuvaz ve Kızıldeniz'den gelmiş deniz kabuğu parçaları bulunmuştur⁴¹⁹.

Neolitik dönem koşulları göz önünde bulundurulduğunda çok geniş bir coğrafik alanda yürütülen ticaret sisteminin yürütücülerinin kimler olduğu ve mallarının ne

⁴¹⁴ Eraslan, *Anadolu'da Ticaret ve Tüccar Sınıfının Doğuşu*, 54.

⁴¹⁵ Dolukhanov, 124.

⁴¹⁶ Dolukhanov, 124.

⁴¹⁷ Dolukhanov, 124.

⁴¹⁸ Dolukhanov, 222.

⁴¹⁹ Dolukhanov, 222.

karşılığında sattıkları ve bu uzun mesafeleri hangi araçlarla kat ettikleri hakkında mevcut durumda kesin bir cevaba ulaşmak mümkün görünmemektedir. Ancak insanoğlunun organize bir şekilde Neolitik Dönemden beri metalleri uzak bölgelere taşıdıkları tartışmasız bir gerçektir. Özdoğan'a göre "Neolitik Dönemin en çarpıcı özelliklerinden biri daha sonraki hiçbir dönemde görmediğimiz bilgi paylaşımının bir yaşam biçimi olarak yaygın uygulandığıdır⁴²⁰". Özdoğan, Neolitik dönemde toplumlar arası bilgi paylaşımını ekonomik bir değer olarak görmediğini söylemiştir. Ona göre paylaşılan bilgi ve teknolojiler bir ekonomik değer olarak görülmüş olsaydı toplumlar arasında çatışma kaçınılmaz olurdu. Özdoğan tezini 4 bin yıl boyunca yapılan obsidiyen ticaretinde herhangi bir çatışmanın yaşanmayışıyla desteklemektedir⁴²¹.

Neolitik çağın erken dönemlerinden itibaren Anadolu obsidiyenlerin güneye ve doğuya doğru geniş bir alanda ticaretinin yapıldığı görülmüştür. Sevin, Doğu Anadolu obsidiyenlerin Güneydoğu'da Zagros dağları üzerindeki Jarmo ve Alikoş'ta bulunan obsidiyenlerin %10'unu oluşturduğunu söylemiştir⁴²². Sevin, bu dönemde ticareti yapılan obsidiyenlerin Bingöl, Melendiz, Acıgöl, Çiftlik ve Güllüdağ'dan tedarik edildiğini söylemiştir⁴²³. Neolitik Dönem ticareti sadece obsidiyenlerle sınırlı değildir. Bu dönemde ticareti yapılan ancak saptanamayan ticaret objeleri de vardır. Bunlar tuz, dokuma ve boyadır⁴²⁴. Bu dönemde Ergani Çayönü'nde bakırdan çeşitli süs eşyaları ve aletlerin yapıldığı bilinmektedir. Nevalla Çori ve Çatalhöyük gibi yerleşmelerde bakır nesnelere rastlanmıştır⁴²⁵.

Sonuç olarak toplumların erken dönemde değiş-tokuş sistemine dayalı ticaret yaptıklarına dair kanıtlar mevcuttur. Arkeolojik olarak bir malın ticaretinin yapıldığına dair kanıt malın kaynak bölgesinde daha uzak mesafelere taşınıyor olmasıdır. Ok ucu buluntu toplulukları buna örnek verilebilir. Doğu Akdeniz'deki ok ucu buluntu topluluklarının incelemeleri toplumlar arasındaki yoğun kültürel temasın meta dağıtımı ile gerçekleştiğini göstermiştir. Ok uçlarının kuzey kaynaklı olduğu ve buradan güneye

⁴²⁰ Mehmet Özdoğan, "Bazı Genellemeler-Öngörüler", *Anadolu'da Uygarlığın Doğuşu ve Avrupa'ya Yayılımı Türkiye'de Neolitik Dönem, Yeni Kazılar-Yeni Bulgular*, Haz. Mehmet Özdoğan-Nezih Başgelen, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2007, s.451-452

⁴²¹ Özdoğan, "Bazı Genellemeler-Öngörüler", *Anadolu'da Uygarlığın Doğuşu ve Avrupa'ya Yayılımı Türkiye'de Neolitik Dönem, Yeni Kazılar-Yeni Bulgular*, 451-452.

⁴²² Sevin, *Eski Anadolu ve Trakya; Başlangıcından Pers Egemenliğine Kadar*, 50.

⁴²³ Sevin, *Eski Anadolu ve Trakya; Başlangıcından Pers Egemenliğine Kadar*, 50.

⁴²⁴ Sevin, *Eski Anadolu ve Trakya; Başlangıcından Pers Egemenliğine Kadar*, 50.

⁴²⁵ Özsait Armağanı, Haz. Hamdi Şahin vd. Suna-Inan Kırar, Akdeniz Medeniyetleri Araştırma Enstitüsü, Antalya, 2011, s.34.

aktarıldığı görülmüştür. Ok uçlarının güneye yayılması, obsidiyen ile benzer bir yol izlenmesi ticaret ağının benzer olduğunu gösterir⁴²⁶.

3.2. KALKOLİTİK ÇAĞ

G. Childe Kalkolitik Çağı "Bakır Çağının Yüksek Barbarlık Dönemi" diye tanımlar ve bu dönemin sınırlarını kabataslak batıda Büyük Sahra ve Akdeniz; doğuda Tar Çölü ve Himalayalar; kuzeyde Avrasya Sıra Dağları omurgası-Balkanlar-Kafkaslar, Elburz, Hindikuş dağları ve güneyde yengeç dönencesi olarak belirtmiştir⁴²⁷. Bu coğrafyanın iklimi ve besin kaynakları toplumlar için büyük atılımlar yapabilecek ve devrimci gelişmelere yol açabilecek bir verimliliğe sahiptir.

Kalkolitik Çağı başlatanlar tarım devrimini gerçekleştiren, kalıcı konutlar inşa eden, hayvanları evcilleştiren, artı ürüne sahip olup uzak mesafe ticaretini gerçekleştirenlerdir. Neolitik dönemin sonlarına doğru maden ileri bir düzeyde kullanıldı ve bu da Kalkolitik dönemin başlamasına zemin hazırladı. Bu dönem aynı zamanda kentleşmenin ve devletin kökenlerinin atıldığı bir dönemdir⁴²⁸. Kalkolitik dönemde kurumsallaşan kent olgusu yalnızca yerleşmelerin kalabalıklaşması değil, yeni yönetim sisteminin, bürokrasinin ve zanaatkâr sınıfının da ortaya çıktığı bir dönemdir. Kurumsallaşan ticaret ve ekonomik çıkar bölgeleri, güç göstergeleri, Kalkolitik dönemde oluşmaya başlayan kent devletlerinin önemli bir göstergesidir⁴²⁹. Kent olgusu sosyo-politik açıdan önemli gelişmeleri de beraberinde getirecektir. Bu dönem, yöneten ve yönetilen kavramlarının kurumsallaştığı, bürokrasinin oluştuğu, yönetim sisteminin daha iyi organize olduğu bir dönemdir. Kalabalıklaşan kentler çıkar bölgelerinin oluşması ve çatışmaların yaşanmasına neden olmuştur.

Sevin, Kalkolitik çağı "ileri üretimci topluluklar dönemi" ya da "gelişkin köy dönemi" diye tanımlamaktadır⁴³⁰. Ancak bu dönemin köy ya da kasaba olarak tanımlamak dönemin özelliklerini tam olarak yansıtmayabilir. Bu dönemde Anadolu ve Mezopotamya'daki birçok yerleşim alanı "Kent Devleti" özelliğini taşımaktadır. Kalkolitik çağ adlandırması eski yunanca kahalkos=bakır ve litos=taş sözcüklerinden

⁴²⁶ Dolukhanov, 223

⁴²⁷ Childe, Tarihte Neler Oldu, 106.

⁴²⁸ Mehmet Özdoğan, *Kalkolitik Çağ*, Arkeoatlas, Özel Sayı, İstanbul, 2011, s.102.

⁴²⁹ Özdoğan, *Kalkolitik Çağ*, 102.

⁴³⁰ Sevin, *Eski Anadolu ve Trakya, Başlangıcından Pers Egemenliğine Kadar*, 75.

oluşan kalkolitik terimiyle açıklanmıştır⁴³¹. Bu isim alet, silah ya da süs eşyası yapımında kullanılan taşın yanında madenin de kullanıldığını ifade etmektedir⁴³². İnsanoğlu madeni daha önce tanımış ve belli bir oranda da kullanmıştır. Ancak Kalkolitik Dönemde maden kullanım alanları çeşitlenmiş ve geniş bir coğrafik alanda ticareti yapılmıştır.

3.2.1. Mezopotamya'da Halaf ve Obeyd Kültürleri

Halaf kültürü adını kuzey Suriye'deki Tel Halaf yerleşmesinden almıştır⁴³³. Bu kültür Mezopotamya'dan doğu Anadolu'ya ve Kuzey Doğu Akdeniz'e kadar geniş bir coğrafyaya yayılmıştır. Bu kültürün kimliğini yansıtan çanak çömlek ve mimari yapıda ortak özellikler görülmektedir⁴³⁴. Sevin'e göre; Halaf Kültürü Yakın Doğu'nun en gelişmiş boyalı çömlekçi geleneğine sahiptir⁴³⁵. Halaf keramiği iki gözlü fırınlarda pişirilmiş çok zarif desenlidir. Keramik yapımında çok ince ve çoğunlukla sarımsı pembe renkte bir kil kullanılmıştır⁴³⁶. Erken kapların dış yüzeylerinde kırmızı ya da siyahla boyanmış yalın desenler vardır⁴³⁷. Halaf zengin boyalı çömlekçiliği yanı sıra 'tholos' denen mimari yapısıyla da döneme damgasını vurmuştur. Bu dönemin mimari yapısına bakıldığında konut yapımında bir küçülmeye gidildiği görülmektedir. Tholos denen yapıların çapı 3 metre ile 7 metre arasında değişen, yuvarlak planlı bir oda ve bu odaya eklenmiş dikdörtgen bir mekândan oluşan küçük bir ailenin yaşayabildiği yapılarıdır⁴³⁸. Yarım Tepe, Arpaciye, Tel Halaf, Tel Barak, Çagar Bazar, Griki Hacıyan, Samsat, Kahramanmaraş'taki Domuztepe ve Şanlıurfa-Kazane Halaf Kültürünün görüldüğü yerlerdir. Ancak Halaf kültürü bu alanlarla sınırlı olmayıp Torosların kuzeyinde, Elazığ, Malatya, Van bölgesi ve Mersin-Yumuktepe Halaf etkisinin görüldüğü yerlerdir⁴³⁹.

⁴³¹ Sevin, *Eski Anadolu ve Trakya, Başlangıcından Pers Egemenliğine Kadar*, 75.

⁴³² Sevin, *Eski Anadolu ve Trakya, Başlangıcından Pers Egemenliğine Kadar*, 75.

⁴³³ Dolukhanov, 299.

⁴³⁴ Dolukhanov, 300.

⁴³⁵ Sevin, *Anadolu Arkeolojisi*, 90.

⁴³⁶ Sevin, *Anadolu Arkeolojisi*, 90.

⁴³⁷ Micheal Roaf, *Atlaslı Büyük Uygarlıklar Ansiklopedisi 9, Mezopotamya ve Eski Yakındoğu*, Çev. Zülal Kılıç, İletişim Yayınları, İstanbul, 1996 s.51.

⁴³⁸ Köroğlu, 44.

⁴³⁹ Köroğlu, 45.

Halaf kültürünün etkisi altında bulunan bölgelerde oldukça gelişkin bir ticaret sistemi kurulmuştur. Bu dönemde Doğu Anadolu'da Van Gölü'nün doğu kıyısında bulunan Tilkitepe önemli bir ticaret istasyonu işlevi yerine getirmiştir⁴⁴⁰. Tilkitepe'nin Nemrut volkanına yakın olması Mezopotamya ile yapılan doğal cam ticaretinde önemli bir rol oynamıştır⁴⁴¹. Bu dönemde Halaf ticaret ağı, Muş ovasını aşır Elazığ Çınaz, Korucutepe ve Tülintepe'ye kadar uzanmıştır. Halaf döneminde Güneydoğu Anadolu'daki Saçakgözü, Samsat, Kargamış ve Harran ovası ticaretin yoğun yapıldığı yerlerdir⁴⁴².

Obeyd ya da Ubaid diye adlandırılan kültür adını Güney Irak sınırları içerisindeki Fırat Nehrinin batı kıyısında, Ur kentine yaklaşık olarak 6 kilometre uzaklıktaki Tell Ubaid Höyükten almıştır⁴⁴³. Sevin bu dönemi Mezopotamya prehistoryasının en önemli evresi ve aynı zamanda Sümer medeniyetinin temellerinin atıldığı bir evre olarak ele almıştır⁴⁴⁴. Obeyd döneminde Güney Mezopotamya ile Kuzey Suriye ve Doğu Anadolu arasında geniş çaplı ticaret ilişkileri kurulmuştur. Anadolu'nun zengin obsidiyenlerin Mezopotamya'ya taşınmıştır. Bu kültürün yayıldığı alanlar ise; kuzeyde Elazığ-Malatya bölgeleri, kuzeybatıda Adıyaman -Mersin ile güneydeki Amik Ovası batıdaki sınırları oluşturmaktaydı; doğuda Zagroslar ve kuzeydoğuda Urmiye Gölü yer almaktaydı⁴⁴⁵.

Obeyd kültürü daha önce kuzeyde yaşanan gelişmeleri ve Halaf kültürünün birikimlerini de harmanlayarak ortak bir tarih oluşturup, orada yaşanan süreçleri birbirine bağlı olaylar dizisi haline getirmiştir⁴⁴⁶. Bu dönemde Neolitik Çağın eşitlikçi yapısı terk edilmiş ve sınıf farklılıkları oluşmuştur. Toplumsal iktidar tapınaklar vasıtasıyla kurumsallaşmıştır. Maisels tapınakları; yerli toplulukların ritüel ve örgütsel merkezleri olarak tanımlamaktadır⁴⁴⁷. Tapınakların, topluluğun sadece birliğini ve kozmosla ilişkisini simgelemekle kalmayıp bir merkezi alan işlevi gördüğünü söyleyerek; tapınakları topluluğun içinde yer alan ve ona ait olan özel bir kurum olarak

⁴⁴⁰ Sevin, *Anadolu Arkeolojisi*, 93-94.

⁴⁴¹ Sevin, *Anadolu Arkeolojisi*, 93-94.

⁴⁴² Sevin, *Anadolu Arkeolojisi*, 94.

⁴⁴³ Sevin, *Anadolu Arkeolojisi*, 95.

⁴⁴⁴ Sevin, *Anadolu Arkeolojisi*, 95.

⁴⁴⁵ Sevin, *Anadolu Arkeolojisi*, 96-97.

⁴⁴⁶ Frangipane, *Yakındoğu'da Devletin Doğuşu*, 127.

⁴⁴⁷ Frangipane, *Yakındoğu'da Devletin Doğuşu*, 127.

ifade etmiştir⁴⁴⁸. Özel mülkiyetin göstergesi olan mühürler ve onların üzerindeki karmaşık simgesel anlamlar içeren sahneler ve dönemin kil heykelcikleri Obeyd sanatının bir yansıması olarak kabul edilmiştir. Bu dönemin mimarisi hakkında kesin bir bilgi olmamakla beraber bu dönemdeki mimari yapı Halaf döneminin devamı olarak kabul edilmiştir. Dönemin çanak çömleği kronolojik bir sıra halinde ve çeşitli topluluklarla kültürel ve ekonomik etkileşimi bağlamında ele alınmıştır⁴⁴⁹.

Bunlar;

- *Ubeyd 1 çanak çömleği, kahverengi boyayla yapılmış küçük düz çizgilerle bezeli ince tek renkli mallardan oluşmaktadır. Bezekler arasında ızgaralar, üçgenler ve zikzaklar yer almaktadır. Bu bezemelerin Samarra keramiği üzerinde de bulunması dikkat çekicidir.*

- *Ubeyd 2 yerleşmeleri Hacı Muhammed çanak-çömlek üslubundan açık bir ayrılık gösterir. Bu keramik grubu, metalik bir parlaklıkta ve koyu renkte idi. Sığ ve geniş çanakları, çömlekleri ve uzun bardakları içeren bu keramikler, açık renkli düz bir zemin üzerinde koyu renkli alanlar oluşturan birbirine yakın bezeklerle süslenmiştir.*

- *Ubeyd 3 ve Ubeyd 4 evrelerine ait çanak-çömlek daha basit bir tasarıma sahiptir. Bu evrede boyalı keramik hızla yok olmuş ve mallar yavaş dönen tezgâhlarda yapılmıştır⁴⁵⁰.*

Obeyd döneminde ticaret oldukça gelişmiştir. Bu dönemde Mezopotamya'da sulu tarım başlamış, toplumun refah seviyesi yükselmiş ve kentlerde nüfus artmıştır. Artan nüfusun ihtiyaçları olan maden, değerli taşlar ve kereste gibi ihtiyaçlar kurulan koloniler vasıtasıyla ithal edilmiştir⁴⁵¹. Anadolu'nun maden ve kereste bakımında zengin olması, Mezopotamya'nın ticaretinin büyük bir bölümünü Anadolu'daki tüccarlarla yapmasına neden olmuştur. Tüccar gruplarının yoğun aktivitesi toplumlar arasında kültürel etkileşimlerin yaşanmasına ve toplumun kimliğini yansıtan materyal kültür (çanak-çömlek) modellerinin ortaklaşmasına neden olmuştur. (bkz. Ek 7)

⁴⁴⁸ Dolukhanov, 359.

⁴⁴⁹ Dolukhanov, 360-362.

⁴⁵⁰ Dolukhanov, 362.

⁴⁵¹ Köroğlu, 48.

3.2.2. Bir Dünya Sistemi Olarak Uruk Ticaret Olgusu ve Anadolu'daki Yansıması

M.Ö. 4. binyıl insanlık tarihi açısından bir dönüm noktasıdır. İnsanlık tarihi için dev adımlar sayılan, kentlerin kuruluşu, yazı sistemine geçilmesi, bir hiyerarşi tarafından oluşturulmuş işgücüne profesyonel bir şekilde yürütülen ticaret organizasyonu gibi gelişmeler Güney Mezopotamya'da ortaya çıkan Uruk dönemi gelişmeleridir⁴⁵². Bu gelişmeler Mezopotamya'da ortaya çıkmış olmakla birlikte tüm Yakındoğu'yu ciddi bir şekilde etkilemiştir⁴⁵³. Uruk kültürel gelişimi kendisinden önceki Samarra, Halaf ve Obeyd dönemi birikimlerini kendisine basamak yaparak yükselişe geçmiştir. Mezopotamya'da ortaya çıkan bu kültürler geniş bir coğrafik alana yayılmışlardır. Bu dönem kültürünün taşıyıcısı konumundaki topluluklar çanak-çömlek yapımında, şehirleşmede ve tarımsal alanda devrim niteliğinde adımlar atmışlardır. Uruk sistemi de bu adımların izlerini sürerek kendisini var etmiştir.

Köroğlu'na göre Uruk dönemi kentli yaşam biçiminin ortaya çıkışını ifade eder.⁴⁵⁴ M.Ö. 4. binyıldan itibaren Güney Mezopotamya'daki kentler çekim merkezi haline gelmiş ve bu kentlerin nüfusu çok hızlı bir şekilde artmıştır. Bu dönemde sulu tarıma geçilmiş ve ekilip biçilen alanların sayısında artışlar olmuştur⁴⁵⁵. Büyüyen kentlerin tarım ve hayvansal ürünler dışındaki maden, değerli taş ve kereste gibi gereksinim duyulan ürünler, sınırların ötesinde, kurulan gelişkin ticaret ağıyla sağlanabilmıştır⁴⁵⁶.

Uruklu tüccar grupları bu dönemde Mezopotamya'nın bilinen sınırları dışına çıkarak "Uruk Dünya Sistemi" denilen yapıyı oluşturdular⁴⁵⁷. Sosyal bilimcilerin böyle bir tanım yapmalarının nedeni Uruk sisteminin dönemin koşullarında insan aklını zorlayan bir biçimde geniş sınırlara ulaşarak ticaret ağı kurmuş olmasıdır. Bu ticaret sistemi ile;

“Tüccarlar; bakırı Basra Körfezi'ndeki Oman'dan, ya da olasılıkla doğu dağlarından getiriyorlardı. Kalayı Doğu İran'daki Drangiana'dan, Suriye'den, Küçük Asya'dan hatta Avrupa'dan sağlanmış olabilir. Gümüş ve Kurşun Toros dağlarından, Kereste ise Kuzeydoğu dağlarından ve hatta

⁴⁵² Marc Van De Mieroop, *Antik Yakındoğu'nun Tarihi İ.Ö. 3000-323*, Dost Yayınevi, Ankara, 2004, s.39.

⁴⁵³ Mieroop, 39.

⁴⁵⁴ Köroğlu, 49.

⁴⁵⁵ Köroğlu, 49.

⁴⁵⁶ Köroğlu, 50.

⁴⁵⁷ Köroğlu, 50.

Suriye'nin kıyı sıra dağlarından getirilmekteydi. En iyi taş Oman'dan, laciverttaşı Kuzeydoğu Afganistan'daki Badakşan'dan, sedef Basra Körfezi'nden, batık deniz kabukları Hindistan yarımadasında getiriliyordu⁴⁵⁸. Bu dönemde ticaret o kadar yaygındı ki, İndus Vadisindeki şehirlerden mamul maddeler, mühürler, muskalar, boncuklar ve hatta çömlek kaideler getirilmekteydi. Childe, bu ticareti yürütenlerin: çöl kenarında varlıklarını sürdüren vahşiler, göçebelikle uğraşan kabileler ya da daha sonraki tarih devirlerinde her yerde tacirler olarak göze çarpan Samiler olduğunu söylemektedir⁴⁵⁹”.

Dönemin koşulları düşünüldüğünde geniş bir coğrafik alanda yürütülen bu ticaret iyi organize olmayı, gelişkin bir iş bölümü ve çeşitli işkollarında uzmanlaşmayı zorunlu kılmaktadır. Tüccar grupları malları başka bölgelere aktarırken çölleri, bataklıkları, dağ yamaçlarını aşmak zorundaydı. Bu durumdan yola çıkarak tüccarların mal taşımada farklı yöntemler kullandıklarını düşünmekteyiz. Bu yöntemler: nehirler ve kanallar, kara yolu ve acentelerdir. Daha sonraki Asur ticareti de bu şekilde gerçekleşmiştir⁴⁶⁰.

Geniş bir coğrafyada yürütülen Uruk dönemi ticaret sisteminin önemli kanıtlarından biri olan silindir mühürler çeşitli özellikleriyle dikkat çekici niteliktedir⁴⁶¹. Bu mühürler ilk ortaya çıktıkları andan itibaren oyma sahnelerinin son derece ayrıntılı ve zarif oldukları görülmektedir. Mühürler kabuklardan, kemikten, seramikten ya da lapis lazuliden yapılmaktaydı⁴⁶². Özel mülkiyetin birer göstergesi olan mühürler aynı zamanda idari bir işleve de sahiptiler⁴⁶³. Uruk döneminde, üretici işgücündeki uzmanlaşma ve bireysel olarak ailelerin kendi kendilerine yetmediklerinde, mal takasını düzenleyecek bir otoriteye gereksinim duymuşlardır. Bu da Obeyd döneminde temelleri atılan "Tapınak Merkezli" ekonomi sistemidir. Bu sistem toplumda ortak bir ideoloji oluşturup toplumu aynı amaçlar etrafında bir araya getirmekteydi. Bu dönemde yapılan devasa tapınaklar bunun somut kanıtlarıdır. Tanrı'nın evi olarak inşa edilen tapınak, sistemin işlemesinde bir motor gücü.

⁴⁵⁸ Childe, *Tarihte Neler Oldu*, 115.

⁴⁵⁹ Childe, *Tarihte Neler Oldu*, 115-116.

⁴⁶⁰ Childe, *Tarihte Neler Oldu*, 116.

⁴⁶¹ Mieroop, 45.

⁴⁶² Mieroop, 46-47.

⁴⁶³ Mieroop, 46-47.

Urukta üretilen mallar tapınakta toplanıp yeniden dağıtılmaktaydı. Üreticiler ürettikleri malı "Tanrının evi" olarak adlandırdıkları tapınaklara getirir ve buradan ihtiyaçları nispetinde ürünler alırlardı. Tanrı merkezli birleştirici bir ideoloji toplumun örgütlenmesini ve üretimini kolaylaştıran, teşvik eden bir konuma sahipti⁴⁶⁴. Tapınağın malların toplanmasında ve yeniden dağıtılmasında üstlendiği rol yeni uzmanlık alanlarının oluşmasına neden olmuştur⁴⁶⁵. Toplanan malların sayımı, ölçülmesi, değer biçilmesi, kaydının tutulması gibi işler yönetsel alanda uzmanlaşmaya, gelişmiş kayıt ve hesaplama sistemlerinin oluşmasına kaynaklık etmiştir. Bu da bürokrasinin önemli bir alanı olarak görülen muhasebe sisteminin oluşmasına neden olmuştur⁴⁶⁶. Ticaret sisteminin belli bir düzende işletebilmesi için standart ölçeklerin oluşturulması bir zorunluluk haline gelmiştir. Son olarak yapılan bu ticaret aktivitelerinin daha sağlıklı bir sisteme kavuşturulması için yazı sistemi geliştirilmiştir⁴⁶⁷.

Uruk döneminde kültürel ve toplumsal bilgi mübadelesinde önemli gelişmeler kaydedilmiştir. Dönemin hakim kültürel birikimi kentlerin sınırlarını çokça aşacak düzeydedir. Algaze'ye göre; uzun mesafeli ticaret ağları resmileşmekle birlikte, bu ticaret ağı stratejik noktalarda uzmanlaşmış yerleşimlerin ortaya çıkmasına neden olmuştur⁴⁶⁸. Algaze yaşanan gelişmeleri üç aşamada ele almaktadır⁴⁶⁹. Bunlar: ilk aşamada güney Mezopotamya'ya komşu olan güneybatı İran'ın kolonileştirilmesi, ikici aşamada kuzey Mezopotamya ovalarına doğru genişleyen ve yarışan devletlerin yönettiği bir dışarıya yayılmanın meydana gelmesidir⁴⁷⁰. Yayılma alanı, stratejik açıdan oldukça önemli olan doğu-batı yönündeki su yollarının kesişim noktasında yer almaktaydı. Bu açıdan bakıldığında Fırat'ın Büyük Kavisini oldukça önemliydi ve yerleşimlerin çoğu bu kaviste toplanmaktaydı. Bu kaviste yer alan başlıca yerleşim yerleri: Samsat, Karkamış, Habuba-Kabira, Cebel Aruda, Lidar Höyük ve Hassek Höyük'tür⁴⁷¹. Üçüncü aşamada ise, dağlık çevrelerde daha küçük boyutlarda olan karakol niteliğinde yerleşim yerleri kurulmuştur. Karakollar stratejik açıdan Uruk'a mal

⁴⁶⁴ Mieroop, 46-47.

⁴⁶⁵ Mieroop, 46-47.

⁴⁶⁶ Mieroop, 46-47.

⁴⁶⁷ Mieroop, 46-47.

⁴⁶⁸ Guillermo Algaze, *The Uruk World System: The Dynamics of Expansion of Early Mesopotamian Civilisation*, University Chicago Press, Chicago, 1993, s.74-84

⁴⁶⁹ Algaze, 74-84.

⁴⁷⁰ Algaze, 74-84.

⁴⁷¹ Algaze, 74-84.

aktarabilecek ve ulaşım güvenliği sağlayabilecek noktalarda kurulmuşlardır. Bunların en iyi bilinenleri: Orta Zagros bölgesindeki Kangavar vadisinde bulunan Godin Tepe ile Orta İran Yaylasının eteklerinde bulunan Tepe Sialk'dır⁴⁷². Kuzeyde, özellikle Yukarı ve orta Fırat bölümlerinde kurulan ticaret istasyonlarında ciddi bir şekilde Uruk etkisi saptanmıştır.

Bu etki dört şekilde kategorize edilmiştir. Bunlar;

- *tamamen güney buluntu topluluğuna ait kültürel öğelere rastlanan koloniler,*
- *maddi kültürde güney öğelerinin ciddi bir oran oluşturduğu yerleşmeler,*
- *Bazı güney etkiler olmakla birlikte esasen yerel karakterli yerleşmeler,*
- *Yalnızca yerli maddi kültür öğelerine sahip yerleşmelerdir*⁴⁷³.

Uruk sistemi güney Mezopotamya'da belli bir ekonomik standart oluşturduktan sonra İran, Suriye ve Anadolu'da koloniler kurarak, ihtiyaç duyduğu malları Uruk merkezine aktarmıştır. Kurulan bu ticaret ağı "koloni sistemi" ya da "uzak karakol" diye ifade edilmiştir. Koloniler genellikle, anakarayla uzak bölgelerin kültürel ve politik ilişkisinin devam ettiği bir nüfus hareketi olarak tanımlanmıştır. Helwing, Uruk kolonilerinin 16 ve 19. yüzyıllar arasındaki Avrupa güçlerinin emperyalist kolonilerinin aksine barışçıl bir şekilde Uruk merkezine mal tedarik eden koloniler olduğunu söylemektedir⁴⁷⁴. Uruk koloni sistemi tarihsel anlamda ilk olması açısından önemlidir. Ticaret araştırmalarında merkez-çevre ilişkilerinin anlaşılmasında Uruk koloni sistemi Tarihöncesi dönem toplumlarının ticaret aktivitelerine dair oldukça profesyonel sayılabilecek bir örnektir. Ekonomi sistemleri ve ticaret ağları araştırmalarında Uruk sistemi değerli bilgiler sunmaktadır. Uruk'ta gözlemlenen düzenli gelişim sürekli olarak kendisini ayakta tutabilecek yeni yayılım alanları aramıştır. Tarihsel birçok diğer örneğin aksine bu yayılım ve mal tedariki savaşçı bir yöntemle gerçekleşmeyip her zaman ticaret merkezli olmuştur. "Kazan-kazan" ilişkisi olarak da nitelenebilecek olan bu ticaret, tarafların karşılıklı çıkarları gözetilerek gerçekleşmiştir. Gelişkin ve barışçıl

⁴⁷² Dolukhanov, 373.

⁴⁷³ Dolukhanov, 374.

⁴⁷⁴ Helwing, 91-99.

Uruk sisteminin bunu başarabilmesi doğal olarak bir ticaret ve yönetim kültürünün aktarımını da gerektirmekteydi. Zaten birçok bölgeyle ticaret yapan ve teknolojik olarak oldukça ileri bir düzeyde olan Uruk sisteminin ticaret yaptığı bölgelere öğretebileceği birçok yeni yöntem ve sistem bulunmaktaydı. Ticaret yaptığı bölgelerde koloniler kuran Uruk sistemi bu şekilde sürekli ve güvenli bir ticareti garanti altına almıştır. Uruk döneminde Anadolu'da ve öteki coğrafyalarda kurulan koloniler aşağıda tanımlanacaktır. (bkz. Ek 8)

3.3. GÜNEYDOĞU ANADOLU'DAKİ URUK TİCARET İSTASYONLARI

3.3.1. Hassek Höyük

Güneydoğu Anadolu'da M. Ö. 3400 yılları civarına denk gelen, Siverek yakınlarındaki Hassek Höyük sitesi, Fırat Nehri'nin sol yatağında, Toros dağ zincirinin bitiminde olan Gerger kalesinin 20 km aşağısında, Fırat'ın antik kesişmelerinin yakınında güzel bir manzaraya sahip tepelerin üzerinde yer almaktadır⁴⁷⁵. Hassek Höyük ilk defa Mehmet Özdoğan başkanlığında Aşağı Fırat Havzası 1977 Yüzey araştırmaları sırasında saptanmış ve 1978 yılında İstanbul Alman Arkeolojisi Enstitüsü ile Münih Üniversitesi'nin ortak projesi olarak başlayan kazılar B. Hrouda ile M. R. Behm-Blancke başkanlığında 1986 yılına kadar kazı çalışması sürdürülmüştür⁴⁷⁶.

Hassek Höyük kazılarındaki arkeolojik buluntu zenginliği ilk dönem toplulukları arasındaki kültürel etkileşimlerin boyutlarını ortaya çıkarması bakımından oldukça önemlidir. Yerleşim alanının çevresi tahkimatlı bir surla çevrilmiş olup kalenin dışında da yerleşim alanları bulunmaktadır⁴⁷⁷. Buradaki yapılara bakıldığında kronolojik olarak Geç Kalkolitik Çağ ile İlk Tunç Çağı arasındaki döneme denk gelmektedir. Buradaki yapılar ana toprak üzerine inşa edilmiş ve dörtgen planlı evlerden oluşmaktadır⁴⁷⁸. Yerleşmede günlük yaşamı ve ekonomik uğraşları yansıtacak silindir mühürler, amuletler, tunç ve pişmiş toprak iğneler, tezgâh ağırlıkları, ağırşaklar, taş ağırlıklar gibi

⁴⁷⁵ Helwing, 91-99.

⁴⁷⁶ Savaş Harmankaya-Burçin Erdoğan, *Hassek Höyük*, Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri, TASK Yayınları, İTÇ, İstanbul, 2002.

⁴⁷⁷ Manfred R. Behm-Blancke, *1986 Yılı Hassek Höyük Kazıları, IX. Kazı Sonuçları Toplantısı*, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü, Ankara, 1987, s.70-71.

⁴⁷⁸ Harmankaya- Erdoğan, *Hassek Höyük*

buluntular tarz olarak Uruk etkisini yansıtır⁴⁷⁹. Burada bulunan eğri ağızlı şişeler veya kırmızı astarlı, delikli tutamaklı ufak şişeler Uruk çanak-çömleğinin tipik temsilcisidir⁴⁸⁰. Hassek Höyük maden, değerli taş ve kereste bakımından oldukça fakir olan Mezopotamya'ya mal taşımak amacıyla kurulan tipik istasyonlardan biridir⁴⁸¹. Fırat kavisi boyunca kurulan ticaret istasyonlarından birisi olmasının yanı sıra yerel özellikleriyle de ön planda olan bir merkezdir⁴⁸². Hamuru samanla karıştırılarak yapılan çanak-çömlekler yerel kültürlerin güçlü etkilerinin olduğunu göstermektedir⁴⁸³.

3.3.2. Samsat

Uruk koloni sisteminin Anadolu'daki önemli yerleşim merkezlerinden birisi de Adıyaman il merkezinin güneyinde yer alan Samsat'tır. Samsat'tın jeopolitik açıdan önemli bir konumda bulunması Tarihöncesi ve tarihi devirlerde yerleşim alanı olarak seçilmesine neden olmuştur. Fırat kavisi diye tanımlanan coğrafik alandaki Samsat güney Mezopotamya'ya mal aktarmada önemli bir işleve sahiptir. Koloni Çağında Suriye ve Irak'tan gelen ticaret yolu Fırat'ı aşp Adıyaman üzerinden Kayseri'ye ulaşmaktaydı⁴⁸⁴. Samsat Aşağı Fırat Yüzey Araştırmaları kapsamında 1975 ve 1977 yıllarında sistemli yüzey araştırmaları yapılmış ve Höyüğün Halaf Döneminden Osmanlı'ya kadar sürekli bir yerleşim alanı olarak kullanıldığı anlaşılmıştır. Daha sonra N. Özgüç tarafından 1978-1987 yılları arasında kazılara devam edilmiştir⁴⁸⁵.

Samsat'ta Suriye kökenli basit kaplar, devetüyü ve açık kırmızı maldan kaplar, metalik maldan kaplar, saman yüzölçümlü açık maldan kaplar gibi çeşitlilik gösteren çanak çömlek tipleri görülmüştür. Burada maden olarak önemli bir bulguya rastlanmamıştır. Samsat'ta savunma amaçlı çeşitli aletlere de rastlanmıştır⁴⁸⁶.

⁴⁷⁹ Manfred R. Behm-Blancke, *Hassek Höyük*, ArkeoAtlas Özel Sayı İstanbul, 2011, s.142-143.

⁴⁸⁰ Behm-Blancke, 142.

⁴⁸¹ Behm-Blancke, 142.

⁴⁸² Behm-Blancke, 142.

⁴⁸³ Behm-Blancke, 143.

⁴⁸⁴ Savaş Harmankaya-Burçin Erdoğan, *Samsat*, Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri, TASK Yayınları, İTÇ, İstanbul, 2002.

⁴⁸⁵ Harmankaya-Erdoğan, *Samsat*.

⁴⁸⁶ Harmankaya-Erdoğan, *Samsat*.

3.3.3. Lidar Höyük

Lidar Höyük Şanlıurfa il merkezinin kuzeybatısında, Bozova İlçesinin güneyinde yer alan önemli bir yerleşim alanıdır. Yerleşim alanı Alman Arkeoloji Enstitüsü ve Heidelberg Üniversitesi adına H. Hauptman'ın başkanlığında kazılmıştır⁴⁸⁷. Höyük kronolojik olarak Neolitik Dönemden Orta Çağa kadar yerleşim alanı olarak kullanılmıştır⁴⁸⁸. Bu yerleşim alanının tarihsel anlamda uzun bir süre iskân görmüş olması jeopolitik açıdan önemli bir yer olduğunun göstergesidir. Lidar Höyük bizim açımızdan Uruk Ticaret Sisteminin Anadolu'daki bir istasyonu olması bakımından ele alınacaktır. Höyük coğrafik konum olarak ticaret yolları üzerinde, tam karşısında bulunan Gritille güneydoğusundaki Samsat ile Fırat Nehrinin aşıldığı bir geçit görevini yerine getirmiş olması hasebiyle önemli bir yerleşim alanı olarak görülmüştür⁴⁸⁹. Lidar Höyük buluntu topluluğu ile İlk Tunç Çağında bölge kültürleri arasında yoğun siyasi, kültürel ve ticari ilişkiler saptanmıştır. Bunlar çanak çömleklerde, mezar tiplerinde ve hediye armağanlarında ve mimari yapıda kolay bir şekilde somutlanabilir verilerdir.

3.3.4. Hacinebi Tepesi

Hacinebi Tepesi, Şanlıurfa'nın Birecik İlçesinde Fırat Nehri'nin doğu yakasında yer alan önemli bir yerleşim alanıdır⁴⁹⁰. Kronolojik olarak İlk Tunç Çağında iskân edildiği tespit edilmiştir. Tepe 1992 yılında G. J. Stein yönetiminde ABD Northwestern üniversitesi adına kazılmıştır⁴⁹¹. Uruklu tüccar gruplarının Anadolu'daki istasyonlarından biridir. Stratejik olarak önemli bir konumda bulunması tüccar grupların Fırat'ın doğu yakasına geçerken kullandıkları bir noktadır. Tepe kuzey güney istikametinde yapılan ticaretin önemli bir güzergâhı konumundadır⁴⁹². Hacinebi arkeolojik buluntu topluluğu çeşitlilik göstermektedir. Buluntular arasındaki zengin mezar armağanları dikkat çekici niteliktedir. Yerleşim alanında çeşitli tipte bakır-tunç iğneler, küpe olarak kullanılmış olan bir adet gümüş halka bulunmuştur. Buluntular

⁴⁸⁷ Harmankaya-Erdoğan, *Samsat*.

⁴⁸⁸ Harmankaya-Erdoğan, *Samsat*.

⁴⁸⁹ Harmankaya-Erdoğan, *Samsat*.

⁴⁹⁰ Harmankaya-Erdoğan, *Samsat*.

⁴⁹¹ Harmankaya-Erdoğan, *Samsat*.

⁴⁹² Harmankaya-Erdoğan, *Samsat*.

arasında farklı işlevlere sahip ve değişik motifleri olan çömleklere ve kaplara da rastlanmıştır.⁴⁹³

3.3.5. Doğu Anadolu'daki Uruk Ticaret İstasyonları

3.3.6. Değirmen-tepe

Değirmen-tepe Altınova'nın doğu ucunda, Murat Suyunu batıdan sınırlayan yumuşak sırtların kenarında yer alan doğal bir tepe görünümündedir⁴⁹⁴. Yüzey araştırmalarında elde edilen bulgularda buranın Son Kalkolitik Çağ, İlk Tunç I ve II dönemleri ile Erken Demir Çağlarında yerleşim yeri olarak kullanıldığı tespit edilmiştir⁴⁹⁵. Değirmen-tepe kazısı 1973 yılında, bir kazı mevsiminde Refik Duru yönetiminde gerçekleştirilmiştir⁴⁹⁶. Burada yapılan çalışmalarda bulle ve bol sayıda mührün bulunmuş olması Değirmen-tepe'nin Kalkolitik dönemde önemli bir ticaret merkezi olduğunu göstermektedir⁴⁹⁷. Bu ticaret aktivitesi Anadolu'nun diğer bölgeleri, Kuzey Mezopotamya ve Suriye ile gerçekleşmiştir. Ticaret faaliyetlerinin büyük bir kısmının Fırat Nehri vasıtasıyla gerçekleştiği tahmin edilmektedir.⁴⁹⁸ Bu Buradaki çanak-çömlek tipleri oldukça çeşitlilik göstermektedir ancak daha baskın olan mal grubu Karaz(Erkentranskafkasya/Kura-Aras/Kehirbet-Kerak/siyah-kırmızılı açkılı) diye adlandırılan tiplere rastlanmıştır⁴⁹⁹. Yerleşme alanında obsidyenden ve çakmaktaşıdan yapılmış çeşitli aletlere, maden olarak da bakır-tunç iğnelere rastlanmıştır⁵⁰⁰.

3.3.7. Tepecik

Tepecik Elazığ il merkezinin doğusunda, Tepecik Köyü'nün güneybatısında yer alan önemli bir yerleşim alanıdır. Kazı çalışmaları 1968-1974 yılları arasında Refik

⁴⁹³ Harmankaya-Erdoğan, Samsat..

⁴⁹⁴ Savaş Harmankaya-Burçin Erdoğan, *Değirmen-tepe, Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri*, TASK Yayınları, İTÇ, İstanbul, 2002.

⁴⁹⁵ Harmankaya-Erdoğan, *Değirmen-tepe*.

⁴⁹⁶ Harmankaya-Erdoğan, *Değirmen-tepe*.

⁴⁹⁷ Ufuk Esin, *Değirmen-tepe (Malatya) Kazısı 1981 Yılı Sonuçları*, IV. Kazı Sonuçları Toplantısı, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü, Ankara, 1982, s.43.

⁴⁹⁸ Esin, 43.

⁴⁹⁹ Esin, 43.

⁵⁰⁰ Esin, 43.

Duru başkanlığında yürütülmüştür⁵⁰¹. Yapılan detaylı araştırmada burada Kalkolitik Çağa, İlk Tunç Çağına, Demir Çağına ve Ortaçağa ait malzemeler bulunmuştur⁵⁰². Mimari yapı olarak dörtgen biçimli yapılara rastlanmış ve yerleşim alanının etrafı surla çevrilmiştir. Buradaki sivil mimariye bakıldığında toplumun sosyo-ekonomisi hakkında önemli veriler elde etmek güçtür⁵⁰³. Tepecikteki mal grubunda Erken Transkafkas olarak adlandırılan Karaz kültürünün hakim olduğu görülmektedir⁵⁰⁴. Yerleşme alanında obsidiyen taşından yapılma aletlere, madenden yapılmış çeşitli buluntulara rastlanmıştır⁵⁰⁵. Tepecik buluntuları arasındaki mühürler toplumda yoğun bir ticari faaliyetin olduğunu göstermektedir. Bu yerleşme alanı Mezopotamya-Güneydoğu Anadolu, Anadolu-Akdeniz, Kafkasya-Kuzeydoğu Anadolu, İran ile Doğu Anadolu ve İç Anadolu bölgeleri arasındaki kültürel ilişkilerde bir köprü işlevi görmüştür⁵⁰⁶.

3.3.8. Norşuntepe

Norşuntepe Elazığ'ın doğusunda yer alan, verimli Altınova'nın büyük höyüklerinden birisidir. Buradaki kazılar Alman Arkeolojisi Enstitüsü adına H. Hauptman'ın başkanlığında gerçekleşmiştir⁵⁰⁷. Norşuntepe'nin Son Kalkolitik Çağ'dan Demir Çağı'nın sonuna kadar yoğun bir şekilde yerleşim alanı olarak kullanıldığı tespit edilmiştir⁵⁰⁸. Mimari yapı olarak taş temel üzerine kerpiç malzeme kullanılmıştır. Tek odalı evlerin içinde kerpiç sekiler ve yuvarlak biçimli merkezi ocaklar bulunmaktadır. Yapıların damlarının ahşap/kamış-saz olabileceği düşünülmektedir. Mimari yapıda zamanla değişimler meydana gelmektedir. Norşuntepe zamanla Karaz kültürüne mensup göçer toplulukların etkisi altına girerek kültürel anlamda bir dönüşüm yaşamış ve Karaz kültürü buradaki hakim kültür haline gelmiştir⁵⁰⁹. Yerleşme alanında bulunan saray kompleksi burada yönetim organizasyonunun oluştuğunu göstermekte ve dönemim siyasi yapısı hakkında fikir vermektedir⁵¹⁰. Çanak-çömlek yapımında yerel

⁵⁰¹ Savaş Harmankaya-Burçin Erdoğan, *Tepecik*, Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri, TASK Yayınları, İTÇ, İstanbul, 2002.

⁵⁰² Harmankaya-Erdoğan, *Tepecik*

⁵⁰³ Harmankaya-Erdoğan, *Tepecik*

⁵⁰⁴ Harmankaya-Erdoğan, *Tepecik*

⁵⁰⁵ Harmankaya-Erdoğan, *Tepecik*

⁵⁰⁶ Harmankaya-Erdoğan, *Tepecik*

⁵⁰⁷ Harmankaya-Erdoğan, *Tepecik*

⁵⁰⁸ Harmankaya-Erdoğan, *Tepecik*

⁵⁰⁹ Harmankaya-Erdoğan, *Tepecik*

⁵¹⁰ Harmankaya-Erdoğan, *Tepecik*

unsurlar göze çarpmakla birlikte farklı kültürlerle ait mallar da bulunmaktadır. Bu yerleşim bölgesi zamanla Karaz kültürünün etkisi altında kalarak bu kültürün etkisini yansıtan mallar üretilmiştir⁵¹¹. Norşuntepe buluntuları arasında obsidiyen ve maden döküm tekniğine ait buluntular dikkat çekici niteliktedir.⁵¹²Norşuntepe Mezopotamya ile İç Anadolu bölgeleri arasında bir köprü işlevini görmüştür. Farklı kültürlerin kesişim alanında yer alan Norşuntepe kent devleti düzeyinde bir yapı oluşturarak çevresindeki topluluklar üzerinde başkent işlevini yerine getirmiştir.

3.3.9. Arslantepe

Arslantepe Malatya il merkezinin kuzeydoğusunda, Ordüzü mevkiî adı verilen yerdedir⁵¹³. Buradaki kazı çalışmaları eskiye dayanmakta ve günümüzde de kazılar devam etmektedir. Arslantepe'deki kazılar La Sapienza Üniversitesi adına Marcella Frangipane başkanlığında yürütülmektedir. Yerleşim alanının Kalkolitik Çağ'dan Geç Hitit dönemine kadar sürekli iskân edildiği görülmüştür⁵¹⁴. Arslantepe farklı bölgeleri birbirine bağlayan yolların kesişim noktasında yer almaktadır. Jeopolitik açıdan önemli olmasının nedenlerinden biri de Fırat kavisi diye tabir edilen coğrafik bölgenin içinde yer almasıdır. Yerleşim alanı Mezopotamya'dan İç Anadolu Bölgesi'ne, Tohma Vadisi yoluyla giden ticaret yolunun üstünde yer almaktadır⁵¹⁵.

Malatya Arslantepe politik yapısıyla ön planda olan önemli bir merkezi alandır. Kenti yönetenler bölgenin kaynakları üzerinde hâkimiyet kurarak Kuzey Mezopotamya ile yoğun bir ticari faaliyet içine girmişlerdir. Yerleşim alanında bulunan yapılar dönemin ihtişamlı yapısı hakkında önemli bilgiler sunmaktadır⁵¹⁶. Bu ihtişamlı yapılar içindeki mühürlerin fazlalığı ticaretin boyutlarını açıklamada önemli bir veridir. Arslantepe Mezopotamya sistemine benzer bir ticaret sistemi kurmuş olmasına rağmen buradaki kültürel ve siyasi yapı yerel karakterlidir. Uruk koloni sistemiyle yoğun bir etkileşim içinde olmasına rağmen yerel karakterli kimliği hep ön planda olmuştur. Yerleşim alanı Tunç Çağında Karaz kültürünün etkisi altına girmiştir. Çanak çömlek olarak çeşitlilik göstermektedir. Buradaki buluntular arasında Mezopotamya'dan ithal

⁵¹¹ Harmankaya-Erdoğan, *Tepecik*

⁵¹² Harmankaya-Erdoğan, *Tepecik*

⁵¹³ Harmankaya-Erdoğan, *Tepecik*

⁵¹⁴ Harmankaya-Erdoğan, *Tepecik*

⁵¹⁵ Harmankaya-Erdoğan, *Tepecik*

⁵¹⁶ Harmankaya-Erdoğan, *Tepecik*

edilen mallar, Anadolu karakterli mallar ve Karaz kültürünü yansıtan mallar bulunmuştur⁵¹⁷. Arslantepe yontma taş endüstri zenginliği ve maden buluntu çeşitliliği ile göz kamaştırmaktadır. Malatya Arslantepe üzerine yapılan tartışmalarda buradaki anıtsal yapılar ile kentleşme sürecinin Mezopotamya'nın etkisiyle gerçekleştiğini ve bunların bölgeyi denetimleri altında tutan tüccar grupları olduğu savı da ileri sürülmüştür⁵¹⁸. Ancak bunun doğru bir yaklaşım olmadığı buradaki gelişmelerin yerel karakterli olduğu çeşitli verilerle kanıtlanmıştır.

3.4. ANADOLU'DA TOPLUMSAL ÖRGÜTLENMEDE YENİ BİR DÖNEM

Gordon Childe, Neolitik devrimin uzak Tarihöncesinin koyu karanlığında doğduğunu ve bu dönemi arkeolojik bir güneşin yansıyan ışınlarının hafifçe aydınlattığı az sayıda tepeden ve sonradan ortaya çıkarılan tablodan kabataslak bir şablon oluşturduğunu söylemiştir⁵¹⁹. Ancak "Şehir Devrimi" diye adlandırdığı Kalkolitik Çağ için ise Tarihöncesi dönemin alacakaranlığında, hemen gözlerimizin önünde başladığını ve doruğuna ancak yazılı tarih şafağının sökmesiyle ulaştığını söylemiştir⁵²⁰. Neolitik çağın dağınık ve küçük yerleşim birimleri zaman içindeki yeni atılımlarla kalkolitik devrimi gerçekleştirerek şehir devletlerinin temelini attılar. Neolitik dönemde yaşam alanlarını tanımlamak güç iken Kalkolitik Dönemin gelişmelerini somut verilerle tanımlamak daha kolay olmuştur. Bu dönemde insanoğlunun yerleşik düzeni iyice oturttuğu ve sınıf olgusunun daha da belirginleştiği görülmektedir. Kalkolitik Çağ özellikle madencilik açısından önemli gelişmelerin yaşandığı, bakırın yoğun bir şekilde kullanıldığı ve tunç yapımının da başladığı bir dönemdir⁵²¹.

Kalkolitik çağda Anadolu, sosyal, ekonomik ve politik açıdan Mezopotamya kültürlerinin etkisi altında kalmıştır. Bu dönemde Mezopotamya kültürünün temsilcileri olarak kabul edilen Halaf, Obeyd ve Uruk kültürel gelişimleri Anadolu'nun büyük bir kesiminde etkili oldular. Anadolu'da şehirleşme mimari yapı ve çanak çömlek yapımı bu kültürlerin etkileriyle şekillendi⁵²². Kalkolitik dönem gelişmeleri daha sonra

⁵¹⁷ Harmankaya-Erdoğan, *Tepecik*

⁵¹⁸ Frangipane, *Son Kalkolitik Çağ Doğu Anadolu*, 130-131.

⁵¹⁹ Childe, *Tarihte Neler Oldu*, 106.

⁵²⁰ Childe, *Tarihte Neler Oldu*, 106.

⁵²¹ Savaş Harmankaya, *Türkiye'de Kalkolitik Çağ Araştırmaları, Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri*, Ege Yayınları, 1998, İstanbul, s.8.

⁵²² Harmankaya, *Türkiye'de Kalkolitik Çağ Araştırmaları*, 8.

görülecek kent-devlet-imparatorluk ekonomik sisteminin temellerinin atıldığı bir dönemdir. Bu dönemde Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgesinde toplumsal örgütlenme açısından önemli gelişmeler yaşanmıştır. Yeni toplumsal, politik ve ekonomik ilişkilerin başladığı bu dönemde Anadolu'da bölgesel farklılıklar da görülmüştür. Bu dönemde Malatya ve Elazığ illerini kapsayan, Torosların kuzeyinde kalan yörelerde yerleşim sıklığı verimli Altınova ile Malatya çevresinde yoğunlaşırken güneyde Adıyaman, Urfa ve Gaziantep illerinde yerleşim yoğunluğu kendisini Fırat yayı boyunca belli eder. Malatya Elazığ bölgesinde bulunan Tepecik, Korucutepe, Norşuntepe, Arslantepe gibi yerleşim alanları dönemin önemli yerleşim birimleridir. Bu alanlar besin üretimi ve dağıtımı, ideolojik ve dinsel yapılarıyla merkezi bir ekonomik gücün göstergeleridir⁵²³. Kalkolitik çağda Fırat vadisinin güneyinde kalan kesimlerde Uruk kültürel öğeleri ön plana çıkar, bu dönemde Hassek Höyük, Kurbanhöyük, Hacınebi, Lidar ve Samsat gibi yerleşmeler Uruk kültürel özelliklerinin yoğun bir şekilde yaşandığı alanlardır. Bu yerleşmeler aynı zamanda Uruk ticaret kolonilerinin bir uzantısı ya da uzak karakolları olarak da görülmüştür⁵²⁴.

Kalkolitik dönemde Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da yaşanan hızlı gelişmeler Anadolu'nun öteki bölgelerinde daha sili kalmıştır. Bu dönemde İç ve Batı Anadolu'da süreklilik göstermeyen bir düzen hakimdir. Ancak Doğu ve Güneydoğu Anadolu'nun Mezopotamya ile kurduğu ticaret ağı; yerleşim birimlerinin büyümesi, yerel beyliklerin oluşması ve yeni yönetim birimlerinin kurumsallaşması gibi değişimleri de beraberinde getirmiştir. Bu dönemde İç Anadolu'da görülen yerleşim yerleri Niğde-Tepecik-Çiftlik, Köşk Höyük, Karaman yakınlarında Can Hasan, Çumra'da Batı Çatal Höyük, Göller bölgesinde Höyücek, Kuruçay ve Hacılarıdır. Bu dönemde Marmara bölgesinde etkili olan kültür Fikirtepe'dir⁵²⁵. Kalkolitik çağda tarımsal gelişmelere ek olarak bu dönemde hızla gelişen madencilik ekonominin bir parçası haline gelmiştir. Anadolu ve Mezopotamya arasında yoğun bir maden ticareti yaşanır. Dönemin çekirdek bölgesi Mezopotamya olmasına rağmen Anadolu'da toplumsal örgütlenmede devrim niteliğinde gelişmeler yaşanır. Dönemin yoğun maden ticareti yerleşim birimlerinin çoğalıp büyümesine, ekonominin canlanmasına, iş bölümünün özelleşmesine, zanaatkârlığın daha da profesyonelleşmesine neden olmuştur. Dönemin tapınak denetimli ticaret ağı,

⁵²³ Mehmet Özdoğan, *Kalkolitik Çağ Köyden Kente*, ArkeoAtlas Özel Sayısı, İstanbul, 2011, s.102.

⁵²⁴ Frangipane, 130-131.

⁵²⁵ Özdoğan, *Kalkolitik Çağ Köyden Kente*, 111.

bir yönetim erki olarak sarayların inşa edilmesi, yönetici sınıfın oluşması ve toplumsal sınıflaşmanın daha belirginleşmesi yaşanan gelişmelerin ideolojik yapısının göstergesidir.

3.5. ÇANAK ÇÖMLEK ANALİZLERİNDEN MEZOPOTAMYA ile ANADOLU ARASINDAKİ KÜLTÜREL ETKİLEŞİMLER

Fırat ve Dicle nehirlerinin etkileşim alanında kalan Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgesi ile Mezopotamya coğrafyası Kalkolitik Dönemden itibaren yoğun bir kültürel etkileşim içine girerek ortak bir tarihin oluşmasını sağladılar. Bu dönemde Anadolu, üretim yeteneği ve artı ürüne sahip bir ekonomi sayesinde uzmanlaşmış zanaatkarlığın geliştiği bir ortamda, topraklarındaki hammadde kaynaklarının zenginliğinden kaynaklanan bir önem kazandı. Bu dönemde Mezopotamya ile Anadolu arasında yaşanan yoğun kültürel ve ticari ilişkileri çanak çömlek analizlerinden tespit etmek mümkündür.

Halaf, Obeyd ve Uruk döneminde üretilen çanak çömlekler Anadolu'da geniş bir alana yayılmıştır. Bunlardan Halaf kültürü zengin boya bezemeli çanak çömlek işlemleriyle öne çıkmıştır. Yapımında saf birincil dolgu kil malzeme kullanılmış ve kapların hamuru iyi arıtılarak özenle hazırlanmıştır. İndirgenmiş bir ortamda ısı kontrolü olan ancak yüksek ısılara çıkabilen fırınlarda pişirilmiş olmaları çömlekçiliğin artık özel bir uzmanlık durumuna geldiğini, "ustaların" oluştuğunu gösterir. Bu kapların boyasında kullanılan madde metal oksitlerdir. Halaf çanak çömleğinin geniş bir coğrafik alana yayılmış olması bunların üretim ve dağıtımının profesyonelleştiğini gösterir⁵²⁶. Bu kültürün yayılım alanı Zagros dağları, Akdeniz arasındaki Irak'ın kuzeyi, kuzey Suriye ve Güneydoğu Anadolu'yu kapsar. Bu döneme ilişkin merkezler Yarımtepe, Arpacie, Tel Halaf, Tel Barak, Çagar Bazar, Griki Hacıyan, Samsat, Kahramanmaraş'taki Domuztepe ve Şanlıurfa-Kazane sayılabilir. Halaf çanak çömleği sadece bu bölgelerle sınırlı kalmamış, Torosların kuzeyinde, Elazığ, Van ve Malatya bölgesinde de görülmüştür⁵²⁷.

Geniş bir coğrafik alanda görülen türdeş kültür, toplum kimliğinin yansımasıdır. Kalkolitik dönemin siyasi organizasyonu gevşek bir yapıda olmasına rağmen grupların

⁵²⁶ Özdoğan, *Kalkolitik Çağ Köyden Kente*, 106.

⁵²⁷ Köroğlu, 45.

toplumun kimliğini yansıtan simge ve modellerde ortaklaşması, ortak yaşam alanları ve ortak kültürlerin oluştuğunu gösterir. Halaf dönemi mimari yapısı "Tholos" modeli yapıların Güneydoğu Anadolu'da da görülmesi Anadolu ile Mezopotamya arasındaki yoğun kültürel etkileşimlerin bir göstergesidir. Halaf kültürüyle eşzamanlı olarak güney Mezopotamya'da Obeyd ya da Ubaid kültürü gelişir. Bu kültürel gelişimi kendisine has çanak çömlek analizlerinden takip etmek mümkündür. Bu dönemde çanak çömlekler standartlaşır ve bezemeler tekdüze haline gelir. Kullanılan motifler dal, filiz ve farklı çiçeklerden oluşur. Ana motifler zikzaklar, üçgenler, şevronlar, haç, gamalı haçlar, kareler, baklava ve dairelerden oluşur⁵²⁸. Obeyd dönemi çanak çömleği Halaf kültürünün yayıldığı tüm bölgelerde görülmüştür. Dönemin önemli yerleşim alanlarından olan Malatya Arslantepe, Değirmentepe, Tülintepe, Amuk Ovası ve Mersin Yumuktepe'de Obeyd kültürü yoğun bir şekilde görülmüştür⁵²⁹.

Uruk çanak çömlekçilikte yeni bir döneme girmiş ve seri üretimi başlatmıştır. Gelişen merkezi ekonomi buna zemin hazırlamış ve işgücü organizasyonu çanak çömlek üretimini cesaretlendirmiştir. Dönemin çanak çömleği samanla karıştırılan bir hamurla yapılmaktadır. Hamur içinde bulunan organik maddeler tam anlamıyla okside olmadıklarından karbonlaşarak çanak kırığında siyahımsı bir öz tabakasının oluşmasına neden olmuştur. Bu kapların kalitesi oldukça düşüktür. Çanak çömlekte bir standartlaşma görülmüş ve genellikle eğik kesimli kâseler üretilmiştir⁵³⁰ Uruk dönemi çanak çömlek izleri Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da görülmesine rağmen Anadolu kendi kültürel dinamiklerini kullanarak kendi stilini de oluşturmuştur.

3.6. MEZOPOTAMYA İLE ANADOLU ARASINDA MADENCİLİK, TİCARET ve KENTLEŞME

Khalkos =bakır ve litos=taş sözcüklerinden türetilerek kalkolitik yani "Bakır-Taş Çağı" adı verilen bu dönem üç evrede ele alınmıştır. Erken Kalkolitik M. Ö. 5500-4500, Orta Kalkolitik M. Ö. 4500-4000 ve Geç Kalkolitik M. Ö. 400- 3000⁵³¹. Bu dönemin en temel özelliklerinden biri insanların taş aletler kullanmak yerine bakır aletlerini kullanmış olmalarıdır. Geç Neolitik Dönemden Erken Kalkolitik Çağ'a geçişte

⁵²⁸ Köroğlu, 47.

⁵²⁹ Köroğlu, 48.

⁵³⁰ Frangipane, *Son Kalkolitik Çağ*, 154.

⁵³¹ Cevat Başaran, *Arkeolojiye Giriş*, Erzurum Akademik Araştırmalar, Erzurum, 1998, s.33.

Anadolu'da teknik gelenekler açısından kültürel bir kesintiden söz edilemez, aksine bir gelişim ve devamlılık söz konusudur. Buna karşılık her iki dönem arasındaki en belirgin özellikler madencilikte karşımıza çıkar. Döküm tekniğini ile iki ayrı maden filizinin birlikte eritilerek kullanılması ilk defa Kalkolitik Çağ'da gerçekleşmiştir⁵³².

İnsanoğlu doğada saf halde elde ettiği madeni ilk dönemlerde nasıl şekillendireceği hakkında pek de bilgi sahibi olmamakla beraber zamanla edindiği tecrübelerle madeni şekillendirmeyi öğrenmiştir. İlk dönemlerde takı ve süs eşyası olarak kullanılan maden sonraki zamanlarda yüksek ısıda eritilerek kalıba dökülen madenden çok farklı ve işlevsel aletler elde edilmiştir⁵³³. Erken Kalkolitik Çağ'da Anadolu'nun farklı bölgelerinde madenden yapılmış aletlere rastlanmıştır. Bunlar Can Hasan'da bulunan som bakırdan yapılmış topuz ve Çukurova bölgesindeki Yumuktepe'de saf bakırdan yapılmış bir keskidir⁵³⁴. Doğu Anadolu'daki Elazığ-Malatya yöresi Geç Kalkolitik Dönem maden kullanım oranının yüksek olduğu önemli bir bölgedir. Altınova'da Norşuntepe, Çayboyu ve Korucutepe; Malatya'da Arslantepe ve Değirmentepe bu dönemin asal yerleşme alanlarıdır. Fırat kıyısındaki Değirmentepe bu dönemde yoğun bakır üretimi gerçekleştirmiştir. Arslantepe yerleşimcileri ise bakırı arsenikle belirli oranlarda birleştirilerek tunç elde etmişlerdir⁵³⁵.

Kalkolitik çağ geniş anlamıyla ele alındığında madeni ileri derecede kullanmanın yanında kent ve devlet ekonomisinin temellerinin atıldığı devrim niteliğinde gelişmelerin yaşandığı bir dönemdir. Bu çağ organize ticaretin yapıldığı, bürokrasi ve yönetici sınıfın oluştuğu ve olasılıkla "organize savaşların" yapıldığı bir çağdır⁵³⁶. Bu çağın ekonomik yapısı arkeolojik bulgularla kolay bir şekilde tanımlanabilir. Dönemle ilgili bulunan mühürler; toplumlararası ticaret ağı, mülkiyet, bürokrasi, sanat ve kültürel yapı hakkında önemli bilgiler sunmaktadır.

Kalkolitik dönemde Mezopotamya'da yükselen Uruk siyasal organizasyonu, Anadolu'da ticaret merkezleri (koloni) kurarak iki toplum arasındaki ticaret faaliyetlerinin daha da yoğunlaşmasını sağladı. Bu dönemde Van'da bulunan "Tilkitepe

⁵³² Sevin, *Anadolu Arkeolojisi*, 78.

⁵³³ Recep Yıldırım, *Uygarlık Tarihine Giriş/İlk Çağ Tarihi ve Uygarlıkları*, Asil Yayıncılık, Ankara, 2004, s.28-29.

⁵³⁴ Sevin, *Anadolu Arkeolojisi*, 87.

⁵³⁵ Sevin, *Anadolu Arkeolojisi*, 108-109.

⁵³⁶ Özdoğan, *Kalkolitik Çağ Köyden Kente*, 106.

Ticaret Kolonisi”, Nemrut ve Süphan obsidiyenlerin Mezopotamya'ya aktarılmasında bir istasyon görevi yerine getirmiştir⁵³⁷. İki toplum arasındaki ticaret faaliyetleri zamanla çeşitlenmiştir. Malatya Arslantepe'de bakır, gümüş, kurşun, arsenik ve diğer arsenik deneysel maddelerinin kullanıldığı ve ticaretinin yapıldığı tespit edilmiştir. Mezopotamya bölgesi ile Transkafkasya arasındaki ticarete Malatya Arslantepe'nin bir köprü işlevi yerine getirdiği görülmektedir⁵³⁸. Anadolu'nun madencilikte zengin olması onu ilgi odağı haline getirmiştir. Bu dönem ticareti hakkında önemli buluntuların olduğu yerleşim alanlarından biri Değirmentepe'dir. Burada çok sayıda mühür, mühür baskısı, yıldız biçimli mikrolit aletler ile fırınların yakınlarında bulunan bakır cürufları yerleşmede gelişkin bir ticaret ağı olduğunu gösterir.

Kalkolitik dönemde Ergani ve Keban yataklarından Mezopotamya'ya bakır ihracatı yapılmıştır⁵³⁹. Bu dönemde Uruklu tacirlerin Fırat üzerinde kurduğu ticaret kolonileri toplumlar arasında yoğun kültürel etkileşimlerin yaşanmasına neden olmuştur. Bu gelişmelere bağlı olarak Anadolu'da hızlı bir kentleşme süreci başlamıştır. Çanak çömlek yapımında ve siyasi organizasyonlarda ciddi bir Uruk etkisi görülür. Uruk etkisinin yoğun bir şekilde hissedildiği yerlerden biri Hassek Höyük'tür. Bu höyük Uruk koloni sisteminin uzak bir karakolu olarak ifade edilmiştir. Algaze'ye göre Hassek Höyük Mezopotamya'nın ihtiyaç duyduğu maden, değerli taş, ağaç ve benzeri kaynakları ithal etmek için Uruk'un kullandığı bir istasyondur. Bunun dışında da Uruk sistemi uzak karakol şeklinde tanımlanabilecek ticaret istasyonlarına sahiptir. İstasyonlar kuzeyden güneye olan mal aktarımını güvence altına almak için kurulmuşlardır.

Kalkolitik dönem ticaretinin önemli bir kısmını maden ticareti oluşturur. Anadolu toprakları madencilik için gerekli olan hammadde kaynakları bakımından oldukça zengin olduğu için madenciliğin doğuş yeri olarak da kabul edilmektedir. Anadolu, madenciliğin doğuş yeri olmakla kalmayıp aynı zamanda madenciliğin komşu bölgelere buradan yayıldığı söylenir. Anadolu'daki madencilik zanaatkârlığı daima takdir görmüştür. Anadolu'nun yüksek alanları mineral tortuları açısından oldukça zengindir. İstatistiki bir bilgi olarak bakır madeninin 415 bölgede bulunduğu, 136 bölgede bakır,

⁵³⁷ Sevin, *Eski Anadolu ve Trakya, Başlangıcından Pers Egemenliğine Kadar*, 85.

⁵³⁸ Frangipane, *Son Kalkolitik Çağ Doğu Anadolu*, 140.

⁵³⁹ Sevin, *Eski Anadolu ve Trakya, Başlangıcından Pers Egemenliğine Kadar*, 86.

kurşun ve çinkodan oluşan çoklu maden tortularının tespit edildiği, 200'e yakın yerde gümüş ve kurşun minerallerinin bulunduğu belirtilmiştir. Bunun dışında Anadolu topraklarının altın, antimoni, arsenik ve demir yatakları bakımından oldukça zengin olduğu belirtilmektedir⁵⁴⁰.

Çanak Çömleksiz Neolitik dönemden beri madenin kullanıldığı bilinmektedir. Ancak madencilik zanaatının geliştiği ve uzun mesafe ticaretinin yapıldığı dönem Kalkolitik Çağ'dır. Obeyd döneminin sonlarında ve Uruk döneminin başlangıç aşamasında madenin yaygın bir şekilde kullanılması toplumların sosyo-ekonomik açıdan hızlı bir değişim yaşamalarına neden olmuştur. Maden üretiminin işlevi ve niteliği zamanla değişerek süs eşyalarının yanında metal silahlar da yapılmaya başlanmıştır. Metal silahlar yüksek statüyü temsil eder ve bir saygınlık göstergesidir. Doğu ve Güneydoğu Anadolu'daki Arslantepe, Tülintepe, Norşuntepe, Hassek Höyük, Karkamış gibi yerleşim alanlarında madencilik tekniğinin göstergelerine rastlanmıştır⁵⁴¹. (bkz. Ek 9)

3.7. ERKEN TUNÇ ÇAĞI

Kalkolitik çağın bakır kullanan insanları yeni tecrübeler edinerek bakır ile kalayın karışımından tunç elde ettiler. Dönem bu nedenle Tunç Çağı olarak adlandırılır. Bu dönemin temel özelliği; dine ve askeri güce dayalı sosyo-politik açıdan birbirinden bağımsız, sınırları belli olan küçük birimler halinde siyasi organizasyonların inşa edilmesidir. Dönemin yerleşim yerlerinin etrafı surlarla çevrili olup, kara ve deniz ticareti bu dönemde yoğunluk kazanmıştır. Deniz ticaretinin artması doğal liman olan körfezlerde, koylarda yeni yerleşim yerlerinin kurulmasına, küçük köylerin kasabalaşmasına neden olmuştur. Bu dönemde kervan yolları üzerinde bulunan ve dağlar arasındaki doğal geçitleri tutan yerleşmeler önem kazanmıştır⁵⁴². Dönemin ticaret organizasyonları büyümüş ve ticareti organize eden kişilerin toplumda saygınlıkları artmıştır.

⁵⁴⁰ Nocera- Palmieri, 150-151

⁵⁴¹ Nocera-Palmieri, 151.

⁵⁴² Savaş Harmankaya, *Türkiye İlk Tunç Çağı Araştırmaları Üzerine Bir Değerlendirme*, Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri, Task Yayınları, İstanbul, 2002, s.20.

İlk tunç çağında Anadolu'da yönetim birimlerinin sayısı artmış, yönetim ve bürokrasi alanında önemli gelişmeler yaşanmıştır. Maden kullanım alanlarının ve işlevinin çeşitlenmiş olması zanaatkârlığın ve iş bölümünün daha da özelleşmesine neden olmuştur. İlk Tunç çağında Anadolu'da birbirinden farklı politik gelişmeler yaşanmıştır. Bunlardan ilki Mezopotamya kökenli Uruk sisteminin gerilemiş olması, ikincisi ise Transkafkasya kökenli olduğu söylenen göçer grupların Anadolu'da uzun bir süre istikrarsızlığa neden olmalarıdır. Bu göçer gruplar Karaz kültürü temsilcileri olarak adlandırılmışlardır. Tunç çağının büyük kültürel birimleri ileriki zamanlarda bir parçalanma süreci yaşayarak sınırları belli olan küçük merkezler ve onlara bağlı uydu yerleşmeler ortaya çıkmıştır. Dönemin siyasi yapılanması ekonomi eksenli yeni çatışmaları da beraberinde getirmiştir. Bu dönemde kentler ve onlara bağlı yerleşim birimlerinin sınırları netleşmiştir. Bu durum yurttaşlık bilincin oluşmasını ve belli politik güçlere olan aidiyet hislerinin güçlenmesini sağlamıştır⁵⁴³.

Anadolu'da birbirinden farklı kültürel gelişmeler aynı anda yaşanmıştır. Doğu Anadolu bölgesinde Elazığ-Norşuntepe ve Malatya-Arslantepe politik birimleri Transkafkasya topluluklarıyla bir etkileşim içerisine girerek uzun bir dönem bölgede hâkimiyet kurdular. Bu politik birimler sarayı ve tapınağı olan, bürokratik anlamda gelişkin yönetim birimleriydi. İlk Tunç çağında Güneydoğu Anadolu bölgesinde Uruk kültürünün etkisi devam ediyor olmasına rağmen diğer bölgelere göre daha silik kalmıştır. Batı Anadolu ve Anadolu'nun diğer bölgelerinde sosyal, kültürel ve politik yönden birbirinden bağımsız birimler ortaya çıktı. Batı Anadolu'da kentleşme ve kent devletleri kurulma süreci hızlandı. Beycesultan, Troia, Alacahöyük gibi yerleşim yerleri dönemin önemli politik merkezlerindendir. Erken tunç çağında Anadolu'nun tamamına yakın bir bölümünde birbirinden bağımsız yerleşim alanları görülmüş, bu dönemde ticaret, zanaatkârlık, sanat alanlarında önemli gelişmeler yaşanmıştır.

3.8. KENT OLGUSU VE ANADOLU'DA KENTLEŞME SÜRECİ

Gordon Childe kentleşmeyi, insanoğlunun besin üretimine ve yerleşik düzene geçiş aşaması olan "Neolitik Devrim'den" sonra gerçekleştirdiği ikinci devrim olarak

⁵⁴³ Marcella Frangipane, *İlk Tunç Çağı Dönemi, Doğu Anadolu*, ArkeoAtlas Özel Sayı, İstanbul, 2011, s.158.

kabul etmektedir⁵⁴⁴. Kent Devrimi söylemi çok boyutlu incelenmesi gereken karmaşık bir olgudur. Tarımsal olmayan üretimin yapıldığı, kompleks bir teknoloji ve iş bölümüne dayanan bir ekonomik yapıya sahip, üretim ve dağıtımın merkezi bir güç tarafından denetlendiği, sosyal ve ekonomik açıdan farklılaşmış heterojen gruplardan oluşan, belli bir büyüklük, yoğunluk ve entegrasyon düzeyine ulaşmış yerleşme türü olarak tanımlanan kentler, sosyo-politik ve ekonomik alanda yaşanan dönüşümler sonucu ortaya çıkmıştır⁵⁴⁵.

Kent olgusu tarih boyunca, arkeoloji, tarih, hukuk, ekonomi, antropoloji gibi disiplinlerin uzmanları tarafından incelenmiş ve kent ile köyü birbirinden ayıran ölçütlerin neler olduğu sorularına yanıt aranmış ve kente neden olan dinamiklerin neler olduğu çokça tartışılmıştır. Bu tartışmalarda kent kuramı hakkında birçok hipotez ortaya atılmış ancak en çok tartışılan Childe'nin kuramı olmuştur⁵⁴⁶. Childe Mezopotamya'daki sosyo-politik ve ekonomik alanda yaşanan dönüşümleri esas alarak kuramını oluşturmuş ve ilk kentlerin buradan ortaya çıktığını söylemiştir⁵⁴⁷. Yazar Mezopotamya'da oraya çıkan kentleşme olgusunu bölgenin sosyal ve ekonomik alanda yaşanan dönüşümleri esas alarak bölgenin öz dinamikleriyle açıklanacağını ve bu süreci arkeolojik ve daha sonraki tarihi verilerle kanıtlanabileceğini belirtmiştir⁵⁴⁸. İnsanlık tarihinin ikinci devrimim olarak kabul edilen Kent Devriminin aşağı Mezopotamya'nın alüvyon ovasında meydana geldiği ve bu devrimin ilk sınıflı toplum yapısının oluşumuna neden olduğu da belirtilmiştir⁵⁴⁹. Childe kent kuramını çokça tartışmalı olan on madde ile açıklamıştır. Bunlar özet olarak:

1. İlk kentlerin kendilerinden önceki kentlerden daha büyük oldukları görülmüş ve daha yoğun bir şekilde iskân edilmişlerdi. Sümer kentlerinin nüfusları 7,000 ile 20,000 arasında olduğu tahmin edilmektedir.
2. Kent nüfusunun büyük bir çoğunluğunun hala tarımla uğraşıyor olmasına rağmen, kentte köylerden farklı olarak, tarım dışı işlerle uğraşan farklı iş kollarına mensup kişiler bulunmaktadır. Bunlar: uzman

⁵⁴⁴ Childe, *Tarihte Neler Oldu*, 106.

⁵⁴⁵ Alev Erarslan, *TÜBA-AR (Türkiye Bilimler Akademisi Arkeolojisi Dergisi)*, sayı, 10, İstanbul, 2007, s.63.

⁵⁴⁶ Erarslan, *TÜBA-A*, 64.

⁵⁴⁷ Erarslan, *TÜBA-AR*, 64.

⁵⁴⁸ Çevik, 30.

⁵⁴⁹ Dolukhanov, 355.

zanaatkârlar, ulaşım işçileri, tacirler, askerler, yöneticiler ve rahiplerden oluşmaktaydı.

3. Belli iş alanlarında üretim yapan üreticilerden vergi ya da başka isim altında ürünün bir kısmı tanrının bir buyruğu olarak toplanmaktaydı.

4. Kentlerle birlikte oluşturulan anıtsal yapıların varlığı sadece kentleri köylerden ayırmakla kalmaz, aynı zamanda artık ürünün kentlerde toplanmasını simgeler. Mezopotamya'da inşa edilen çok katlı tapınaklar da bu işleve sahipti.

5. Sarayın ve tapınakların depolarında biriken artı ürünün toplanmasını ve dağıtım işleriyle uğraşan bürokratik sınıf üretime katılmadığı halde ondan en büyük payı alarak, bir yönetici sınıf oluşturmuştur.

6. Yazının kullanılması bir uygarlık göstergesi olarak kabul edilmektedir. Belirli olayları kaydetmek, resmi kayıtları tutmak, tapınağın gereksinimlerini toplama ve ticaret organizasyonları gereksinimleri, bir işaret sisteminin gelişmesini sağlamıştır.

7. Tarımsal faaliyetlerinin yürütülmesi için geometri ve astronomi bilgisinin varlığı, takvimin yapılması, matematik bilgisinin oluşturulması ve tarımsal faaliyetlerin hangi mevsimde gerçekleştirileceği de uygarlığın göstergesi olarak kabul edilmiştir.

8. Tarımdan elde edilen artık ürünün birikmesi ve bu anamalı kullanan zanaatkâr sınıfının bunu kullanarak anıtsal yapılar, resim ve heykel gibi devasa eserler ortaya konulmuştur.

9. Toplumun gereksinimi olan nesnelerin ve hammaddelerin uzak mesafelerden taşınması ve elit grubun sahip olmak istediği lüks nesnelerin ithali için uzak mesafe ticareti gerçekleştirilmiştir.

10. Çeşitli alanlarda uzmanlaşmış olan kişilere üretim yapabilecek bir ortamın sağlanması ve organik bir dayanışma ile toplumun refahı için çalışılması uygar toplumun bir göstergesi olarak kabul edilmiştir⁵⁵⁰.

Uygarlık tarihi açısından çok önemli olan bu tespitler kent devriminin oluşum eğilimlerini açıklamaktadır. Mezopotamya'daki kentleşme olgusu Uruk dönemi ile

⁵⁵⁰ Gordon Childe, The Urban Revolution, The Town Planning Review, Vol. 21. No.1 (Apr.,1950), PP.3-17.

oldukça özdeşleşmiş ve kentleşme olgusu beraberinde yurttaşlık bilincinin oluşmasını, kamu yapılarının inşa edilmesini, ileri derecede bürokratik sisteminin oluşmasını sağlamıştır⁵⁵¹. Frangipane'ye göre M.Ö. 4 binlerde başlamış olan örgütlü yapı büyük Mezopotamya denilen yeryüzü parçasının tümünde sosyal, ekonomik ve politik ilişkileri kökten değiştiren ve katlanarak çoğalan bir takım gelişmeler kentleşmeye neden olmuştur⁵⁵². Ona göre; bir denetim mekanizması olarak mührün kullanımı, malların merkezden dağıtılması, üretim artışının yaşanması, el sanatlarının gelişmesi, saygınlık belirten malların önem kazanması ve anıtsal yapıların inşası kentleşmenin bir sonucudur⁵⁵³.

Mezopotamya'da kentleşme süreci üzerine bilim camiası tarafından kesin olarak ortaya konulan veriler olmasına rağmen Anadolu'da kentleşme olgusunun ne zaman başladığı hakkında kesin veriler ortaya konulmamıştır. Ancak son yıllarda yapılan çeşitli kazı çalışmalarında kent olgusu yerine "gelişmiş kasaba" tabiri yaygınlık kazanmıştır. R. Duru, Göller bölgesindeki Hacılar, Kuruçay yerleşmelerinden yola çıkılarak bölgede Neolitik Dönemden Erken Kalkolitik Dönemin sonuna kadar olan süreci köyden kasabaya geçiş olarak tanımlamıştır.⁵⁵⁴ Yaklaşık 35 yıldır Malatya-Arslantepe kazılarını sürdüren M. Frangipane yerleşim yeri için kent tabirini kullanmaktan kaçınmıştır⁵⁵⁵. Oysa Arslantepe gelişmiş bir ekonomik yapıya sahip, belli bir düzeyde iş bölümünü gerçekleştirmiş, tapınak kültürünü inşa etmiş, mührü kullanarak emek üzerinde denetim oluşturmuş ve uzak mesafe ticaretini organize eden bir yapıya sahiptir.

Erarslan'ın *Anadolu'da İlk Kentler Kent Olgusu Üzerine Bir Tartışma* adlı makalesi Çayönü ve Aşıklı Höyük Yerleşmeleri bağlamında kent tartışmalarını ele almıştır⁵⁵⁶. Yazara göre bu iki yerleşme yeri kent bilimcilerinin kent hipotezlerine uygun bir şekilde uzun mesafe ticaretini gerçekleştirdiklerini, çeşitli zanaatlarda uzmanlaşma ve iş bölümünün sağlandığını, anıtsal yapıların inşa edildiğini, heterojen yapıda sosyal örgütlenmenin olduğunu ve yerleşim alanının kent için belli bir yeterliliğe

⁵⁵¹ Çevik, 30.

⁵⁵² Frangipane, *Yakındoğu'da Devletin Doğuşu*, 207.

⁵⁵³ Frangipane, *Yakındoğu'da Devletin Doğuşu*, 207

⁵⁵⁴ Çevik, 67.

⁵⁵⁵ Çevik, 68.

⁵⁵⁶ Erarslan, *Anadolu'da İlk Kentler, Kent Olgusu Üzerine Bir Tartışma*, 65-67.

sahip olduğunu vurgulamıştır⁵⁵⁷. Bütün bu tartışmalarla birlikte Anadolu'da kentleşme sürecinin M.Ö. 3. binyılın 2. yarısında başladığını öne süren görüş kabul edilmiştir. Ancak söz konusu zaman dilimini kentleşmeyle ilgili tutan bilim adamları arasında da, bu kentlerin niteliği konusunda bir uzlaşma sağlanamamıştır. Son yıllarda Limantepe, Küllüoba gibi yerleşim yerleri kazıcıları tarafından kesin olarak Erken Tunç Çağı kentleri olarak kabul edilmiştir. Öte yandan Troia, Norşuntepe, Titriş ve Alişar gibi surla çevrili diğer yerleşmeler ETÇ II-III kentleşme başlığı altında incelenmiştir⁵⁵⁸.

Amerikalı yazar Jane Jacobs Kentlerin Ekonomisi (The Economy of Cities) isimli kitabında, Yeni Obsidiyen Kuramında, arkeolog James Mellaart tarafından kazılan Çatal Höyük'ün obsidiyen ticaretine bağlı olarak örgütlü bir yapı meydana getirdiği, uzak mesafe ticareti ile toplumun ihtiyacı olan diğer ürünlerin de alındığı, yerleşim yerinin mekânsal bir büyüme yaşadığı, zanaatkârlıkta uzmanlaşma ve diğer alanlarda iş bölümünün olduğu buna bağlı olarak merkezin çevresindeki yerleşmelerde yoğun bir şekilde tarımsal faaliyetlerin yapıldığı kent denebilecek bir yapının oluştuğunu belirtmiştir⁵⁵⁹. Jacobs'un bu tanımlaması kent kuramcılarının tezleriyle çelişmektedir. Çatal Höyük'te yapılan çalışmalarda konutların standart bir yapıya göre yapıldığı ve tabakalar arasında herhangi bir farklılaşmanın olmadığı saptanmıştır. Başka bir ifadeyle Çatal Höyük, gelişmiş, uzmanlaşmış ekonomik faaliyetlerin ve bölgeler arası ticaretin odaklaştığı bir merkezdi, ama bir yönetim işlevi içermiyordu ve bir yönetici sınıfı oluşmamıştı. Bunun nedeni, ekonomik yapının çeşitlenmesine ve uzmanlaşmanın ortaya çıkmasına rağmen elde edilen artı ürünün oldukça sınırlı kalması, anamal birikiminin sağlanmamış olmasıdır. Bu durumun göstergeleri de konutların küçük ve gösterişsiz olmaları, saray, tapınak, koruma duvarı, kale gibi anıtsal yapıların inşa edilmemiş olmasıdır⁵⁶⁰.

Yukarıda anlatılanlara ek olarak Uruk Sisteminin kurulduğu zaman diliminde Fırat ve Dicle nehirlerinin etkisi altındaki aşağı Mezopotamya'nın alüvyon ovasında kent devrimini gerçekleştirenler ile Anadolu'nun güneydoğusu arasında ileri düzeyde bir ticaret ağı kurulmuştu. İki toplum arasında kurulan ticari ilişkiler ekonomik ve sosyo-politik alanda değişimlere neden olmuştur. Güneydoğu Anadolu'daki ilk kentlerin Fırat

⁵⁵⁷ Erarslan, *Anadolu'da İlk Kentler, Kent Olgusu Üzerine Bir Tartışma*, 65-67.

⁵⁵⁸ Çevik, 68-69.

⁵⁵⁹ Aktüre, 21-23.

⁵⁶⁰ Aktüre, 33.

vadisinde ortaya çıkmış olması tesadüfi değildir. Fırat vadisinde kurulan kentler Mezopotamya'ya mal aktaran önemli geçiş noktalarında yer almaktaydılar. Kazane ve Titriş yerleşmeleri bu bölgedeki ilk kentler kabul edilmektedir. Bu yerleşim alanlarında yapılan çalışmalarda kamu binaları izlerine, şehrin etrafını çevreleyen sur duvarlarına, atölyelere ve büyük miktarda yemeklerin pişirildiği mutfaklara rastlanmıştır⁵⁶¹. Samsat, Lidarhöyük ve Harran kent izlerinin görüldüğü yerleşmelerdir. Güneydoğu Anadolu'da gerçekleşen kentleşmenin Mezopotamya kaynaklı olmayıp kendi dinamikleriyle ortaya çıktığı da söylenmektedir.

Yakındoğu içindeki özel konumu, komşu kültürlerle etkileşim alanları ve etkileşim derecesi açısından heterojen bir özelliğe sahip olan Anadolu'daki kentleşme sürecinde bölgesel farklılıklar görülmektedir. Doğu Anadolu'daki Malatya-Arslantepe, Elazığ-Norşuntepe ve Korucutepe yerleşim alanları ileri düzeyde bir yönetim organizasyonu oluşturup bölgeyi denetlemelerine rağmen bu bölgelerin kent olup olmadıkları hala bir tartışma konusudur.⁵⁶² Batı Anadolu'da kentleşme süreci İlk Tunç Çağı'nın II. evresine denk geldiği söylenmektedir. Elmalı ovasındaki Karataş-Semahöyük, Bademağacı, Liman Tepe, Bakla Tepe, Beycesultan ve Küllü Oba'nın kent özelliği gösterdiği söylenmektedir⁵⁶³. Mezopotamya-Suriye ve Anadolu arasında yoğun kültürel etkileşimlerin yaşandığı Kilikya bölgesinde çeşitli merkezlerin ortaya çıktığı ancak bunların kent düzeyinde olmadığı söylenmektedir⁵⁶⁴.

3.9.KENT VE TİCARET

Kent ve ticaret kavramlarını etimolojik bir tahlile tabi tutmak yerine tarihsel anlamda birbirlerini tamamlayan gelişmeler olarak ele almak, bunların tarihsel rollerini ve kendi aralarındaki etkileşimlerini anlamak açısından tartışılması gerektiği kanısındayız. Bu kavramlar üzerine yapılan tartışmaların odak noktası örgütlenme ve meta dağıtımının nasıl yapıldığıyla ilgilidir. Bu bağlamda kentleşme olgusunu ele alan uzmanlarda kentleşmenin insanlık tarihinin en önemli gelişmelerinden biri olduğu ve bu gelişmeyi hazırlayan önemli faktörlerden birinin ticaret olduğu görüşü hakimdir. Ekonomik ögenin kentleşmede özel bir ağırlığı olduğundan tarımsal üretimden daha ileri düzeyde bir üretim sistemine geçiş süreci olarak tanımlanan kentleşmede,

⁵⁶¹ Patrica Wattenmaker, *İlk Tunç Çağı, Kentleşme*, ArkeoAtlas Özel Sayısı, İstanbul, 2011, s.186.

⁵⁶² Çevik, 187-188.

⁵⁶³ Turan Efe, *Son Kalkolitik İlk Tunç, Batı Anadolu*, ArkeoAtlas Özel Sayı, İstanbul, 2011, s.207.

⁵⁶⁴ Çevik, 251.

örgütlenmiş ekonomik eylemlerdeki değişme, farklı iş kollarının yarattığı ekonomik çeşitlilik, belli iş kollarında uzmanlaşma, emeği denetleyen yönetici sınıf ve bürokratik yapı kentli yaşamın temel bir gereği olarak kabul edilir. Tarım dışı alanda çalışan uzman zanaatkar sınıfı ve kompleks iş bölümünün en önemli dinamiği ve ön koşulunun oluşturduğu kent, uzmanlık gerektiren farklı işlevleri yerine getirmek zorunda olup basit ve kapalı ekonomik yapı yerine, daha gelişmiş kompleks, açık ve dışa dönük bir ekonomik sisteme sahiptir⁵⁶⁵.

Çeşitlenmiş ekonomik eylemlerden biri olarak ticaret kent ekonomik yapısının temelini oluşturmaktadır. Kentleşmede ticaretin itici gücüne değinen ve bunu bir kent ölçütü olarak kabul eden ilk araştırmacı G. Childe'dir. Childe 1950'de Mezopotamya kentlerini ölçüt olarak yazmış olduğu "*The Urban Revolution*" adlı 10 maddelik makalesiyle kent kuram tartışmalarının odak noktasını oluşturmuştur⁵⁶⁶. Yazarın ortaya koyduğu kent kuramı teorisinin odaklandığı nokta uzun mesafeli ticaretin sosyal organizasyonda önemli değişiklikler meydana getirdiği ve kentleşmede ticaretin doğrudan etkili olduğunu belirtmesidir⁵⁶⁷. Childe kuramında uzak mesafe ticaretini kentlerin büyümesine paralel olarak artan nüfusun ihtiyacını karşılamaya yönelik malların el değiştirmesi olduğunu belirtmiştir.⁵⁶⁸

Childe göre, üretimin sürdürülebilmesi için, hayati önemi olan ve yerel olarak karşılanması mümkün olmayan nesnelerin, hammaddelerin ve egzotik nesnelerin uzak mesafelerden taşınması, kentleri dış ticarete bağımlı hale getirmiştir. Kentleşmeye neden olan ticari ilişkiler, bu dönemde Mezopotamya'dan Mısır'a ve İndus'a kadar geniş bir coğrafik alanda gerçekleşmekteydi. Burada bahsi geçen ticaret aktivitesi yönetici ve elit kesimin lüks ihtiyaçlarını karşılamaya yönelik geniş bir coğrafik alanda gerçekleşen ticaret aktivitesi söz konusudur. Böylece, kapsam ve ölçek olarak, düzenli bir biçimde sürdürülen uzak mesafe ticareti ilk uygarlıkların ve onların ürünleri olan kentlerin ortak özeliğidir⁵⁶⁹.

⁵⁶⁵ Erarslan, *Anadolu'da Ticaret ve Tüccar Sınıfının Doğuşu*, 52-58.

⁵⁶⁶ Erarslan, *Anadolu'da Ticaret ve Tüccar Sınıfının Doğuşu*, 52.

⁵⁶⁷ Erarslan, *Anadolu'da Ticaret ve Tüccar Sınıfının Doğuşu*, 52.

⁵⁶⁸ Erarslan, *Anadolu'da Ticaret ve Tüccar Sınıfının Doğuşu*, 52.

⁵⁶⁹ Aktüre, 13.

Kentlerin gelişim süreçlerini anlatan bir diğer uzman B. Trigger'dir. Yazar kuramını oluştururken "merkez-çevre" etkileşimini ön plana çıkartmıştır. Trigger kentin çeperindeki yerleşimler ve uzak mesafelerle kurmuş olduğu geniş pazar hinterlandı, uzmanlaşmış hizmetler sunan kentlerin ortaya çıkıp gelişmesinde ticaret ve tüccar sınıfın önemli bir rolü olduğunu belirtir. Yazar Kentin öncelikli olarak bir ticaret merkezi olduğu ve onun ortaya çıkmasını sağlayan gelişmenin gelişmiş bir pazar aktivitesinin Rönesanssı olduğunu belirtir.⁵⁷⁰ Obsidiyen ticareti üzerine yaptığı çalışmalarla bilinen Colin Renfrew ise kentlerin ortaya çıkıp gelişmesini ticaret fonksiyonunun üstünlüğüne bağlamıştır. Renfrew, gelişen ticaret ağı ve tüccar sınıfı ve emeği denetleyen bir merkezi otoritenin kurmuş olduğu bu ticaret aktivitesinin sosyal tabakalaşmaya neden olduğunu belirtir. Yöneten-yönetilen denklemi ve toplumda oluşan sosyal tabakalaşma, elit insanların prestij ürünlerine sahip olmak istemesi gibi faktörler kentlerin gelişimini sağlamıştır⁵⁷¹.

Kentlerin ortaya çıkışını ticaret aktivitesine bağlayan kuramcılara göre ticaret köy toplumunun bileşik toplumlara dönüşmesinde lokomotif öneme sahip olmanın ötesinde uzmanlaşmış ekonomi ve endüstriyel üretim için gerekli olan hammaddelerin karşılanması yönelik yoğun bir çaba içerisine girerek kentlerin kristalleşmesine neden olduğunu belirtmişler. Çayönü'ne yapılan arkeolojik çalışmalarda yukarıdaki iddiaları destekleyecek mahiyete ağırlığı tonlarla ölçülecek obsidiyenin Bingöl kökenli olduğu ve dağlık bölgeyle değiş-tokuşa dayalı canlı ticaretin varlığına işaret etmektedir. Süs eşyası yapımında kullanılan Akdeniz ve Kızıldeniz kökenli deniz kabuklarının yerleşim alanında bolca bulunması uzak mesafe ticaretinin ulaştığı sınırları göstermesi bakımından oldukça önemlidir⁵⁷².

Ticaretin, politik güç, sosyal farklılaşma ve ekonominin çeşitlenip boyutlanmasını sağlayarak köy toplumlarının karmaşık toplumlara dönüşümünde önemli bir rol oynadığını savunan araştırmacı Robert McC Adams'dır. Yazar kuramında ticaretin insanların farklı geçim kollarında uzmanlaşmasına imkân vererek, kentlerin kristalleşmesini sağlayan en önemli unsur olduğunu vurgulamıştır. Yazar üretim, örgütlenme, dağıtım ve özelleşmiş iş bölümü gibi ekonomik süreçleri düzenleyen

⁵⁷⁰ Erarslan, *Anadolu'da Ticaret ve Tüccar Sınıfının Doğuşu*, 52-58.

⁵⁷¹ Erarslan, *Anadolu'da Ticaret ve Tüccar Sınıfının Doğuşu*, 52.

⁵⁷² Erarslan, *Anadolu'da İlk Kentler, Kent Olgusu Üzerine Bir Tartışma*, 64.

oluşumların sosyal gelişmeye ve kentlerin gelişimine ivme kazandırdığına inanmaktadır⁵⁷³. Adams'ın tespitlerinden yola çıkıp kentlerin gelişim süreçleri ele alındığında Mezopotamya ve Anadolu'daki kentleşme süreçlerinin yaklaşık olarak bu aşamalardan geçtiği görülmektedir. Anadolu'da obsidiyen kaynaklarını kontrol eden çeşitli yerleşim birimlerin zamanla kente dönüştüğü görülmüştür. Aynı şekilde Malatya-Arslantepe ve Elazığ-Norşuntepe'deki gelişmeler bu durumu kanıtlamaktadır.

Kentlerin ortaya çıkışına neden olan süreçlerden birinin ticaret olduğunu kabul eden araştırmacılar, ticaretin kentli yaşamın direği olarak kabul edip, uzmanlaşmış ekonomi ve endüstriyel üretimin gelişimi için gerekli olan hammaddenin tedarik edilmesi için kentli yaşamı bir zorunluluk olarak kabul etmişlerdir. Ticaret toplumun ana dinamiklerini oluşturan ve kent soyluları diye de tabir edilen elit kesimin prestij/statü aygıtlarının temini için bir zorunluluk olarak görülmüştür. Yaşamsal maddeler ile lüks tüketim maddelerinin elde edilmesini kent olgusunun bir gereği olarak gören araştırmacı Amerikalı sosyolog Jane Jacobs'tur. Yazar Çatalhöyük'ü esas alarak oluşturduğu "Yeni Obsidiyen" kuramında obsidiyen ticaretini yapan hayali bir kent kurmuştur. Jacobs hayali şehrinde obsidiyenin dönemin tüccar grupları için çelik işlevini gördüğünden bahseder ve bu durumun ticaret eksenli kentleşme olgusunu ön plana çıkardığını belirtmiştir. Bir prestij ve üretim maddesi olarak kabul edilen obsidiyen ticaretinin beraberinde getirdiği kent olgusu yönetici sınıf, bürokratik yapılanma, zanaatkarlık, heterojen toplumsal yapı, ekonomik çeşitlilik ve merkezi otoritenin kentleşmeye neden olduğunu söylemiştir⁵⁷⁴.

Anadolu'daki önemli yerleşim yerlerinden biri olan Aşıklı Höyük kent-ticaret bağlamında incelenmesi gereken önemli bir yerdir. Aşıklı Höyük ekonomisi yoğun avcılık ve toplayıcılığın yanında çok az tarım, tuz ve obsidiyen ticaretine bağlıydı. Yerleşmede Tuz Gölü'nden gelen tuza karşılık hayvan ve obsidiyen ihracatına dayalı bir ekonomik yapı görülmektedir. Niğde-Aksaray-Nevşehir üçgeni arasındaki volkanik bölgedeki obsidiyen yatakları dönemin tüm Orta Anadolu yerleşmeleri açısından oldukça önemlidir. Özellikle Niğde yakınlarındaki Kaletepe obsidiyen işliğinde uzman

⁵⁷³ Erarslan, *Anadolu'da Ticaret ve Tüccar Sınıfının Doğuşu*, 52-58.

⁵⁷⁴ Jane Jacobs, *The Economy of Cities*, Random House, New York, 1969, s.23-35.

işçiler tarafından çıkarılan obsidiyenler güneydoğu Anadolu'ya, Yakınoğu'ya ve Kıbrıs'a kadar geniş bir coğrafik alana ihraç edilmektedir⁵⁷⁵.

Kent bilimcilerinin hipotezlerine göre bir yerleşmenin ekonomisi o yerin türünü belirleyen en önemli faktördür. Farklı iş kollarında uzmanlık gerektiren ve farklı işlevlere sahip olan kent, basit ve kapalı ekonomik taban yerine gelişmiş kompleks ve dışa dönük bir ekonomik yapıya sahiptir. Ekonomik öğenin kentleşmede özel bir ağırlığı olduğundan kentleşme olgusu tarımsal üretimden daha ileri bir üretim düzeyine geçiş olarak da tanımlanabilir. Bu geçiş üretim faaliyetlerinin ve emeğin merkezi bir güç tarafından denetlenmesine neden olmuştur. Ekonomik büyüme kentlerin büyümesine ve kentlerde heterojen bir yapının oluşmasını neden olmuştur. Kent ekonomisinin önemli özelliklerinden biri üretimde gelişkin uzmanlaşmanın sağlanmış olmasıdır⁵⁷⁶.

Kent kuramcılarının teorilerini destekleyecek bir gelişme olarak Uruk kentsel gelişimi üzerine yapılan tartışmalarda güneyin kuzeyle kurduğu ticaret sisteminin neticesinde Uruk sisteminin ortaya çıktığı iddia edilmiştir. Bu görüşü savunanlar bölgeler arası ticaretin kentlerin oluşumunda temel rol oynadıklarını belirtirler⁵⁷⁷. Mieroop kenti malların toplanma ve yeniden dağıtılma noktası olarak görmüş ve topluma merkezi hizmetlerin buradan sunulduğunu belirtmiştir⁵⁷⁸. Burada yürütülen tartışmalar mallar ve hizmetler üzerine odaklanmaktadır. Kent ve ticaret olgusunu tartışanlara göre çeşitli zengin kaynakların ya da insanların farklı geçim tarzı sürdürmelerine imkân veren mikro nişlerin bulunduğu bölgelerde yönetenlerin, grupların belli üretimlerini diğeri ile değişimini örgütlemek için ortaya çıktığını savunurlar. Bu görüş aslında Polanyi'nin yeniden dağıtım sistemiyle uyusmaktadır. Polanyi'ye göre kaynaklar tek elde toplanır ve merkezi otoritenin öncülüğünde uzun mesafe ticareti neticesinde el değiştirir⁵⁷⁹.

Anadolu'daki kentsel gelişmelere bakıldığında organize olmuş bir merkezi sistemin denetiminde emeğin denetlendiği ve uzun mesafe ticaretinin yapıldığı görülmektedir. Childe "Kent Devrimi" adlı makalesinde; kentin de sudan ve topraktan

⁵⁷⁵ Erarslan, *Anadolu'da İlk Kentler, Kent Olgusu Üzerine Bir Tartışma*, 67.

⁵⁷⁶ Erarslan, *Anadolu'da İlk Kentler, Kent Olgusu Üzerine Bir Tartışma*, 64.

⁵⁷⁷ Mieroop, 41.

⁵⁷⁸ Çevik, 49.

⁵⁷⁹ Çevik, 50.

ürün sağlayan köylüleri barındırabileceğini söyler. Fakat ona göre bütün kentlerde kendi yiyeceğini kendisi sağlayamayan tam zamanlı zanaatkârlar, taşımacılık işçileri, tüccarlar, memurlar, rahipler ve bütün bu sistemi organize edecek yönetici sınıfı bulunmaktadır⁵⁸⁰. Sonuç olarak Algaze'nin ticaret ve kent olgularını tanımlayan "uçan kuş misali konduğu yerde uygarlık yaratan⁵⁸¹" özdeyişi Mezopotamya, İran ve Anadolu'daki kentsel gelişmeleri açıklar nitelikte olduğu kanısındayız.

3.10. ERKEN TUNÇ ÇAĞINDA MEZOPOTAMYA-DOĞU ve GÜNEYDOĞU ANADOLU ARASINDA TİCARET VE KENTLEŞME

Erken Tunç Çağın'da bölgeler arası ticaret faaliyetlerini anlamak açısından bu dönemin sosyo-ekonomik ve politik şartlarının bilinmesi bir zorunluluk olduğu kanısındayız. Dönemin toplumsal yapısının genel özellikleri dine ve askeri sisteme dayanan bir yapı içinde, deniz ve kara ticaretinin varlığı ile bölgeler arasındaki ilişkilerin yoğunluk kazandığı, büyük miktarda bakır kullanımı ile birlikte arsenikli tunç üretiminin de başladığı bir dönemdir⁵⁸². Bu dönemde büyük yerleşme yerlerinin hepsinin surlarla çevrildiği, bölgeler arasındaki ticaret aktivitelerinin yoğunlaştığı ve ticaretin güvenli bir şekilde gerçekleşebilmesi için stratejik noktalarda istasyonların kurulduğu bir dönemdir⁵⁸³.

M.Ö. 6 binden sonra Mezopotamya'da yaşanan gelişmeler Mezopotamya ile Anadolu arasında ticari ilişkilerin yoğunluk kazanmasına neden olmuştur. Kalkolitik Çağ'da Obeyd dönemine tekabül eden zaman kesitinde Mezopotamya'da Eridu, Uruk, Tell Uqair ve Tepe Gawra'da idari nitelikte anıtsal tapınak yapıları ve akropol alanlarına sahip kentler ortaya çıkmıştır. Emeği ve kaynakları denetleyen bu kentler bir idari mekanizma oluşturup devletin doğuşuna zemin hazırlamıştır. Bu dönem, ekonominin devlet kontrolünde olduğu (tapınak ekonomisi) denen yapının filizlenmeye başladığı bir zaman kesitidir. Obeyd kültürü olarak adlandırılan bu dönem yaklaşık olarak 1500 yıl devam etmiştir. Bu dönemde Anadolu, Kuzey Mezopotamya, Suriye, Güneybatı İran ve Pers Körfezi arasında materyal kültür açısından bölgesel farklar olmakla birlikte,

⁵⁸⁰ Childe, The Urban Revolution, The Town Planning Review, 11.

⁵⁸¹ Çevik, 52.

⁵⁸² Savaş Harmankaya, *Türkiye İlk Tunç Çağı Üzerine Bir Değerlendirme*, Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri, İstanbul, 2002, s.10.

⁵⁸³ Harmankaya, *Türkiye İlk Tunç Çağı Üzerine Bir Değerlendirme*, 11.

kültürel açıdan bir homojenlik görülmekte ve bu durumun nedeni kanımızca toplumlar arasındaki yoğun bir şekilde gerçekleşen ticaret faaliyetleridir. Mezopotamya'da ortaya çıkan kent olgusu ve devletleşme süreçleri; sistemin, yöneticilerin ve elit kesimin ihtiyacı olan ancak bölgede bulunmayan kereste, madenler ve değerli taşların ithal edilmesini zorunlu kılmaktaydı. Zorunlu olan bu ihtiyaçları karşılamak için Obeyd döneminde itibaren tüccar grupları ticaret kolonileri oluşturmuşlardır. Organize ticaretin ilk örneklerinin görüldüğü bu dönemde Obeydli tüccarlar Doğu Anadolu'ya kadar gelerek Toroslardaki bakır yataklarını işletmek için bir metalürji kasabası kabul edilen Değirmentepe yerleşmesini kurmuşlardır⁵⁸⁴.

Bölgedeki madenleri işletmek ve ticari faaliyetleri organize etmek amacıyla kurulan kasabada yapılan arkeolojik çalışmalarda maden üretiminin yapıldığının bir göstergesi olan bakır ve pota cürufu ile bakır izabesinde kullanılan fırınlar bulunmuştur. Buradaki çalışmalarda metallerin ticaretinin yapıldığına dair geometrik bezekli bir taş damga mühür ve kil mühürler bulunmuştur. Yönetimsel bir işleve sahip farklı mühürlerin bulunmuş olması iki toplum arasında Obeyd döneminde canlı bir ticaretin yapıldığının göstergesidir⁵⁸⁵. Bu dönemde ticareti yapılan diğer bir ürün dokumacılık olup, dönemin birçok yerleşim alanında bulunan ağırşak ve tezgâhların yoğunluğu, kilim ve dokuma üretiminin bireysel bir aktiviteden ziyade ticari önemi olan bir eylem gibi görülmektedir. Kalkolitik dönemin sonlarına doğru ortaya çıkan Uruk koloni sistemi Anadolu ile Mezopotamya toplumları için bir dönüm noktası olarak kabul edilmektedir. Bu dönemde devletlerin temelli atılmış ve tapınak ekonomisinin iyice kökleştiği bir dönem olarak kabul edilmektedir⁵⁸⁶.

Uruk koloni sisteminin Mezopotamya-Anadolu ve İran coğrafyasındaki etkileşimleri hakkında önemli çalışmaları olan Guillermo Algaze devletin doğuşunu ticari aktivitenin sonucu olarak açıklamıştır. Algaze'nin II. kolonizasyon hareketi olarak tanımladığı Uruk ticaret sistemi Anadolu'da Fırat Nehri boyunca stratejik önemi olan çeşitli noktalarda ticaret kolonileri kurarak Mezopotamya'nın hammadde ihtiyacını karşılamıştır. Gelişmiş ve organize olmuş ticaretin yönetsel göstergeleri olan çeşitli

⁵⁸⁴ Erarslan, *Anadolu'da Ticaret ve Tüccar Sınıfının Doğuşu*, 52-58.

⁵⁸⁵ Ufuk Esin-Güven Arsebük, *1982 Yılı Değirmentepe (Malatya) Kurtarma Kazısı*, V. Kazı Sonuçları Toplantısı, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü, İstanbul, 1983, s.76.

⁵⁸⁶ Erarslan, *Anadolu'da Ticaret ve Tüccar Sınıfının Doğuşu*, 54.

buluntular dönemin birçok yerleşim alanında bulunmuştur. Gelişen ticaret sistemiyle birlikte Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerinde kent ve devlet oluşumlarının temelleri atılır⁵⁸⁷. Bu gelişmelere bağlı olarak Malatya-Arslantepe'deki yerleşim alanında buluntular iki toplum arasında yaşanan ticaret aktivitesinin boyutlarını göstermektedir. Mezopotamya-Anadolu'nun doğusu arasındaki ticareti anlamamız açısından Malatya-Arslantepe yerleşim bölgesindeki buluntular önemlidir. Burada kamu binası olarak tanımlanan yapının çeşitli yerlerinde atılmış ya da kabaca depolanmış ve üzerinde göndericinin mühür baskısını taşıyan kil topaklardan (bulla) binlerce bulunmuştur. Bunların sayıca fazla olması iki bölge arasındaki ticaretin boyutlarını göstermektedir. Analizleri yapılmamış olmakla birlikte buradaki diğer buluntular: Şarap, reçine, aromatik yağlar, tıbbi merhem ve çeşitli hayvansal ürünlerdir. Bu ticaret sistemi Mezopotamya'daki sistemin aynısıdır. Büyük olasılıkla bu ticaretin yürütücüleri Mezopotamya'dan gelen tüccar gruplarıdır. Arslantepe'nin VI A tabakası Mezopotamya ekonomi sisteminin kullandığı, anıtsal yapıları ile kentleşme sürecini taşıyan bir yerleşmeye sahne olmuştur. Kenti denetimi altında bulunduranlar ile Mezopotamyalı tüccar grupları arasında canlı bir ticaretin olduğu görülmüştür⁵⁸⁸.

Mezopotamya İle Anadolu arsındaki ticaret aktivitesinin kanıtlarından biri de, Uruk kolonisi olarak kurulan Hassek Höyük'teki bulgulardan anlaşılmaktadır. Hassek Höyük'teki işliklerden üretilen Bingöl-Çavuşlar ve Nemrut kökenli obsidiyenlerin tamamen ihracata yönelik olduğu saptanmıştır⁵⁸⁹. Yerleşim alanında bulunan uzun kenani tipteki çakmaktaşı, dilgiler, kazıyıcılar, mühürler, taş idoller, bakır ve tunçtan yapılma nesneler ile diğer buluntular Hassek Höyük'te ileri derecede üretimin yapıldığını ve buna bağlı olarak ticaret aktivitesinin gerçekleştiğini düşündürmektedir⁵⁹⁰. Bu dönemle birlikte gelişen ticaret ağı Anadolu'nun doğusundan Mezopotamya'ya çok çeşitli işlevlere sahip obsidiyen ve yapı malzemesi için gerekli olan kerestenin yanında Keban-Altınova ve Ergani'den temin edilen altın, gümüş, kurşun ve bakır gibi madenler de ihraç edilmekteydi⁵⁹¹.

⁵⁸⁷ Algaze, 74-84.

⁵⁸⁸ Savaş Harmankaya-Burçin Erdoğan, *Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri, Arslantepe*, TASK Yayınları, İTÇ, İstanbul, 2002.

⁵⁸⁹ Erarslan, *Anadolu'da Ticaret ve Tüccar Sınıfının Doğuşu*, 55.

⁵⁹⁰ Harmankaya-, *Hassek Höyük*

⁵⁹¹ Erarslan, *Anadolu'da Ticaret ve Tüccar Sınıfının Doğuşu*, 55.

Geç Kalkolitik Çağ ile İlk Tunç Çağı arasındaki dönemde Uruk ticaret aktivitesi Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgesinde yoğunlaşmıştır. Bu dönemde Güneydoğu Anadolu'daki Hassek Höyük, Kazane, Titriş, Lidar Höyük ve Hacinebi Tepesi gibi yerleşim alanları ile Mezopotamya bölgesi arasında yoğun ticari faaliyetler gerçekleşirken, Doğu Anadolu bölgesinde ise Arslantepe, Norşuntepe, Değirmentepe ve Altınova'daki yerleşim birimlerinde yoğun bir şekilde Uruk etkisi görülmüştür. Ancak İlk Tunç Çağı II döneminde yeni hammaddelerin keşfi ile uzak mesafe ticareti daha uzak coğrafyaları içine alacak şekilde genişlemiştir. Bu dönemde yoğunlaşan ticaret faaliyetleri Batı Anadolu'da ilk kez, batıda Ege, doğuda Suriye-Mezopotamya bölgesi dahil olmak üzere geniş bir coğrafik alanda bir ticaret ağı örülmüştür. Bu dönemde Kilikya ve Toros dağlık alanını da içine alacak şekilde bölgeler arasında uzanan ovalar üzerinde Tarsus ve Troia gibi liman şehirlerini de içine alan bölgelerde "Büyük Kervan Yolu" bulunmaktadır⁵⁹². Bölgeler arasındaki ticaret eylemlerini boyutlanması yerel unsurların yani bu ticarete aracılık yapan yerel yöneticilerin ve tüccar gruplarının zenginleşmesine neden olmuştur.

Ticari faaliyetlerin yoğunlaşması ve bunun beraberinde getirdiği refah, elit kesimin, yöneticilerin ve tüccar grupların yoğun bir şekilde madeni alet ve prestij objelerinin ticaretine katılmalarına zemin hazırlamıştır. Kent olgusu bu ticaret aktivitesi sonucu kendi gelişimini tamamlayarak yönetici sınıfın ortaya çıkmasını, iş bölümünün oluşumunu ve sosyal sınıfların belirginleşmesini sağlamıştır. Suriye-Mezopotamya ve Anadolu'nun batı ucuna kadar yayılan ticaret faaliyetleri büyük olasılıkla organize bir şekilde yapılmış ve ticaret faaliyetlerinin denetim altına alınma ihtiyacı, yazının ve mührün kullanımını zorunlu kılmıştır⁵⁹³. Ticaret faaliyetlerinin boyutlanması Anadolu'daki yerleşmelerin materyal kültüründe ortak özelliklerin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Bu ortak özellikler; Suriye şişeleri, çömlekçi çarkından yapılmış tabaklar, çift kulplu kupalar ve emzikli sürahilerden oluşan yeni kap tipleridir⁵⁹⁴. Toplumlar arasındaki uzun mesafe ticareti materyal kültürünü aynılaştırdığı kanısındayız ve bu ortaklaşmanın sadece materyal kültürle sınırlı olmayıp değerler sisteminin de ortaklaşmasına neden olduğu görülmüştür.

⁵⁹² Erarslan, *Anadolu'da Ticaret ve Tüccar Sınıfının Doğuşu*, 55.

⁵⁹³ Turan Efe, *Son Kalkolitik İlk Tunç Çağı, Batı Anadolu*, ArkeoAtlas, Özel Sayı, İstanbul, 2011, s.212.

⁵⁹⁴ Erarslan, *Anadolu'da Ticaret ve Tüccar Sınıfının Doğuşu*, 55.

Anadolu ile Mezopotamya arasındaki ticari ve kültürel etkileşimlerin en parlak dönemlerinden biri olarak kabul edilen Uruk koloni sistemi M.Ö. 3 binlerden sonra bir gerileme sürecine girdi. Uruk sisteminin kültürel yansımaları uzun bir süre Güneydoğu Anadolu'daki etkisini devam ettirse de iki toplum arasındaki etkileşimler zamanla daha da silikleşmeye başladı. Bu gelişmelerin yaşandığı zaman diliminde Doğu Anadolu bölgesi Aras havzası kaynaklı büyük göçlere sahne oldu. Kafkas kökenli göçer gruplar olarak da ifade edilen bu topluluklar Transkafkasya'dan Urmiye Gölü'ne; batıda Divriği-Kangal yörelerinden Malatya'ya; güneyde de Kahramanmaraş ve Amik Ovasına kadar geniş bir coğrafik alanda etkili oldular⁵⁹⁵. Kafkas kökenli bu göçer topluluklar "Kura-Aras", "Erken Transkafkasya", "Hirbet-Kerak" ve "Doğu Anadolu Erken Tunç" gibi adlarla anılmışlardır⁵⁹⁶.

Transkafkas göçer topluluklarının sahip olduğu kültür "karaz kültürü" diye tanımlanmaktadır. Bu kültürün en belirgin özellikleri mimari yapı ve çanak-çömlek yapımında kullanılan stillerin Anadolu'da daha önce görülmemiş olmasıdır. Karaz kültürünün kimliğini yansıtan çanak-çömlekler elde biçimlendirilmiş kırmızı-siyah boyalı, parlak yüzeyle, kabartma veya oluk bezemeli mallardan oluşmaktaydı. Mimari yapıda ise daha önceki geleneğe tamamen aykırı bir şekilde ahşap dikmeli dal örgüsü kullanılmıştır. Yerleşmeye dağınık bir şekilde serpiştirilmiş evler genellikle tek odalı mekânlardan oluşmaktadır⁵⁹⁷. Karaz kültürünün temsilcileri olan Transkafkas kökenli göçer gruplar uzun bir süre Anadolu'nun sosyal, politik ve ekonomik hayatında etkili oldular. Bu gruplar ilk dönemlerde Anadolu'da bir istikrarsızlığa neden olmalarına rağmen daha sonra kültürel açıdan Anadolu'ya önemli katkılar sundular. Madeni ileri derecede kullanan Karaz kültürünün temsilcileri Doğu Anadolu'da maden açısından zengin olan alanlara yerleşip, Fırat havzasındaki madenlerin ticaretini yapmaktaydılar⁵⁹⁸. İlk Tunç Çağı'nda Anadolu ile Mezopotamya ve Kafkaslar arasında çeşitli tüccar grupları yoğun bir şekilde bakır ve kalay ticareti yapmaktaydılar. Bu

⁵⁹⁵ Sevin, *Eski Anadolu ve Trakya, Başlangıcından Pers Egemenliğine Kadar*, 111.

⁵⁹⁶ Sevin, *Eski Anadolu ve Trakya, Başlangıcından Pers Egemenliğine Kadar*, 111.

⁵⁹⁷ Marcella Frangipane, *İlk Tunç Çağı I Dönemi, Doğu Anadolu*, ArkoAtlas, Özel Sayı, İstanbul, 2011, s.159.

⁵⁹⁸ Frangipane, *İlk Tunç Çağı I Dönemi, Doğu Anadolu*, 159.

dönemde Anadolu ihtiyaç duyduğu kalayı Mezopotamyalı tüccarlardan temin ederken, bunu karşılığında onlarabakır satmaktaydı⁵⁹⁹.

Hurilerle ilişkilendirilen Transkafkas toplulukların yoğun göçleri Anadolu'da nüfus patlamasına neden olmuştur. Doğu Anadolu'yu adeta istila eden bu göçer topluluğun bir kısmı olasılıkla Malatya, Kahramanmaraş ve Amik Ovası yoluyla, İslahiye ve Çukurova'ya uğramadan Doğu Akdeniz kıyılarına inerek Ürdün vadisindeki Hirbet Kerak'a kadar ilerledikleri sanılmaktadır. Transkafkas toplulukları bu yayılma ile sınırlı kalmayıp Doğu Anadolu'nun büyük bir kısmına dağıldılar. Van Gölü Havzasından Erzurum Ovası'na kadar olan bölge bu dönemde yoğun bir şekilde iskân edildi. Göçer gruplar bu alanlarla sınırlı kalmayıp Elazığ-Malatya yöresinde bulunan Korucutepe, Norşuntepe, Tepecik, Han İbrahim Şah, Pulur ve Arslantepe'de etkili oldular. Öte yandan Erzurum'daki Karaz ve Sos Höyük, Van Gölü havzasındaki Dilkaya ve Karagündüz yoğun bir şekilde bu topluluklar tarafında iskân edildiler⁶⁰⁰.

Sonuç olarak İlk Tunç Çağ'ında Mezopotamya ile Türkiye'nin doğusu arasında artan ticari ilişkiler sosyal, ekonomik ve siyasi açıdan Anadolu'da önemli gelişmelerin yaşanmasına neden olmuştur. Bu gelişmelerden en önemlilerden biri daha önce dini ve politik merkez olarak işlev gören çeşitli yerleşim yerlerinin bu dönemde büyüyerek kent hüviyetine sahip merkezler haline gelmiş olmalarıdır. Bu kent merkezleri uzak mesafe ticaretinde, mimari açıdan, yerleşim alanın büyüklüğü ve yönetim organizasyonu bakımından oldukça ileri bir seviyeye ulaşmışlardır. Ticari ilişkilerin bir sonucu olarak görülen kentlerde ileri derecede iş bölümü, oldukça uzmanlaşmış bürokratik sistem, emeği denetleyen ve yöneten yönetici erki kentleşme olgusunun bir sonucu olduğu kanısındayız. İlk Tunç Çağ'ının önemli merkezi kentleri olarak nitelendirebilecek yerler Güneydoğu Anadolu'da Kazane ve Titriş Höyük olarak görülürken Doğu Anadolu Bölgesinde ise Arslantepe, Norşuntepe ve Değirmentepe yerleşim alanları sosyo-politik açıdan kent olarak kabul edilecek merkezler olduğu kanısındayız.

⁵⁹⁹ Ünsal Yalçın, *Anadolu'da Madencilik*, ArkeoAtlas Özel Sayı, İstanbul, 2011, s.194.

⁶⁰⁰ Sevin, *Eski Anadolu ve Trakya, Başlangıcından Pers Egemenliğine Kadar*, 118.

3.11. ERKEN TUNÇ ÇAĞ'INDA DOĞU/GÜNEYDOĞU ANADOLU'NUN MERKEZİ KENTLERİ

Bilim Camiası tarafından yakın bir geçmişe kadar Doğu/Güneydoğu Anadolu'daki kentsel gelişmelerin Mezopotamya kültürlerinin etkisiyle geliştiği ve başta bakır olmak üzere her türlü maden ve yapı malzemesi bakımından zengin olan bu bölgelerin Mezopotamya ile kurduğu ticari ilişkiler sonucunda idari ve politik yapılanmaları geliştirdiği görüşü egemendi. Ancak son yıllarda bölgede yoğunlaşan arkeolojik çalışmalarda Anadolu'nun doğusundaki kentsel gelişmelerin yerel karakterli olduğu ve bu bölgelerin Mezopotamya'nıntaşrası olmadığını kanıtlamıştır⁶⁰¹. Doğu/Güney Doğu Anadolu'daki kentsel gelişmeler iki aşamada ele alınmıştır. Bunlardan ilki "The Proto-Urban Priod (5500-2600 BC)" diye ifade edilen şehirleşmenin ilk protiplerinin ortaya çıktığı dönem, ikincisi ise "The Early Urban Priod (2600-1900 BC)" diye ifade edilen Erken Kent Dönemi'dir⁶⁰². Bu bölgelerde ilk kentleşme süreci buradaki toplumların kendi yerel dinamikleriyle oluşturduğu karmaşık toplumsal yapı, ileri derecede oluşmuş zanaatkârlık ve iş bölümü, teknolojik gelişmeler, yerleşim alanındaki anıtsal yapılar, ileri bir yönetim organizasyonunu temsil eden mühürler, ekonomik merkez ve yeniden dağıtım sisteminin oluşturulduğu ve özellikle ticari sisteme dayalı metalurjik gelişmeler başlatmıştır⁶⁰³. Doğu/Güneydoğu Anadolu'da Titriş, Kazane Hacınebi, Arslantepe, Norşuntepe, Tepecik, Değirmen-tepe gibi yerleşim alanları kentleşme öncesinde de önemli politik merkezler oldukları kanısındayız ve kentleşme döneminde bu yerleşim alanları öz dinamikleriyle oluşturdukları sosyo-ekonomik gelişmeler ve komşu kültürlerle etkileşimler bu merkezi yerleşim alanlarının kentleşme sürecini daha da hızlandırmıştır⁶⁰⁴. Sonuç olarak Türkiye'nin doğusundaki kentsel gelişmeler burada yaşayan toplulukların kendi tarihsel birikimleri ve yakın bölgelerdeki çağdaşı kültürlerden etkilenecek geliştirdiği kanısındayız.

i. Güneydoğu Anadolu'da Erken Tunç Çağ'ında Merkezi Kentler

⁶⁰¹ Alev Erarslan, *Progress Towards First Cities in Easternand Southeastern Anatolia (2006-1900 BC): The Local Dynamics of Urbanistic Development*, TUBA-AR IX, İstanbul, 2006, s. 81.

⁶⁰² Erarslan, *Progress Towards First Cities in Easternand Southeastern Anatolia*, 82.

⁶⁰³ Erarslan, *Progress Towards First Cities in Easternand Southeastern Anatolia*, 82.

⁶⁰⁴ Erarslan, *Progress Towards First Cities in Easternand Southeastern Anatolia*, 82.

3.11.1. Titriş Höyük

Titriş Höyük, Urfa İli, Bozova İlçesi, Bahçeli köyünde, Fırat'ın küçük bir kolu olan Tavuk Çayı'nın hemen kenarında yer alan Güneydoğu Anadolu'daki önemli Erken Tunç yerleşim alanlarından biridir. Merkezi bir konuma sahip olan Titriş Höyük farklı yolları bir birine bağlayan doğal bir koridor konumundadır. Bu koridor, Samsat üzerinden Hem Fırat'ın batısında Adıyaman ile Gaziantep arasında bir geçit sağlar, hem de bölgeyi doğrudan Fırat'ın doğusundaki Mezopotamya ovalarına bağlar⁶⁰⁵. Titriş'ten sonra çatallaşan yol, Asur Koloni Çağ'ında da kullanılan, kuzeybatıda Diyarbakır ve Yukarı Dicle Havzası'na, güneydoğuda da Harran Ovası, Balih ve Yukarı Habur bölgelerine uzanmaktadır⁶⁰⁶. Titriş yerleşim alanında yapılan çalışmalarda elde edilen arkeolojik buluntular burada sınıf farklarının olduğu, emeği denetleyen bir yönetim organizasyonunun oluşturulduğu, kent ölçütlerine sahip geniş bir alana sahip olduğu ve Mezopotamya ile uzak mesafeli ticaretin yapıldığı kanıtlanmıştır. Erken Tunç Çağ'ında Titriş yerleşimcileri ile Mezopotamya arsındaki ticaret aktivitesinin Titrişte kentleşmeye neden olduğu kanısındayız. Çevik'e göre bölgede bilinen en büyük ve en karmaşık siyasi, sosyo-ekonomik yapıya sahip yerleşim alanı Erken Tunç Çağ'ında Güneydoğu Anadolu'da Titriş yerleşim alanıdır⁶⁰⁷.

Erken Tunç Çağ'ının Güneydoğu Anadolu'daki önemli merkezi kentlerinden biri olarak kabul edilen Titriş Höyük yoğun mimari yapılaşma, standart ve merkezi bir alan kullanımı, iş bölümü, özel mülkiyeti, bürokratik yapı ve uzak mesafe ticareti gibi kentleşmenin ölçütü olarak kabul edilen özelliklerin çoğuna sahiptir⁶⁰⁸. Seçkin ailelerin öncülüğünde gerçekleştiğine inanılan ticaret faaliyetlerin kentlerin oluşumunda itici bir rolü olduğu kanısındayız. Algaze'nin 1998 yılında Titriş Höyükte yaptığı arkeolojik çalışmada burasının bölgedeki diğer topluluklar üzerinde denetim kuran, ekonomik, politik ve sosyal açıdan organize olmuş ileri bir toplumun özelliklerini yansıtan bir özeliğe sahip olduğunu belirtmiştir⁶⁰⁹. Titriş'teki arkeolojik buluntulardan yola çıkılarak burasının Mezopotamya ile ciddi bir ticari faaliyet içinde olduğu görülmektedir.

⁶⁰⁵ Çevik, 152.

⁶⁰⁶ Çevik, 152.

⁶⁰⁷ Çevik, 161.

⁶⁰⁸ Patrica Wattenmaker, *İlk Tunç Çağı, Kentleşme*, ArkeoAtlas Özel Sayısı, İstanbul, 2011, s.187.

⁶⁰⁹ Guillermo Algaze-Timothy Matney-Steven A. Rosen-Dilek Erdal, *Titriş Höyük, T.C. Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü, 21. Kazı Sonuçları Toplantısı, 24-28 Mayıs Ankara, 1999, s.150.*

Mezopotamya'daki kentsel gelişmelerin Titriş yerleşim alanı için bir model oluşturduğu kanısındayız.

3.11.2. Kazane

Şanlıurfa il merkezinin güneydoğusunda yer alan Kazane Höyük kapladığı alan bakımından Güneydoğu Anadolu'daki en büyük yerleşim alanlardan biri olarak kabul edilmektedir⁶¹⁰. Kazane mevkiindeki yerleşimcilerin burasının Kuzey Mezopotamya ile Güneydoğu Anadolu Bölgesi dağ eşiği arasında, içinden ticaret yolu geçen ve dar bir vadide olmasından dolayı burayı yerleşim alanı olarak seçmişlerdir. Kazane'nin içinde bulunduğu çevrenin oldukça verimli olması ve bölge kültürleriyle oluşturduğu etkileşim sonucu kent olma hüviyetini kazanan önemli yerleşim alanlarından biridir⁶¹¹. Kent ve kentleşme olguları üzerine yapılan çalışmalarda Kazane yerleşim alanı kentleşmenin erken evrelerine ışık tutacak bir niteliğe sahip olduğu görülmüştür. Yerleşim alanındaki arkeolojik çalışmalarda burasının Son Neolitik Çağ, Halaf Dönemi, Son Kalkolitik Çağ ve Tunç Çağ'larına kadar kesintisiz olarak yerleşim alanı olarak kullanıldığı tespit edilmiş, ancak en zengin mimari kalıntılar İlk Tunç Çağ'ına ait olduğu tespit edilmiştir⁶¹². Maden ve ahşap kaynakları açısından oldukça zengin olan Anadolu'daki topluluklar komşularına ürün ihraç etmişlerdir⁶¹³. Bu ticaret aktivitesinde Türkiye'nin Güneydoğu Anadolu'sundaki Kazane yerleşim alanı stratejik konumu itibarıyla bu etkileşimin odak noktasında yer almaktadır. Dönemin politik birimleri arasındaki ekonomik rekabet kimi zaman çatışmaların yaşanmasına neden olduğunu Kazane'deki devasa kent duvarının varlığıyla kanıtlanmıştır. Politik merkezler arlarındaki barışçıl durumun devamı için ticaret aktivitesini bir zorunluluk olarak görmüşlerdir⁶¹⁴.

Güneydoğu Anadolu'daki İlk Tunç Kentleri bir anda ortaya çıkıp gelişen bir durum olmayıp önceki dönemin birikimleri üzerinde şekillenip gelişen yerleşmelerin bir devamıdır. Üzerine şekillendiği birikimler daha önce dini bir merkez ya da ekonomik bir kimliğe sahip yerleşim yerleri oldukları kanısındayız. Önceki dönemin dini, politik

⁶¹⁰ Patrica Wattenmaker-Adnan Mısır, *Kazane Höyük, T.C. Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü, XV. Kazı Sonuçları Toplantısı*, Ankara-24-28 Mayıs 1993, s.180.

⁶¹¹ Savaş Harmankaya-Burçin Erdoğan, *Kazane Höyük, İlk Tunç Çağı*, Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri, İstanbul, TASK Yayınları, İstanbul, 2002.

⁶¹² Harmankaya-Erdoğan, *Kazane Höyük*

⁶¹³ Wattenmaker, *İlk Tunç Çağı, Kentleşme*, 186.

⁶¹⁴ Wattenmaker, *İlk Tunç Çağı, Kentleşme*, 187.

ya da ticaret merkezleri İlk Tunç Çağ'ında ekonomik anlamda daha büyük gelişmeler kaydederek dönemin önemli kentleri haline gelmişlerdir. Kazane Höyük sadece Anadolu'da değil beklide Yakın Doğu'nun en büyük ve önemli kentlerinden biri olarak kabul edilmiştir. Kazane'deki kentleşme süreci tam ortaya çıkarıldığında Yakın Doğu'daki kentleşme süreci bir bütün olarak daha iyi anlaşılacaktır⁶¹⁵. Toplumların maddi yapılarındaki gelişmelerin onların kentleşme, inanç ve değerler sisteminde değişimler meydana getireceği tezinden yol çıkılarak Kazane'deki ekonomik gelişmelerin kentleşmedeki en önemli faktör olduğu kanısındayız.

ii. Doğu Anadolu'da Erken Tunç Çağ'ında Merkezi Kentler

3.11.3. Arslantepe

Elazığ-Malatya Bölgesi'nde, Geç Kalkolitik Çağ ile İlk Tunç Çağ'ını bölgenin materyal kültürünü en iyi yansıtan yerleşim alanı Malatya İli'nin kuzeydoğusunda, Ordüzü Mevkii'nde yer alan Arslantepe Höyük'tür. İlk Tunç Çağ'ına denk gelen VI A yapı katındaki arkeolojik buluntular Arslantepe'deki kenti yönetenlerin, kentin hammadde ve diğer ekonomik kaynaklarını idare edenlerin Kuzey Mezopotamya ile uzak mesafeli ticaret faaliyetlerini örgütleyen bir siyasi gücün temsilcileri olduğuna inanılmaktadır. Dönemin koşulları içinde oldukça geniş bir yerleşim alanına sahip olan yapılar topluluğu içindeki tapınaklar ve kamu binaların varlığı toplumsal örgütlenme açısından ileri düzeyde olduklarının bir kanıtıdır⁶¹⁶. Kuzey Mezopotamya ile Malatya-Arslantepe arasında kurulan ticari ilişkilerin toplumların sosyo-ekonomik ve siyasi yapıları üzerinde bir etkiye sahip olduğu kanısındayız. Bu bakış açısıyla iki toplum arasındaki ticaret faktörünün Arslantepe'de kentleşmenin motor gücü olduğuna inanılmaktadır.

Malatya Arslantepe'deki arkeolojik buluntu kanıtlarının çokluğu burasının bölgenin Tarihöncesi dönemin anlaşılması için bir anahtar yerleşme olma hüviyetinin kazanmasına neden olmuştur⁶¹⁷. Yerel karakterli bir kültür olarak değerlendirilen Arslantepe yerleşim alanı sosyolojik bir tabirle merkez çevre ilişkileri içinde yerel

⁶¹⁵ Wattenmaker-Mısır, 182.

⁶¹⁶ Harmankaya-Erdoğan, *Arslantepe*

⁶¹⁷ Mehmet Işıklı, *Doğu Anadolu Erken Transkafkasya Kültürü, Çok Bileşenli Gelişkin Bir Kültürün Analizi*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2011, s.118.

soyluların idaresinde art bölgesindeki topluluklar üzerinde hâkimiyet oluşturmuş yerel karakterli bir politik merkez olarak değerlendirilmektedir. Yerleşim alanındaki “*elit mimarisi*” olarak değerlendirilen yapılar topluluğu, yapılar topluluğun içindeki depolar, mülkiyetin ve yönetimin organizasyonunun bir parçası olarak kabul edilen mühürler ve yeniden dağıtım sisteminin bir göstergesi olarak kabul edilen aynı ebatta ve desene sahip kâselerin çokluğu Arslantepe’nin gelişkin bir politik merkez olmanın önemli kanıtları olarak kabul edilmektedir⁶¹⁸. Önemli bir politik merkez olarak kabul edilen Arslantepe yerleşim alanında yoğun olmamakla beraber Mezopotamya kökenli Uruk Koloni sisteminin etkileri ve Transkafkas kökenli olarak kabul edilen “Karaz” kültürünün etkileri görülmüştür⁶¹⁹. Uruk koloni sistemi ticari açıdan belli bir periyota bölgeyi (Doğu/Güneydoğu Anadolu) etkilemiştir. Bu dönemde bölgeler arasındaki ticari etkileşimin boyutlanması yerleşim alanlarının büyüüp kent ve kent devleti düzeyine çıkmalarına neden olmuştur. Uruk Koloni Sistemi’nin Doğu ve Güneydoğu Anadolu’da Kalkolitik Döneminin sonu ile İlk Tunç Devri arasında yukarıda bahsedilen durumun oluşmasında ciddi bir rolü olduğu kanısındayız. Erken Transkafkas ya da Karaz üretimi seramik ve diğer mal gruplarının Arslantepe yerleşim alanında bolca bulunması bu kültürün Arslantepe’yi sosyal ve ekonomik açıdan etkilediği görülmüştür⁶²⁰. Toplumların materyal kültürü onların yaşam tarzları ve çevre kültürlerle olan etkileşimini kanıtlayan önemli bir olgu olduğu kanısındayız. Bu durumu Arslantepe özelinde ele alırsak Kalkolitik Çağ ile İlk Tunç Çağ’ında Mezopotamya ile Türkiye’nin doğusu arasında yaşanan ekonomik gelişmelerin bir bütün olarak toplumun yaşantısında köklü değişimler meydana getirdiği görülmektedir.

3.11.4. Norşuntepe

Altınova’nın en önemli Hüyüklerden biri olarak kabul edilen Norşuntepe İlk Tunç Çağı toplumları arasındaki kültürel etkileşimlerin en iyi izlendiği yerleşim alanlarından biri olarak kabul edilmektedir. Norşuntepe-Suriye ve Mezopotamya kültürel bölgeleri ile ciddi bir etkileşim içinde olduğu arkeolojik verilerle kanıtlanmıştır⁶²¹.

⁶¹⁸ Işıklı, 120.

⁶¹⁹ Işıklı, 120.

⁶²⁰ Işıklı, 121.

⁶²¹ Savaş Harmankaya-Burçin Erdoğan, *Norşuntepe, İlk Tunç Çağı*, Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri, İstanbul, TASK Yayınları, İstanbul, 2002.

Norşuntepe'nin Altınova'da merkezi bir güç olarak bölgede yönetsel bir denetime sahip olduğunu ortaya çıkarılan saray kalıntısıyla kanıtlanmıştır⁶²². Yapılan arkeolojik çalışmalar sonucunda Norşuntepe yerleşim alanında bulunan zengin taş buluntu topluluğu oldukça çeşitlilik göstermiştir. Bunlar: Taş baltalar, çakmaktaşı, obsidyenden dilgiler, farklılık gösteren ok uçları ve yassı yongadan yapılan aletlerdir. Eritme fırınları, bakır cürufu, bakırdan yüzükler, deliciler, iğneler ve çeşitlilik gösteren maden buluntu topluluğu madenciliğin erken dönemde bilindiği ve uzak mesafe ticaretinin yapıldığına inanılmaktadır⁶²³. Mülkiyetin ve emeğin denetlendiğinin bir göstergesi olan mühürlerin Norşuntepe'de çokça bulunmuş olması, yerleşim alanının karmaşıklaşmış bir sosyo-ekonomik yapıya sahip olduğunun göstergesidir⁶²⁴. Yerleşim alanındaki arkeolojik kanıtlar Kuzey Mezopotamya kökenli Uruk Koloni sistemi ile Norşuntepe arasında ticaret faaliyetleri ve buna bağlı olarak ciddi bir kültürel etkileşimin yaşandığıdır. Yaşanan bu kültürel etkileşimler sosyo-ekonomik olarak kent kentleşme olgusunun gerçekleşmesine neden olmuştur.

Erken Tunç Çağ'ında Transkafkas göçer grupların bölgeyi etkisi altına alması Norşuntepe'de de yoğun bir şekilde kendini hissettirmiş bu durumu bölgenin değişen materyal kültüründe izlemek mümkündür. Bu durumun bir kanıtı olarak Norşuntepe yerleşim alanında Erken Transkafkas kültürüne ait olduğu kabul edilen saman ve kum katkılı, dışı siyah içi açık kahve veya kırmızımsı renge sahip, elde pişirilmiş seramik buluntularına rastlanmıştır⁶²⁵. Yerleşim alanında Transkafkas kültürünün etkileri devam ederken aynı zamanda Mezopotamya ve Suriye materyal kültürüne ait kanıtlarda bolca bulunmuştur. Norşuntepe'de yerel karakterli kültürel özelliklerle birlikte farklı kültürlerle ilgili zengin arkeolojik verilerin bulunmuş olması erken bir dönemde yerleşim alanının farklı kültürel gelişmelerin kesişim noktasında yer aldığını gösterdiğinin kanıtıdır. Yukarıda yaşanan sosyo-ekonomik gelişmelerin bir sonucu olarak Norşuntepe yerleşim alanı Erken Tunç Çağ'ında merkezi kent kimliğine sahip önemli yerleşim alanı olarak kabul edilmiştir.

⁶²² Herald Hauptmann, *Norşuntepe Kazıları, Keban Projesi 1974-1975 Çalışmaları*, Ankara, 1982, s.16.

⁶²³ Ünsal Yalçın, T. C. Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müze Genel Müdürlüğü, VIII. Arkeometrik Sonuçlar Toplantısı, Ankara 25-29 Mayıs 1992, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, 1993, s. 382.

⁶²⁴ Herald Hauptmann, *Norşuntepe Kazıları, Keban Projesi 1974-1975 Çalışmaları*, 31.

⁶²⁵ Işıklı, 134.

3.11.5. Değirmen-tepe

Fırat Nehri'nin güney kıyısında Malatya'nın kuzeydoğusunda yer alan Değirmen-tepe yerleşim alanı küçük bir yerleşim birimi olmasına rağmen bulunmuş olduğu coğrafi konumu itibariyle bölgeler arasındaki ticaret ağının önemli noktalarından birini teşkil etmektedir. Yerleşim alanında yapılan arkeolojik çalışmalarda Obeyd ve Uruk dönemine ait ithal olduğu düşünülen çanak-çömlekler ile mülkiyetin ve yönetimin organizasyonunun bir göstergesi olan farklı yapılarıdaki mühürlere rastlanmıştır⁶²⁶. Bir tüccar kasabası olarak kabul edilen Değirmen-tepe yerleşim alanında yapılan çalışmalarda İlk Tunç Çağı'na ait Karaz türü buluntular olmasına rağmen Fırat'ın taşkınlarından dolayı bu döneme ait çok fazla materyale rastlanmamıştır⁶²⁷. Sevin'e göre, Değirmen-tepe yerleşim alanı bakır madenciliği açısından ileri bir düzeyde olduğu ve güneydeki halklara bakır madeni ihraç etmiştir. Mezopotamya'daki Tepe Gavra'da bulunan ve ticaret faaliyetlerini kanıtlayan mühürler

ve çeşitli buluntulara rastlanmıştır⁶²⁸. Mevcut verilerden yola çıkıldığında Değirmen-tepe yerleşim alanının ticaret aktivitesi açısından oldukça geliştiği ancak "mimari açıdan zayıf kalması",⁶²⁹ kapladığı alanın büyük olmaması ve emeği denetleyen bir yönetim organizasyonunun olmayışı burasının kent olmaktan ziyade kent öncüsü bir yerleşim alanı olarak kabul edilmesine neden olmuştur⁶³⁰.

Yukarıda bahsedilen "Merkezi Kentler" dışında Erken Tunç Çağı'nda Elazığ-Malatya bölgesinde sosyo-ekonomik ve politik olarak Mezopotamya ve Erken Transkafkas toplumlarıyla ileri derece bir etkileşim içinde olan asal yerleşmeler Elazığ-Altinova'da bulunan **Korucutepe** ve **Tepecik'tir**. Bu iki yerleşim alanında yapılan arkeolojik çalışmalarda yerleşim alanlarının erken bir dönemde Mezopotamya kökenli Halaf, Obeyd ve Uruk kültür etki alanının içerisinde oldukları görülmüştür⁶³¹. Her iki yerleşim alanında da Mezopotamya materyal kültürünü yansıtan zengin seramik

⁶²⁶ Ufuk Esin-Güven Arsebük, *T. C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Eski Eserler Genel Müdürlüğü, V. Kazı Sonuçları Toplantısı*, İstanbul-23-27 Mayıs-1983, s.75.

⁶²⁷ Esin-Arsebük, 75.

⁶²⁸ Sevin, *Eski Anadolu ve Trakya: Başlangıcından Pers Egemenliğine Kadar Başlangıcından Pers Egemenliğine: Kadar*, 86.

⁶²⁹ Refik Duru, *Keban Projesi Değirmen-tepe Kazısı 1973*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1979, s.15.

⁶³⁰ Sevin, *Eski Anadolu ve Trakya: Başlangıcından Pers Egemenliğine Kadar Başlangıcından Pers Egemenliğine: Kadar*, 88.

⁶³¹ Işıklı, 144.

kalıntılarının varlığı Anadolu ile Mezopotamya toplumları arasındaki etkileşimin kanıtıdır⁶³². Mezopotamya-Anadolu arasında yaşanan etkileşimlerin temelinde ticari ilişkilerin olduğu düşünüldüğünde, sosyolojik olarak alt yapının üst yapıyı belirlediği savını doğrulanmaktadır. Bu savın bir kanıtı olarak toplumlar arasında yaşanan etkileşimlerin mimari yapı, inanç sistemi, idari yapılanma, bürokratik gelişmeler, sanatsal yaratıcılıklar ve bir bütün olarak değerler sistemi üzerinde büyük değişimlere neden olduğudur. Değerler sistemindeki değişimlerin kentleşme olgusu üzerinde motive edici bir etki oluşturduğu kanısındayız. Yerel karakterli politik ve idari merkezlerde yaşanan ekonomik değişimler, asal yerleşimlerin zamanla “Merkezi Kentlere” dönüşmesine neden olmuştur.

Sonuç olarak Erken Tunç Çağ’ında Doğu ve Güneydoğu Anadolu’daki kent ve kentleşme olguları toplumların kendi iç dinamikleri ve komşu toplumlarla kurdukları çok boyutlu etkileşimler, özellikle ticari faaliyetlerin kentleşmeye etki ettiğine inanılmaktadır. Mezopotamya coğrafyasının maden ve yapı malzemesi bakımından fakir olması Anadolu’nun ise yapı malzemesi ve maden açısından zengin olması, Anadolu ile Mezopotamya arasındaki ticaret aktivitesinin boyutlanmasına neden olmuştur. Güneydoğu Anadolu’daki kentleşme süreci özellikle Urfa Ovası ve Fırat Vadisi’nde yoğunluk kazanmasının nedeni bu bölgelerin hammadde kaynakları açısından oldukça zengin olması ve jeopolitik olarak bütün Yakındoğu ile etkileşim kurabilecek kadar önemli yolların ve kavşak noktaların odak noktasında yer almalarıdır⁶³³. Kazane ve Titriş’teki kentsel gelişmelerin bu toplumların kendi öz dinamikleri ve komşu halklarla kurdukları etkileşimlerin toplamından oluştuğu kanısındayız. Bu minvalde düşünüldüğünde Doğu Anadolu Malatya-Arslantepe ve Değirmentepe’deki gelişmeler ile Elazığ-Altınova’da bulunan Tepecik, Norşuntepe, Korucutepe’deki kentsel gelişmelerin bu yerleşim alanların jeopolitik konumlarından kaynaklandığı kanısındayız⁶³⁴. Malatya-Arslantepe yerleşim alanının farklı bölgeleri birbirine bağlayan yolların kesişim noktasında ve Fırat Kavisi diye tabir edilen coğrafik alanda yer alması bölgedeki halkların Mezopotamya toplumlarıyla bir etkileşim içinde olmasını sağlamış ve bu durum buradaki kentsel gelişimin tetikleyicisi olmuştur. Yine Malatya’da kurulmuş olan bir başka yerleşim alanı Değirmentepe’dir. Yerleşim alanı güneyli

⁶³² Işıklı, 149.

⁶³³ Wattenmaker, *İlk Tunç Çağı, Kentleşme*, 186.

⁶³⁴ Çiğdem, *Eski Anadolu İnsanınin Geçim Kaynakları ve Yaşam Biçimleri*, 128.

halkların etkisiyle kurulmuş olan bir tüccar kasabasıdır. Buradaki yerleşimciler güneyli halklara maden (bakır) satan tüccarlardır. Doğu Anadolu bölgesinde önemli yerleşmelere sahne olan bir başka bölge Elazığ'dır. Elazığ-Altınova'da bulunan Norşuntepe, Korucutepe, Tepecik yerleşim alanları Kuzey Mezopotamya-Suriye, Kafkaslar ve İran coğrafyasını birbirine bağlayan önemli yolların kavşak noktasında yer almaktadır⁶³⁵. Bingöl Dağları'ndan getirilen obsidiyenler ve bölgedeki kaynaklardan elde edilen madenler bu yollarla Mezopotamya ve Yakındoğu'daki halklara aktarılmıştır⁶³⁶. Altınova'daki yerleşim alanları ile Yakındoğu toplumları arasında yaşanan ticaret ve kültürel etkileşimler ile bu toplumların kendi öz dinamikleri bu politik merkezlerin zamanla büyüyerek kent hüviyetine sahip olmalarını sağlamıştır.

⁶³⁵ Çiğdem, *Eski Anadolu İnsanınin Geçim Kaynakları ve Yaşam Biçimleri*, 128.

⁶³⁶ Çiğdem, *Eski Anadolu İnsanınin Geçim Kaynakları ve Yaşam Biçimleri*, 128.

SONUÇ

Bu çalışmada toplumların yaşadığı ekonomik süreçlerin onların sosyal ve siyasi yapıları üzerinde bir değişime neden olduğu gerçeği ile Doğu/Güneydoğu Anadolu'daki kentleşme süreci ele alındı. Çalışmanın amacı toplumlar arasındaki uzun mesafeli ticaretin kentleşmeye olan etkisini ortaya koymaktır. Bu bağlamda düşünüldüğünde kentleşme olgusunun ticaret aktivitesinin bir sonucu olduğu gerçeği son yıllarda giderek yaygınlaşan bir görüş haline geldi. Bu güne kadar Anadolu'nun doğusundaki kentleşme sürecinin Mezopotamya etkisi ile oluştuğu kanısı bilim dünyası tarafından çokça kabul gören bir olguydu; ancak son yıllarda yapılan arkeolojik çalışmalarda bu görüşün tam da anlatılan yerleşik söylemler gibi olmadığına dair ciddi veriler ortaya konuldu. Çalışmamızın asıl amacı Mezopotamya ile Anadolu'nun doğusundaki toplumlar arasında yaşanan ekonomik ilişkilerin kentleşmeye olan etkisini saptamaktır.

Yapılan çalışmalar sonucunda Anadolu'nun doğusundaki kentleşme sürecinin Mezopotamya ve Mısır gibi farklı aşamalardan meydana geldiği görülmüştür. Söz konusu aşamalar, küçük köy topluluklarının uzun mesafeli ticaret vasıtasıyla merkezi köylere dönüşmesi ve daha sonra bu merkezi köylerin kentlere ve kent devletlerine dönüşmesidir. Bu dönüşümün temelinde toplumların temel ihtiyaçlarını karşılama ve elit kesimin prestij mallarına sahip olma duygusunun bir sonucu olarak toplumların ticaret sayesinde zenginleşmesi kentleşme olgusuna neden olduğu tezini güçlendirmiştir. Anadolu'nun doğusu ile Mezopotamya'nın coğrafik yakınlıkları ticaret aktivitesinin başlaması ve boyutlanmasında etkili olmuştur. İki toplum arasında boyutlanan ticaret ilişkileri Anadolu'nun doğusunda kentleşmeye neden olmuştur.

Geç Kalkolitik Dönemde yani Uruk Dönemine denk gelen dönemde Hacinebi ve Arslantepe yerleşim alanında bulunan anıtsal yapılar, sur ile çevrilmiş alanlar, kamu yapıları ve emeği denetleyen ve organize eden bir seçkin sınıfın olması kentleşmenin en önemli kanıtlarıdır. Kentleşmeye neden olan önemli dinamiğin toplumlar arasında yaşanan uzun mesafeli ticaret olduğu kanısı yaygın bir görüştür. Childe'nin kentleşmenin ölçütü olarak kabul ettiği on madde bu iki yerleşim alanının kent statüsünde olduğunu kanıtlamıştır. Özellikle Malatya Arslantepe yerleşim alanında ele geçirilen buluntular, burada gelişkin bir üretim sistemi, uzmanlaşmış bir iş bölümü ve yeniden dağıtım sisteminin olduğunu kanıtlamıştır.

Erken Tunç Çağ'ında Anadolu'nun doğusundaki kentleşme olgusu toplumların kendi iç dinamikleri ve komşu toplumlarla kurdukları çok boyutlu etkileşimler, özellikle ticari faaliyetlerin kentleşmeye etki ettiğine inanmaktayız. Mezopotamya coğrafyasının maden ve yapı malzemesi bakımından fakir olması Anadolu'nun ise yapı malzemesi ve maden açısından zengin olması, Anadolu ile Mezopotamya arasındaki ticaret aktivitesinin boyutlanmasına neden olmuştur. Güneydoğu Anadolu'daki kentleşme sürecinin özellikle Urfa Ovası ve Fırat Vadisi'nde yoğunluk kazanmasının nedeni bu bölgelerin hammadde kaynakları açısından oldukça zengin olması ve jeopolitik olarak bütün Yakındoğu ile etkileşim kurabilecek kadar önemli yolların ve kavşak noktaların odak noktasında yer almalarıdır. Kazane ve Titriş'teki kentsel gelişmelerin bu toplumların kendi öz dinamikleri ve komşu halklarla kurdukları etkileşimlerin toplamından oluştuğu kanısındayız.

Merkezileşme sürecinin Güneydoğu Anadolu Bölgesi ve Elazığ-Malatya Bölgesinde Altınova'da bulunan Tepecik, Norşuntepe, Korucutepe'deki kentsel gelişmelerin bu yerleşim alanların jeopolitik konumlarından kaynaklandığı kanısındayız. Malatya-Arslantepe yerleşim alanının farklı bölgeleri birbirine bağlayan yolların kesişim noktasında ve Fırat Kavisini diye tabir edilen coğrafik alanda yer alması bölgedeki halkların Mezopotamya toplumlarıyla bir etkileşim içinde olmasını sağlamış ve bu durum buradaki kentsel gelişimin tetikleyicisi olmuştur. Yine Malatya'da kurulmuş olan bir başka yerleşim alanı Değirmentepe'dir. Yerleşim alanı güneyli halkların etkisiyle kurulmuş olan bir tüccar kasabasıdır. Buradaki yerleşimciler güneyli halklara maden (bakır) satan tüccarlardır. Doğu Anadolu bölgesinde önemli yerleşmelere sahne olan bir başka bölge Elazığ'dır. Elazığ-Altınova'da bulunan Norşuntepe, Korucutepe, Tepecik yerleşim alanları Kuzey Mezopotamya-Suriye, Kafkaslar ve İran coğrafyasını birbirine bağlayan önemli yolların kavşak noktasında yer almaktadır. Bingöl Dağları'ndan getirilen obsidiyenler ve bölgedeki kaynaklardan elde edilen madenler bu yollarla Mezopotamya ve Yakındoğu'daki halklara aktarılmıştır. Altınova'daki yerleşim alanları ile Yakındoğu toplumları arasında yaşanan ticaret ve kültürel etkileşimler ile bu toplumların kendi öz dinamikleri bu politik merkezlerin zamanla büyüyerek kent hüviyetine sahip olmalarını sağlamıştır. Anadolu'nun doğusundaki merkezi köylerin kurulması ve kentleşme olgusu maddeler halinde özetlenmiştir. Bunlar;

- Doğu ve Güney Doğu Anadolu bölgelerinin Mezopotamya'nın art bölgesi olması iki tolum arasında bir ticaret aktivitesinin yaşanmasını kaçınılmaz kılmış ve bu durum kentleşmeye neden olmuştur.
- Doğu ve Güney Doğu Anadolu'nun her türlü maden ve yapı malzemesi bakımından zengin olması ancak Mezopotamya coğrafyasının ise hem maden hem de yapı malzemesi bakımından fakir olması canlı bir ticaretin olmasını sağlamıştır.
- Doğu ve Güney Doğu Anadolu'nun jeopolitik konumu ve farklı coğrafyaları bir birine bağlayan önemli bir noktada yer alması toplumlar arasında etkileşimi kaçınılmaz kılmıştır.
- Mezopotamya'daki toplulukların erken bir dönemde sulu tarıma geçmesi bir artı ürüne ve daha sonra bu artı ürününün pazarlanması Anadolu ile Mezopotamya arasında etkileşimin olmasını sağlamıştır.
- Anadolu'nun doğusundaki merkezi köylerin bir artı ürün oluşturup komşu topluluklara satması refahın artmasına ve daha örgütlü yapıların oluşup kentlerin ortaya çıkmasına neden olmuştur.
- Emeği denetleyen merkezi bir güç artı üzerinde kurduğu denetim ile toplumsal alanda kent gibi önemli dönüşümlerin yaşanmasına neden olmuştur.
- Doğu ve Güney Doğu Anadolu'daki Arslantepe, Norşuntepe gibi yerleşim alanları çevreindeki topluluklar üzerinde kurdukları hakimiyet ile merkezi birimlerin ve kentlerin ortaya çıkmasını sağlamışlardır.

Sonuç olarak yukarıda sayılan yerleşim alanları ve bu alanlarda yaşanan sosyo-ekonomik gelişmelerin Anadolu'nun doğusunda kentleşmeye neden olduğu arkeolojik verilerle desteklenmiştir. Bunlar yerleşim alanlarında bulunan mühürler, tapınaklar, surlarla çevrilmiş yerleşim alanları ve iş bölümü ve seri üretimin yapıldığını kanıtlayan unsurlardır. Tezin konusu Mezopotamya ile Anadolu'nun doğusu arasında yaşanan ticaret aktivitesinin kentleşmeye olan etkisini saptamaktı ancak bu durum Mezopotamya, İran, Suriye, Kafkaslar ve Anadolu'daki toplumların çok boyutlu ilişkilerini saptanmasını zorunlu kılmaktaydı. Bundan dolayı bu komşu toplulukların uzun mesafeli ticaret aktivitelerinin çok boyutlu araştırılması bir zorunluluktur. Doğu ve Güneydoğu Anadolu'daki önemli yerleşim alanları detaylı bir şekilde analiz edilerek

toplumların materyal kültürleri incelendi. Çeşitli yerleşim alanları model alınarak kentleşme sorunu ele alındı. Bu model yerleşim alanlarındaki  alı malar Anadolu'nun doğusundaki kentsel gelişimin uzun mesafeli ticaretin ve toplumun kendi yerel dinamikleri ile ger ekle ti ini göstermiştir.

KAYNAKÇA

1. Aktüre, S. (2004). *Anadolu'da Bronz Çağı Kentleri*. İstanbul. Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
2. Algaze, G-Matney, T-A. Rosen, S-Erdal, D. (1999). *Excavations Titriş Höyük, Şanlıurfa Province: Preliminary Report for the 1998 Season. 21. Kazı Sonuçları Toplantısı. 24-28 Mayıs Ankara* T. C. Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü.
3. Algaze, G. (1986). *The Uruk World System The Dynamics of European Expansion of Early Mesopotamian Civilization*. Chicago and London. 1986.
4. Alparslan M. D. (2004). "Hititlerde Meslekler". *ArkeoAtlas*, 3, 5aralık7.
5. Alparslan, M. (2010). *Eski Anadolu'da Ticaret (M. Ö. II. Binyıl)*. İstanbul. Türk Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü Yayınları.
6. Balkan Atlı N. (2011). "Kapadokya Obsidiyenleri". *ArkeoAtlas Özel Sayısı*, 71.
7. Balkan Atlı, N. (2003). "Obsidien "Ticareti": Yeni veriler, Yeni Modeller, Yeni Sorunlar - Bir Deneme". Özbaşaran, M. Tanındı, O. Boratav, A. (Ed.). *Archeological Essays In Honor of Homo Amatus: Güven Arsebük İçin Armağan Yazılar* (ss. 10-18). İstanbul. Ege Yayınları.
8. Balkan Atlı, N.- Binder, D. (2007). "Kömürcü Kaletepe Obsidiyen İşliğı". *Anadolu'da Uygarlığın Doğuşu ve Avrupa'ya Yayılımı Türkiye'de Neolitik Dönem, Yeni Kazılar-Yeni Bulgular*. (Haz. Mehmet Özdoğan-Nezih Başgelen). İstanbul. Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
9. Başaran, C. (1998). *Arkeolojiye Giriş*. Erzurum. Erzurum Akademik Araştırmalar.
10. Başgelen, N. (2011). "Türk Arkeolojisinin Öncüleri". *Arkeo-Atlas Özel Sayısı*, 18.
11. Bemh-Blancke, M. R. (1987). "1986 Yılı Hassek Höyük Kazıları". *IX. Kazı Sonuçları Toplantısı*. Ankara. T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü. 70-71.
12. Bemh-Blancke, M. R. (2011). "Hassek Höyük". *Arkeo Atlas Özel Sayı*. 142-143.

13. Braidwood, R. J. (1995). *Tarihöncesi İnsan*. (Çev. Günay. Duygu Arslan). İstanbul. Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
14. Childe V. G. (1978) *Kendini Yaratan İnsan, İnsanın Çağlar Boyunca Gelişimi*. (Çev. Filiz Karabey Ofluoğlu). İstanbul. Varlık Yayınevi.
15. Childe, G. (1995) *Tarihte Neler Oldu*. (Çev. Mete Tunçay- Alaeddin Şenel). İstanbul. Alan Yayınları.
16. Childe, Gordon. (1950). "The Urban Revulotion" [Kent Devrimi]. *The Town Planning Review*, 21, 3-17.
17. Crawford, H. (2010). *Sümer ve Sümerler*. (Çev. Nihal Uzun). Ankara. Arkadaş Yayınları.
18. Çevik, Ö. (2004). *Anadolu'da Kentleşme Süreci*. (Yayınlanmamış Doktora Tezi). İzmir: Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
19. Çiğdem, S. (1996). *Eski Anadolu İnsanınin Geçim Kaynakları ve Yaşam Biçimleri*. (Yayınlanmamış Doktora Tezi). Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
20. Çiğdem, S. (2014). *Sosyopolitik Açidan Urartu Öncesi Doğu Anadolu Madenciliği ve Metalurjisi*. Ankara. Berkin Yayınevi.
21. Davis, J. K. (2010). *Eski Çağ Ekonomileri: Modeller ve Bulanık Sular, Ticaret, Tüccarlar ve Antik Kent*. (Haz. Helen Parkins-Cristopher Smith, Çev. Ömür Harmanşah). İstanbul. Homer Kitabevi.
22. Dercksen, J. G. (2011). "Cevherden Objeye, Kaniş'te Madenler" [Sempozyum]. Fikri Kulakoğlu-Selmin Kangal (Ed.). *Anadolu'nun Önsözü, Kültepe Kaniş-Karumu, Asurlular İstanbul'da*, 29 Aralık 2010- 28 Mart 2011, (ss. 110-115), İstanbul, Kayseri Büyükşehir Belediyesi Yayınları.
23. Doğan, İ. B. (2009). *Tarih Öncesinde Ticaret ve Değiş Tokuş*. İstanbul. Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
24. Dolukhanov, P. (1998) *Eski Ortadoğuda Çevre ve Etnik Yapı*. (Çev. Suavi Aydın). Ankara. İmge Yayınevi.

25. Duru, R. (1979). *1973 Keban Projesi Değirmen-tepe Kazısı*. Ankara. Türk Tarih Kurumu Basımevi.
26. Earle, T. (1999). "Production and Exchange in Prehistory". Barker, G (Ed.). *Companion Encyclopedia of Archaeology*. London and New York. Routledge.
27. Efe, T. (2011). "Son Kalkolitik İlk Tunç Çağı-Kırılma Noktası ". *ArkeoAtlas Özel Sayı*. 196-232.
28. Erarslan, A. "Anadolu'da Ticaret ve Tüccar Sınıfının Doğuşu (M.Ö. 8600-1850)", *Bilim ve Gelecek Dergisi*, 45, 52-58.
29. Erarslan, A. (2006). *Progress Towards First Cities in Eastern and Southeastern Anatolia (2600-1900 BC): The Local Dynamics Development*. (ss. 81-96, sayı 9) İstanbul. TÜBA-AR. IX.
30. Erarslan, A. (2007). "Anadolu'da İlk Kentler, Kent Olgusu Üzerine Bir Tartışma". *Türkiye Bilimler Akademisi Arkeolojisi Dergisi (TÜBA-AR)*. 10. 63-72.
31. Erarslan, A. (2007). *Anadolu'da İlk (?) Kentler Kent Olgusu Üzerine Bir Tartışma*. (ss. 63-72 sayı 10). TÜBA-AR. X.
32. Erarslan, A. (2007). *Anadolu'da Ticaret ve Tüccar Sınıfının Doğuşu (MÖ 8600-1850)*. (ss 52-58 sayı 45). İstanbul. Bilim ve Gelecek Dergisi.
33. Esin, U. - Arsebük, G. (1983). *1982 Yılı Değirmen-tepe (Malatya) Kurtarma Kazısı, V. Kazı Sonuçları Toplantısı*. İstanbul. T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü.
34. Esin, U. (1982). "Değirmen-tepe (Malatya) Kazısı 1981 Yılı Sonuçları". *IV. Kazı Sonuçları Toplantısı*. Ankara. T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü.
35. Esin, U.-Harmankaya, H. (2007). "Aşıklı Höyük". *Anadolu'da Uygarlığın Doğuşu ve Avrupa'ya Yayılımı Türkiye'de Neolitik Dönem, Yeni Kazılar-Yeni Bulgular*. (Haz. Mehmet Özdoğan-Nezih Başgelen). İstanbul. Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

36. Esin, U-Arsebük, G. (1983). *1982 Yılı Değirmen-tepe (Malatya) Kurtarma Kazısı.V. Kazı Sonuçları Toplantısı*. İstanbul. T. C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Eski Eserler Genel Müdürlüğü, V. Kazı Sonuçları Toplantısı.
37. Frangipane M. (2011). "Son Kalkolitik Çağ Doğu Anadolu". *ArkeoAtlas Özel Sayısı*. 124-143.
38. Frangipane, M. (2002) *Yakındoğuda Devletin Doğuşu*. (Çev. Zühre İlkelen). İstanbul. Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
39. Frangipane, M. (2011) "İlk Tunç Çağı I Dönemi, Doğu Anadolu". *ArkeoAtlas Özel Sayı*. 158-172.
40. Harmankaya S. (1997). "Türkiye Neolitik Dönem Üzerine Bir Araştırma". *Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri*. (Haz. Savaş Harmankaya-Oğuz Tanındı-Mihriban
41. Harmankaya S.- Erdoğan B. (2002). "Arslantepe". *İlk Tunç Çağı, Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri*. İstanbul. TASK Yayınları.
42. Harmankaya S.- Erdoğan B. (2002). "Değirmen-tepe". *İlk Tunç Çağı, Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri*. İstanbul. TASK Yayınları.
43. Harmankaya S.- Erdoğan B. (2002). "Hacınebi Tepesi". *İlk Tunç Çağı, Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri*. İstanbul. TASK Yayınları.
44. Harmankaya S.- Erdoğan B. (2002). "Hasek Höyük". *İlk Tunç Çağı, Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri*. İstanbul. TASK Yayınları.
45. Harmankaya S.- Erdoğan B. (2002). "Norşuntepe". *İlk Tunç Çağı, Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri*. İstanbul. TASK Yayınları.
46. Harmankaya S.- Erdoğan B. (2002). "Samsat". *İlk Tunç Çağı, Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri*. İstanbul. TASK Yayınları.
47. Harmankaya S.- Erdoğan B. (2002). "Tepecik". *İlk Tunç Çağı, Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri*. İstanbul. TASK Yayınları.
48. Harmankaya, S. (1998). *Türkiye'de Kalkolitik Çağ Araştırmaları, Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri*. İstanbul. Ege Yayınları.
49. Harmankaya, S. (2002). "Türkiye İlk Tunç Çağı Üzerine Bir Değerlendirme". *Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri*. İstanbul. Ege Yayınları.

50. Hauptmann H. (2011). "Norşuntepe", *ArkeoAtlas Özel Sayısı*, 138.
51. Hauptmann, H. (1982). *Keban Projesi 1974-1975 Çalışmaları. Norşuntepe Kazıları*. Ankara. Orta Doğu Teknik Üniversitesi Keban Projesi Yayınları.
52. Haviland H. ve diğerleri. (2008). *Kültürel Antropoloji*. (Çev. Deniz Erguvan Sarıoğlu). İstanbul. Kaknüs Yayınları.
53. Healey, E. (2007). "Obsidian As of an Indicator of Inter-Regional Context and Exchange: Three Case Studies- From The Halaf Period, Anatolian Studies." *Journal of British Institute*, 57, 171-189.
54. Helwing, B. (1999). "Cultural Interaction At Hassekhöyük, Turkey, New Evidence From Pottery Analysis". *Paleorient*, 1, 91-99.
55. Hodder, I. (2007). "Çatalhöyük: Yeni Çalışmalar". *Anadolu'da Uygarlığın Doğuşu ve Avrupa'ya Yayılımı Türkiye'de Neolitik Dönem, Yeni Kazılar-Yeni Bulgular*. (Haz. Mehmet Özdoğan-Nezih Başgelen). İstanbul. Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
56. Işıklı, M. (2011). *Doğu Anadolu, Erken Transkafkas Kültürü, Çok Bileşenli Gelişkin Bir Kültürün Analizi*. İstanbul. Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
57. Jacobs J. (1969). *The Economy of Cities*. Newyork. Random House.
58. Kaptan E. (1983). "Türkiye Madencilik Tarihi İçinde Kalayın Önemi ve Kökeni". M.T.A. Enstitüsü Dergisi, No 95-96, 164-172.
59. Keith Maisels C. (1999). *Uygarlığın Doğuşu*. (Çev. Alaeddin Şenel). Ankara. İmge Kitabevi.
60. Kerimoğlu K. Aydın S. (2003), *Antropoloji Sözlüğü*. Ankara. Bilim ve Sanat Yayınları.
61. Köroğlu, K. (2006). *Eski Mezopotamya Tarihi. Başlangıcından Perslere Kadar*. İstanbul. İletişim Yayınları.
62. Lamber-Karlovsky, C. C. (1975). "Third Millenium Modes of Exchange and Modes of Production". Jeremy, A. S., Lamber-Karlovsky, C. C (Ed.). *Ancient Civilization and Trade* (ss. 3-61). Albuquerque. University of New Mexico Press.
63. Memiş, E. (2007). *Eski Çağda Mezopotamya: En Eski Çağlardan Asur İmparatorluğunun Yıkılışına Kadar*. Ankara. Ekin Kitabevi.

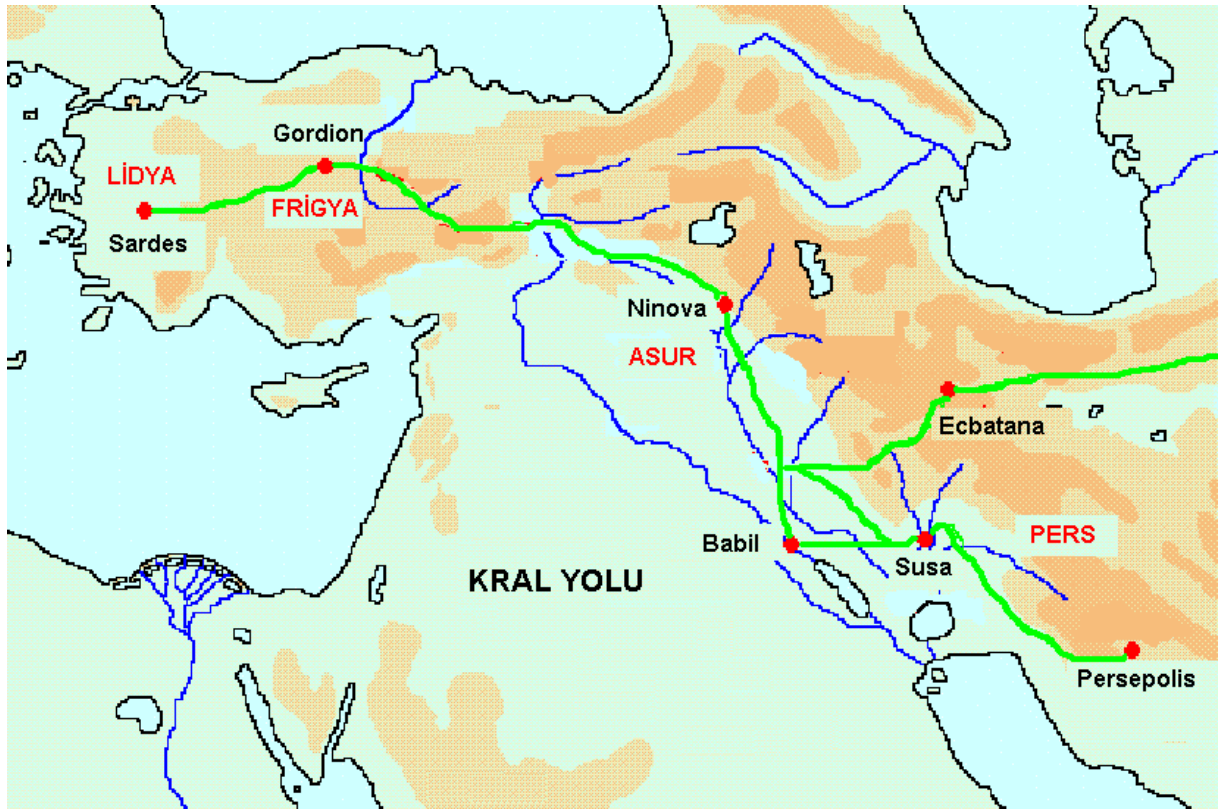
64. Michel, C. (2011). " Asur ve Kaniş'in Kadınları" [Sempozyum]. Fikri Kulakoğlu-Selmin Kangal (Ed.). *Anadolu'nun Önsözü, Kültepe Kaniş-Karumu, Asurlular İstanbul'da*, 29 Aralık 2010- 28 Mart 2011, (ss. 124-133), İstanbul, Kayseri Büyükşehir Belediyesi Yayınları.
65. Mieroop, M. V. (2004). *Antik Yakındoğu'nun Tarihi*. Ankara. Dost Yayınevi.
66. Moorey P.R.S. (1985). *MaterialandManufacture in Ancient Mesopotamia, The Evidence of Archeologyand Art: MetalsandGlazedMaterialsandglass*. BAR, Oxford.
67. Moreland J., "Productionand Exchange in HistoricalArcheology", *Companion Encyclopedia of Archaeology*, cilt (2), 1999, 637-671.
68. Nissen, H. J.(2004). AnahatlarıylaMezopotamya,Yakın Doğu Arkeolojisi'nin İlk Denemeleri. (Çev. Z. Zühre İlkelen). İstanbul. Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
69. Nocera G. M.- Palmieri A. M. (2011). "Son Kalkolitik Çağ Doğu Anadolu Madenciliği". *ArkeoAtlas Özel Sayısı*, 150-153.
70. Özbal H.- Aslıhan Yener K. (1983). "Tarihöncesi Çağlarda Anadolu'da Gümüş Üretimi, Kullanımı ve Ticaret Değişimi: Kaynak Tanımlama Analizleri". [Bildiri]. *Arkeometri Ünitesi Bilimsel Toplantı Bildirileri III*, 23-27 Mayıs, (ss. 73-83), Ankara, Tübitak Yayınları.
71. Özbaşaran). İstanbul. Ege Yayınları.
72. Özdoğan, A. E. (2007). "Çayönü". *Anadolu'da Uygarlığın Doğuşu ve Avrupa'ya Yayılımı Türkiye'de Neolitik Dönem, Yeni Kazılar-Yeni Bulgular*. (Haz. Mehmet Özdoğan-Nezih Başgelen). İstanbul. Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
73. Özdoğan, M."Bazı Genellemeler-Öngörüler". *Anadolu'da Uygarlığın Doğuşu ve Avrupa'ya Yayılımı Türkiye'de Neolitik Dönem, Yeni Kazılar-Yeni Bulgular*.(Haz. Mehmet Özdoğan-Nezih Başgelen). İstanbul. Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
74. Özdoğan, M. (2007). "Sunum: Türkiye'de Neolitik Dönem". *Anadolu'da Uygarlığın Doğuşu ve Avrupa'ya Yayılımı Türkiye'de Neolitik Dönem, Yeni Kazılar-Yeni Bulgular*. (Haz. Mehmet Özdoğan-Nezih Başgelen). İstanbul. Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

75. Özdoğan, M. (2011). "Kalkolitik Çağ, Devletin Kökeni, Köyden Kente ". *ArkeoAtlas Özel Sayısı*. 101-120.
76. Özdoğan, M. (2011). "Neolitik Çağ-Devrimlerin Atası ". *ArkeoAtlas Özel Sayısı*, 54-72.
77. Özdoğan, M. Başgelen, N. (Haz.). (2007). *Anadoluda Uygarlığın Doğuşu ve Avrupaya Yayılımı. Türkiyede Neolitik Dönem. Yeni Kazılar Yeni Bulgular*. İstanbul. Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
78. Özgüç, T. (2005). *Kültepe Kanis/Nesa*. İstanbul. YKY.
79. Özsait Armağanı, Haz. Hamdi Şahin vd., Suna-İnan Kıraç, Akdeniz Medeniyetleri Araştırma Enstitüsü, Antalya, 2011, s.34.
80. Polanyi, K. (1975). "Tradersand Trade". Jeremy, A. S.,Lamber-Karlovsky, C. C (Ed.). *Ancient Civilizationand Trade* (ss. 133-154).Albuquerque. University of New MexicoPress.
81. Renfrew C. (1969). "Trade andCultureProcess in EuropeanPrehistory". *CurrentAntropology*, Cilt (10), pp. 151-169
82. Renfrew, C. (1975). "Trade as Action at A Distance: Question of InteractionandCommunication". Jeremy, A. S.,Lamber-Karlovsky, C. C (Ed.). *Ancient Civilizationand Trade* (ss. 3-61).Albuquerque. University of New MexicoPress.
83. Roaf, M. (1996). *Atlaslı Büyük Uygarlıklar Ansiklopedisi, Mezopotamya ve Eski Yakındoğu*. (Çev. Zülal Kılıç). İstanbul. İletişim Yayınları.
84. Rosenberg, M. (2007). "Hallan Çemi". *Anadolu'da Uygarlığın Doğuşu ve Avrupa'ya Yayılımı Türkiye'de Neolitik Dönem, Yeni Kazılar-Yeni Bulgular*. (Haz. Mehmet Özdoğan-Nezih Başgelen). İstanbul. Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
85. Sagona, A.,Zimansky, P. (2009). *Ancient Turkey*.LondonandNewyork. Routledge.
86. Sahlins, M. (1972). *Stone Age Economics*. Chicago. Aldine Publishing Company.
87. Schmidt, K. (2007). "Göbeklitepe". *Anadolu'da Uygarlığın Doğuşu ve Avrupa'ya Yayılımı Türkiye'de Neolitik. Dönem, Yeni Kazılar-Yeni Bulgular*. (Haz. Mehmet Özdoğan-Nezih Başgelen). İstanbul. Arkeoloji ve Sanat Yayınları. İstanbul.

88. Sevin V. (2001). *Anadolu Tarihi Coğrafyası*. Ankara. TTK.
89. Sevin V. *Eski Anadolu ve Trakya Başlangıcından Pers Egemenliğine Kadar*. İstanbul. İletişim Yayınları.
90. Sevin, V. (2003). *Anadolu Arkeolojisi*. İstanbul. Der Yayınları.
91. Şenel A (1995). *İlkel Topluluktan Uygar Topluma*. Ankara. Bilim ve Sanat Yayınları.
92. Van de Mierop, M. (2006). *Antik Yakın Doğunun Tarihi*. I. Ö. 3000-323. (Çev. Sinem Gül). Ankara. Dost Yayınevi.
93. Veenhof K. R. (2011). "Eski Asur Kara Ticaretinin Yapısı". Editör (Kulakoğlu F. Kangal S.). *Anadolu'nun Önsözü, Kültepe-Kaniş Karumu, Asurlular İstanbul'da* (s.56-63) İstanbul. Kayseri Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları.
94. Wattenmaker, P. (1997). *Kazane Höyük, 1195: Excavations at an Early City. XVIII Kazı sonuçları Toplantısı, I. 1996* Ankara. Kültür Bakanlığı Yayınları. Ankara. T. C. Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü Ankara.
95. Wattenmaker, P. (2011). "İlk Tunç Çağı, Kentleşme". *ArkeoAtlas Özel Sayı*. 186-188.
96. Wattenmaker, P-Mısır, A. (1993). *Kazane Höyük. XV. Kazı Sonuçları Toplantısı*. Ankara. T. C. Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü Ankara.
97. Weber M. (2011). *Toplumsal ve Ekonomik Örgütlenme Kuramı*. (Çev. Özer Ozankaya). İstanbul. Cem Yayınevi.
98. Wink C. (1956). *Dictionary of Antropology*. (pp. 62). New York. Philosophical of Library.
99. Yakar J. (2007). *Anadolu'nun Etnoarkeolojisi*. (Çev. Selen Hırçın Riegel). İstanbul: Homer Kitapevi.
100. Yalçın, Ü. (2011). "Anadolu'da Madencilik". *ArkeoAtlas Özel Sayı*. 188-195.
101. Yalçın, Ü-Hauptman, H-Hauptman, A-Pernica, E. (1998). *Norşuntepe'de Geç Kalkolitik Çağı Bakır Madenciliği Üzerine Arkeometalurjik Araştırmalar. VIII. Arkeometrik Sonuçları Toplantısı*. Ankara. T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü.
102. Yıldırım, R. (2004). *Uygarlık Tarihine Giriş/İlk Çağ Tarihi ve Uygarlıkları*. Ankara. Asil Yayıncılık.

EKLER

Ek 1. Mezopotamya ile Anadolu Arasındaki Ticaret Yolları Haritası.

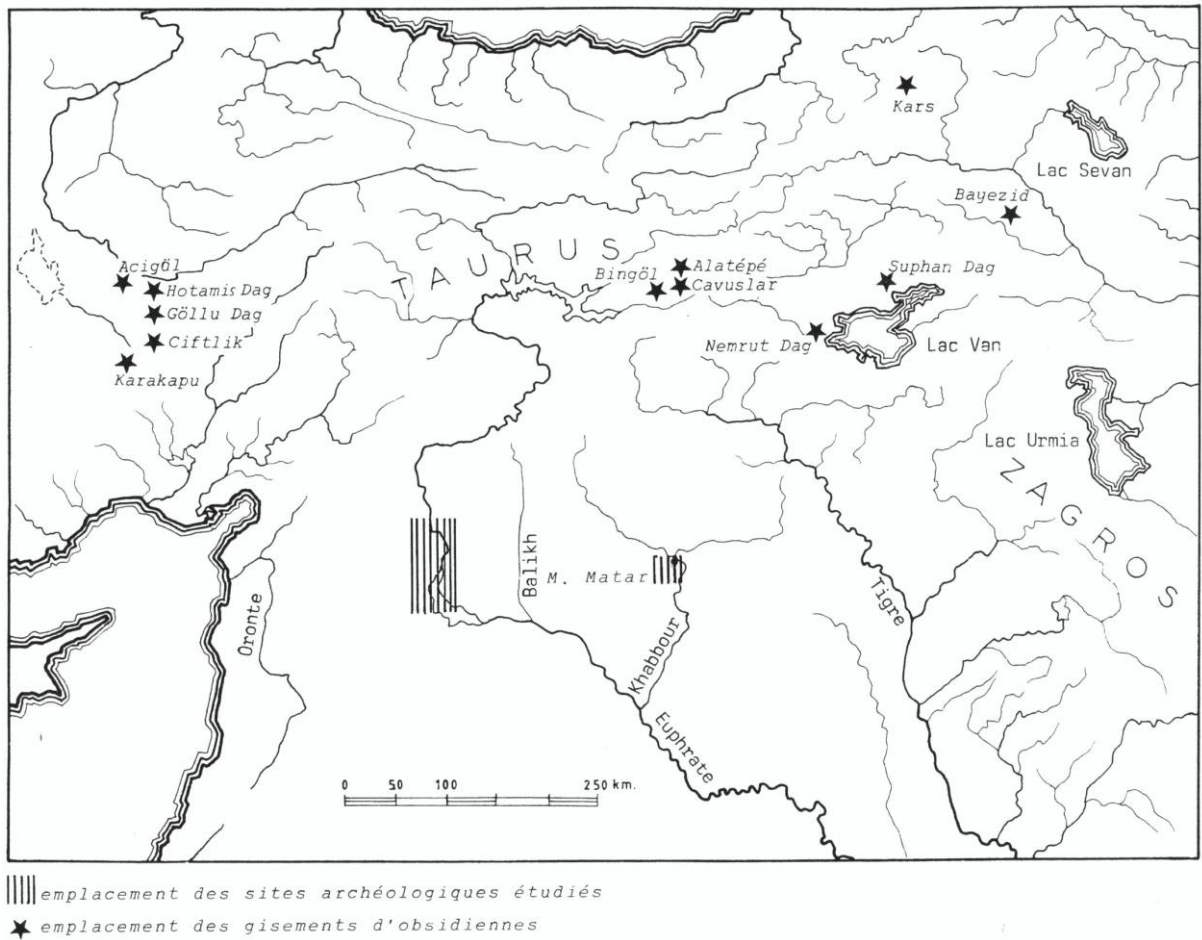

Ek 1

<http://www.definelerim.com/midas-kralligi-t107.html>

Erişim Tarihi: 28.06.15

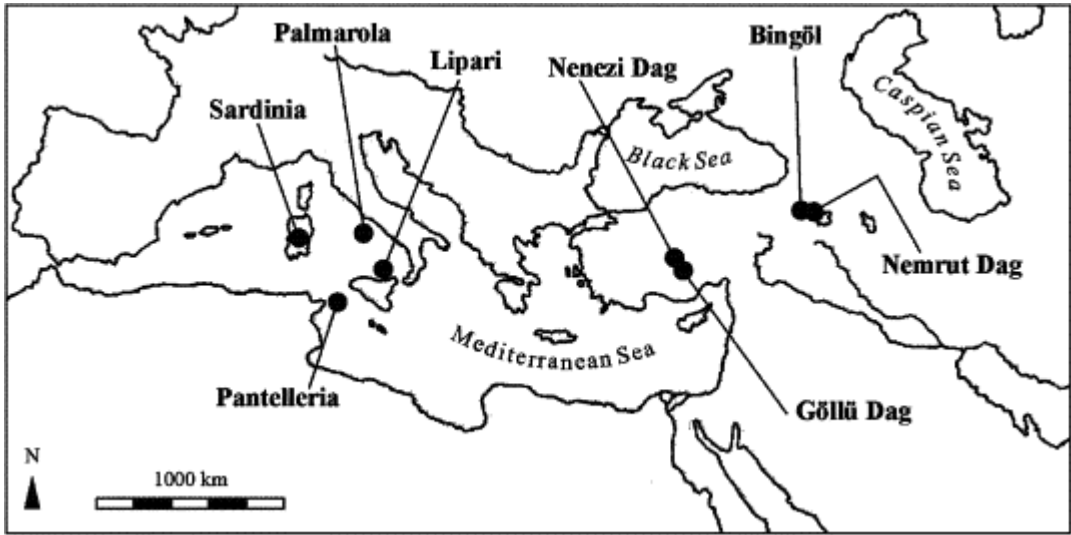
Ek 2. Anadolu'da Obsidiyen Kaynak Alanları

Obsidian from Anatolian sources in the Neolithic of The Middle Euphrates Region (Syria)

E. PERNICKA, J. KELLER and M.-C. CAUVIN / Syf.114

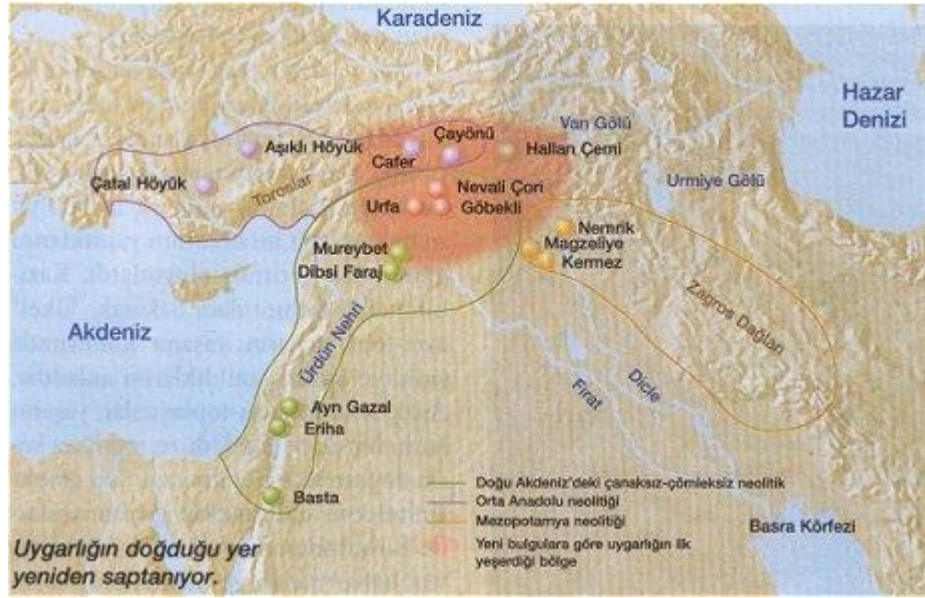
Ek 3. Obsidiyen Kaynaklarının Çıkarıldığı Önemli Yataklar.

<http://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0168583X05011407>

Erişim Tarihi: 26.06.15

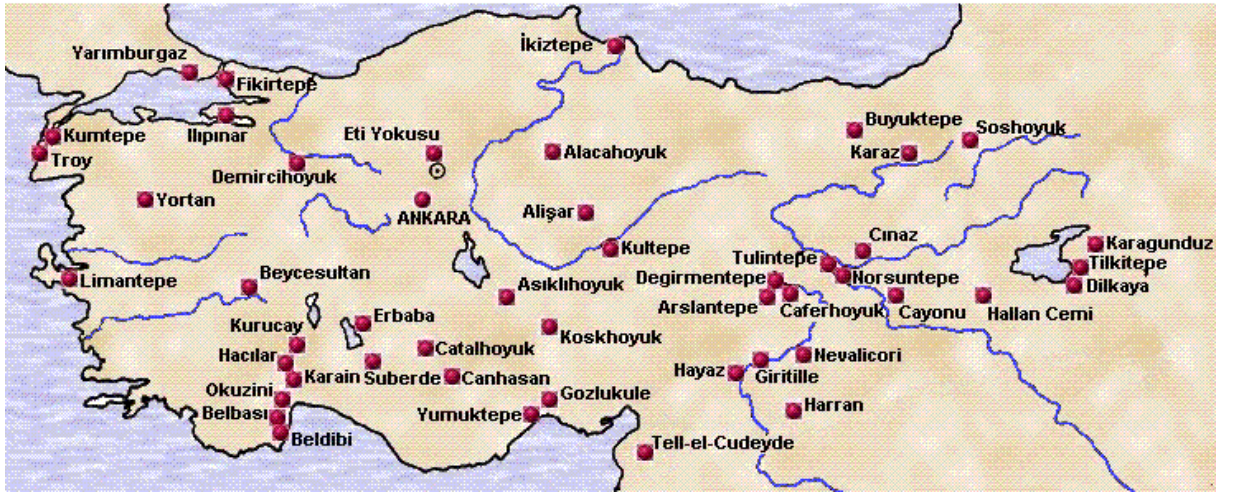
Ek 4. Neolitik Çağda Güneydoğu Anadolu'daki Yerleşim Alanları

<http://www.alasayvan.com/her-telden-egitim-konulari/383255-baslangicta-antik-anadolu-hakkinda-bilgi.html>

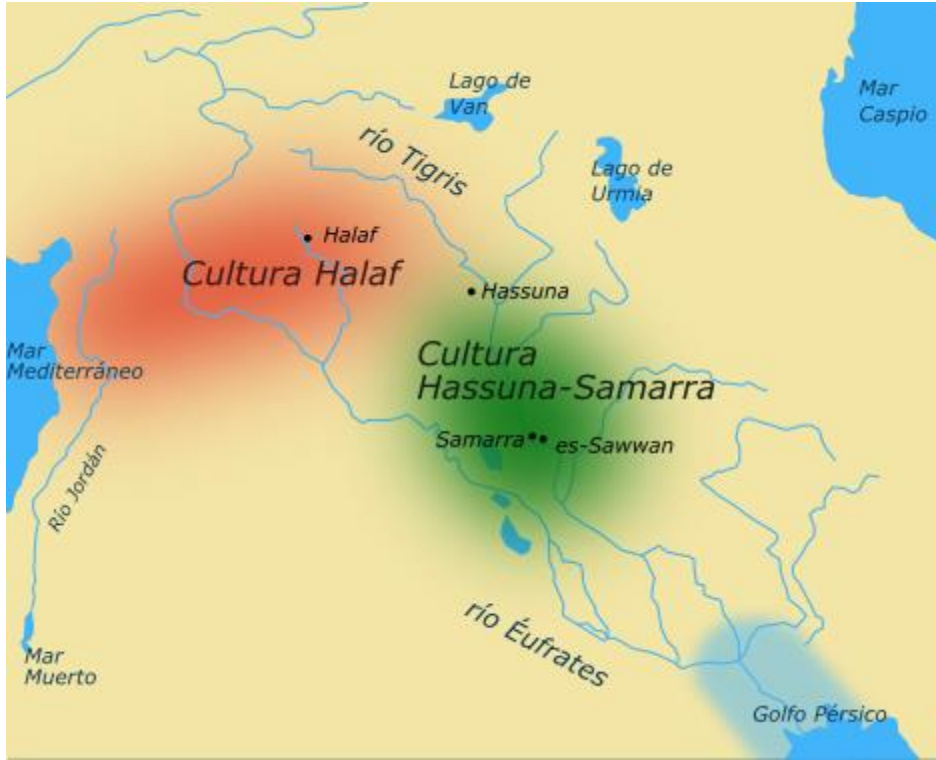
Erişim Tarihi: 26.06.15

Ek 5. Eski Çağ'da Anadolu'daki Yerleşim Alanları

<http://www.delinetciler.org/turk-tarihi/69704-ilk-caglarda-anadolu-da-kurulan-uygarliklar.html>

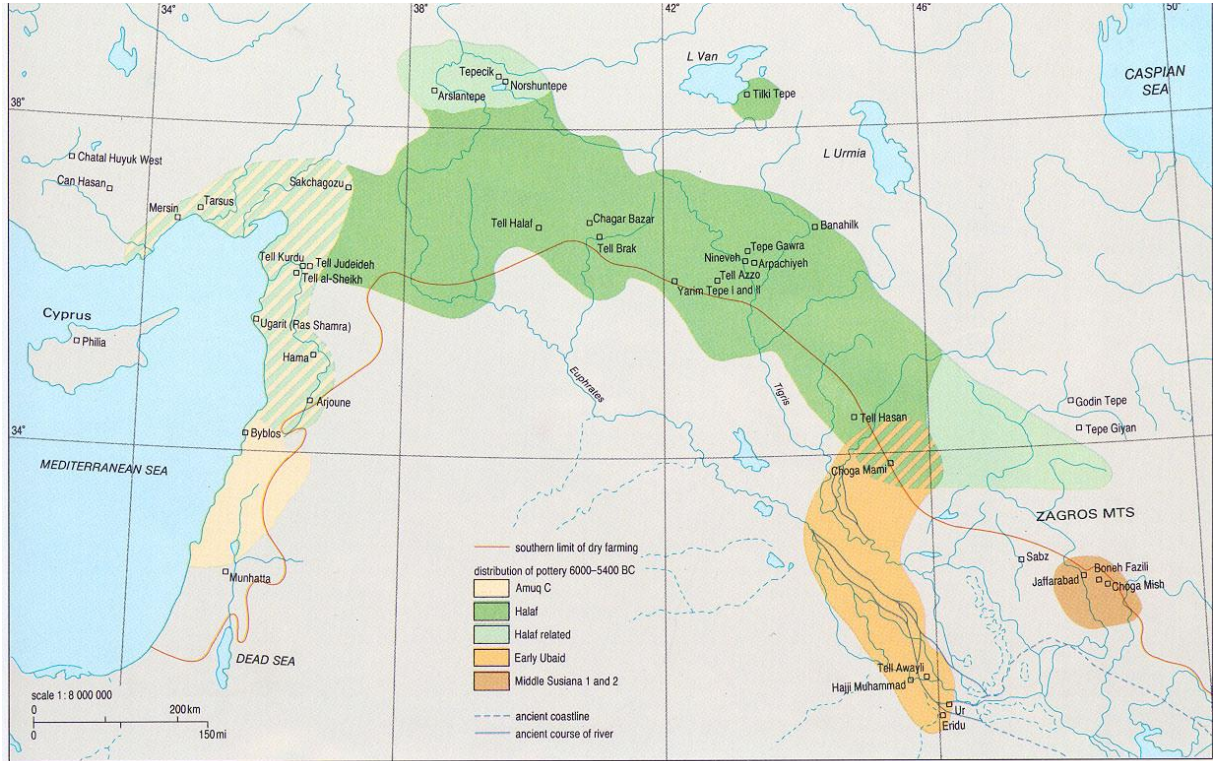
Erişim Tarihi: 28.06.15

Ek 6. Halaf ve Hassuna Kùltürlerinin Çıkış Alanları

https://en.wikipedia.org/wiki/Samarra_culture

Erişim Tarihi: 24.06.15

Ek 7. Halaf Kültürünün Yayılım Alanları

<https://aratta.wordpress.com/anatolia-the-craddle-of-civilization/>

Erişim Tarihi: 23.06.15

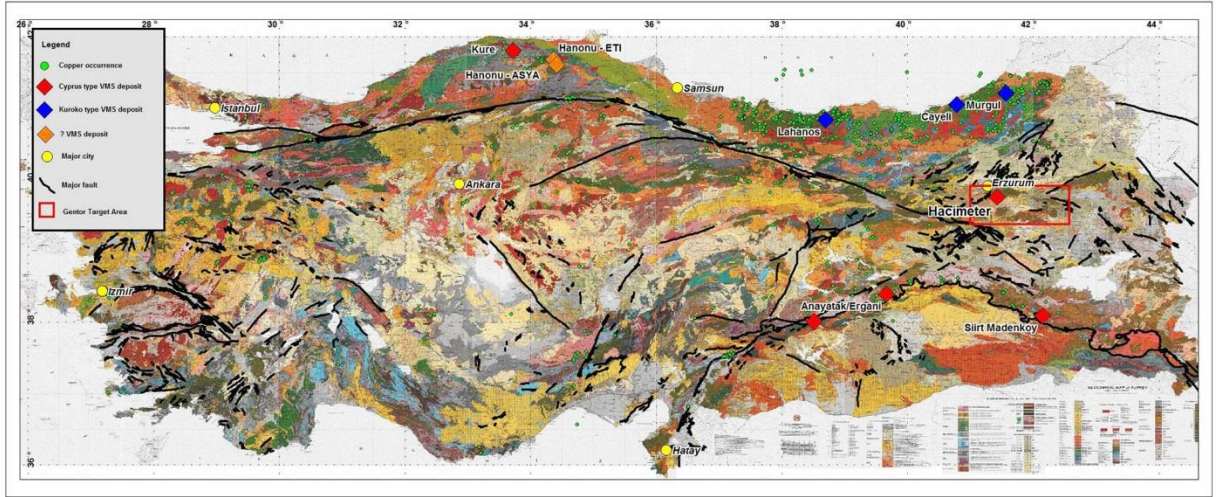
Ek 8. Uruk Koloni Sisteminin Yayılım Alanı

<http://endoftheage.blogspot.com.tr/2013/09/nimrod-and-tower-of-babel.html>

Erişim Tarihi: 21.06.15

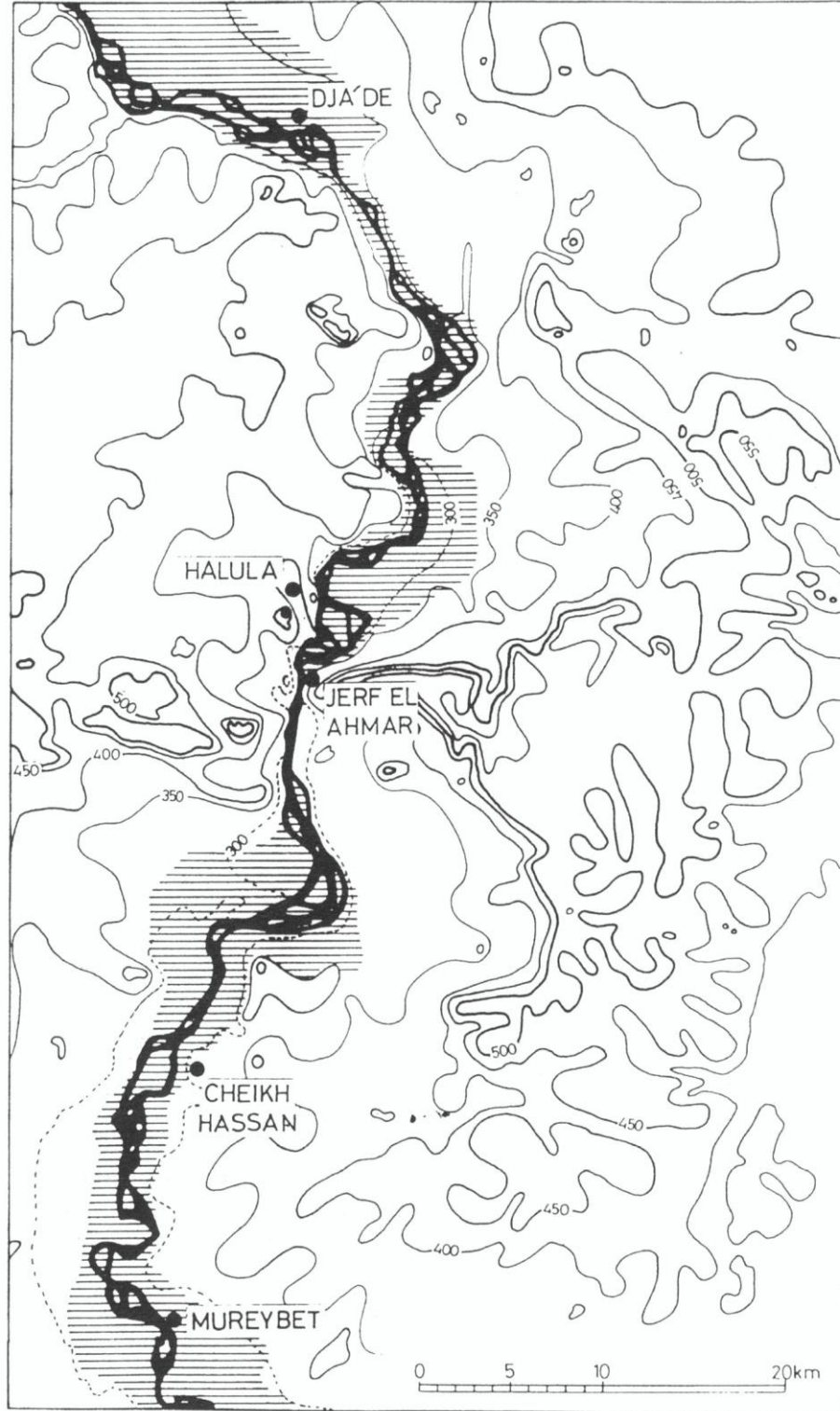
Ek 9. Anadolu'daki Bakır Yataklarının Bulunduğu Alanlar

<http://www.newswire.ca/en/story/963935/gentor-expands-operations-into-turkey-and-signs-option-agreement-with-turkish-miner-the-besler-group-to-explore-for-copper-at-the-hacimeter-vms-projec>

Erişim Tarihi: 21.06.15

Ek 10. Arkeolojik Siteler Haritası

Obsidian from Anatolian sources in the Neolithic of The Middle Euphrates Region (Syria)

E. PERNICKA, J. KELLER and M.-C. CAUVIN / Syf.114

Ek 11. İran ve Anadolu Platolarındaki Bakır Yatakları.

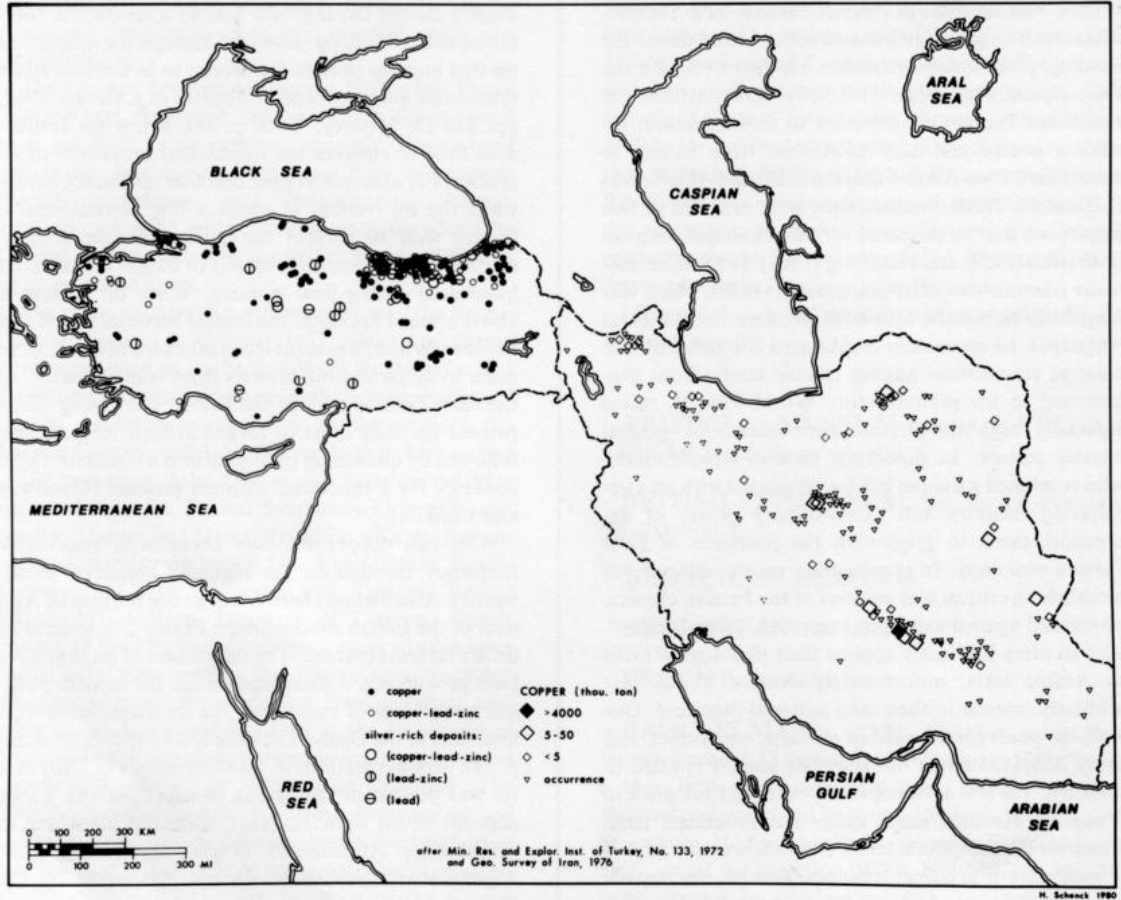
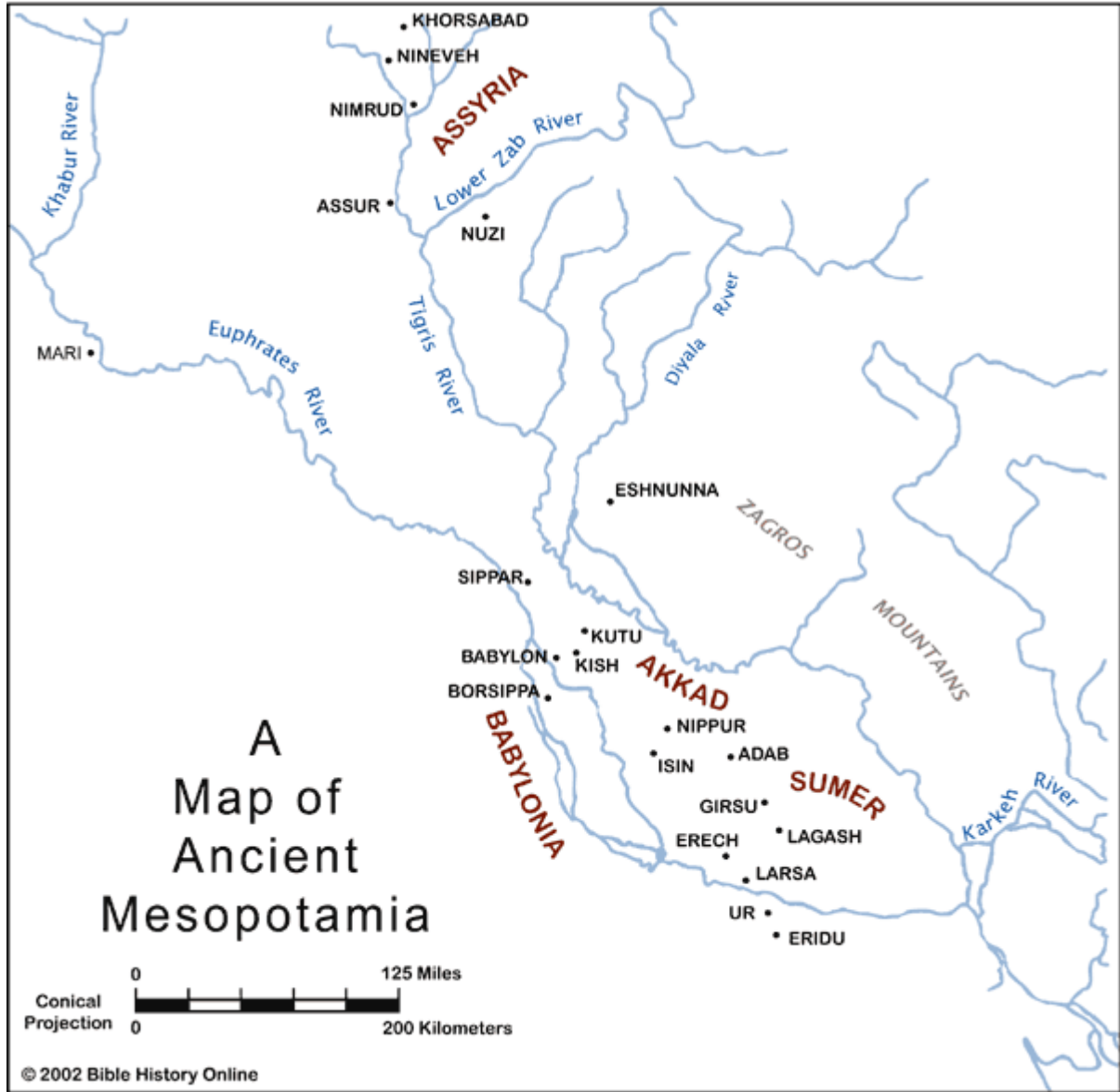

Figure 27. Modern copper ore bodies of Anatolia and the Iranian Plateau

<http://www.iranicaonline.org/articles/bronze-i>

Erişim Tarihi: 26.06.15

Ek 12. Antik Mezopotamya Haritası

http://www.bible-history.com/maps/maps/map_ancient_mesopotamia.html

Erişim Tarihi: 26.06.15

ÖZGEÇMİŞ

Kişisel Bilgiler	
Adı Soyadı	Abdulsabur ŞİĞVA
Doğum Yeri ve Tarihi	Kığı/21.03.1978
Eğitim Durumu	
Lisans Öğrenimi	Atatürk Üniversitesi Tarih Bölümü
Y. Lisans Öğrenimi	Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eskiçağ Tarihi Anabilim Dalı
Doktora	
Bildiği Yabancı Diller	İngilizce
İş Deneyimi	
Çalıştığı Kurumlar	Final Dershaneleri
İletişim	
E-Posta Adresi	asabursigva@gmail.com
Tarih	17.06.2015